

Társadalmi értékek és a fenntartható fejlődés

Keller Tamás

(TÁRKI Társadalomkutatási Intézet Zrt.)

Készült az Országgyűlés Hivatala megbízásából

Budapest, 2011. május

Tartalom

A tanulmányban használt ország-rövidítések.....	4
Vezetői összefoglaló	5
1. Kutatási kérdés	8
2. Min múlik a hosszútávú gazdasági prosperitás?.....	10
2.1. Földrajzi magyarázat.....	11
2.2. Kulturális magyarázat	11
2.3. Intézményi magyarázat	13
2.4. Néhány továbbgondolásra érdemes szempont	15
3. Intézményi közgazdaságtan, kultúra elméletek és értékszociológia?.....	16
4. A magyar társadalom érték szerkezete	21
4.1. Munka	23
4.1.1. <i>A munkával való elégedettség és a munka fontossága közötti ellentmondás.....</i>	<i>24</i>
4.1.2. <i>A munkahellyel szembeni elvárások</i>	<i>26</i>
4.1.3. <i>Szervezeti kultúra</i>	<i>28</i>
4.1.4. <i>Összefoglaló megjegyzések.....</i>	<i>30</i>
4.2. Tudás.....	30
4.2.1. <i>A teljesítményről, a sikerről és előmenetelről vallott elképzelések.....</i>	<i>31</i>
4.2.2. <i>A tudományról és a technikáról vallott elképzelések</i>	<i>33</i>
4.2.3. <i>Tudás és kompetenciák</i>	<i>35</i>
4.2.4. <i>Összefoglaló megjegyzések.....</i>	<i>37</i>
4.3. Család.....	38
4.3.1. <i>A család reprodukációs funkciója – tények és vágyak a családi életéről</i>	<i>39</i>
4.3.2. <i>A család szocializációs funkciója – gyermeknevelési elvek.....</i>	<i>45</i>
4.3.3. <i>A család védelmet nyújtó funkciója – a családon belüli erőszak.....</i>	<i>47</i>
4.3.4. <i>Összefoglaló megjegyzések.....</i>	<i>48</i>
4.4. Fogyasztás.....	49
4.4.1. <i>Túlfogyasztás és takarékoság – fogyasztási csoportok a magyar társadalomban</i>	<i>49</i>
4.4.2. <i>A fogyasztásnál figyelembe vett vásárlói szempontok</i>	<i>51</i>
4.4.3. <i>Összegző megjegyzésekA fejezet során a következő főbb megállapításokat tettük:</i>	<i>53</i>
4.5. Egészség.....	53
4.5.1. <i>Szubjektív egészségi állapot és az egészségkárosító szokások nemzetközi összehasonlításban</i>	<i>54</i>
4.5.2. <i>A magyar fiatalok egészségkárosító szokásai</i>	<i>55</i>
4.5.3. <i>Összefoglaló megjegyzések.....</i>	<i>56</i>
4.6. Környezetvédelem	57
4.6.1. <i>A környezettel és a környezetvédelemmel kapcsolatos attitűdök</i>	<i>57</i>
4.6.2. <i>Környezetvédelemmel kapcsolatos attitűdök és viselkedés.....</i>	<i>60</i>
4.6.3. <i>A gazdasági növekedés és a környezetvédelemmel kapcsolatos beállítódások.....</i>	<i>61</i>
4.6.4. <i>Összefoglaló megjegyzések.....</i>	<i>62</i>
4.7. Személyes integráltság.....	62
4.7.1. <i>Az elégedettség Magyarországon, magyar és nemzetközi adatok alapján</i>	<i>63</i>
4.7.2. <i>A saját sors kézben tartása és az önbizalom.....</i>	<i>67</i>
4.7.3. <i>Összefoglaló megjegyzések.....</i>	<i>69</i>

4.8.	Társadalmi együttműködés	70
4.8.1.	Emberi és intézményi bizalom	71
4.8.2.	Normakövetés és korrupció	76
4.8.3.	Közösségi- és politikai aktivitás	79
4.8.4.	Összefoglaló megjegyzések.....	81
4.9.	Jóléti- és közpolitikák	81
4.9.1.	Az újraelosztás iránti igény	82
4.9.2.	Az állami és a piaci szerepvállalás megítélése	84
4.9.3.	Elégedettség az állam közpolitikai tevékenységével	87
4.9.4.	Összefoglaló megjegyzések.....	89
4.10.	Vallás és vallásosság	90
4.10.1.	Elvallástalanodás vagy újravallásosodás.....	90
4.10.2.	Vallásosak és nem vallásosak közötti mentalitásbeli különbségek	91
4.10.3.	Összefoglaló megjegyzések.....	92
5.	Közpolitikai relevancia.....	92
5.1.	Miért fontos odafigyelni az értékekre?	92
5.2.	Kultúra, intézményrendszer, gazdasági növekedés	94
6.	Okok és néhány magyarázatkiérlet	100
6.1.	A társadalmi elmaradottság történelmileg kumulálódó jellemzőjéről.....	101
6.2.	A kettős társadalomszerkezet problémája	104
7.	Példák a sikeres kultúraváltásra	105
7.1.	Az önérdékkövetés hatása – történelmi példák	106
7.2.	A pozitív példák szerepe – a „törött ablak” elmélet	108
7.3.	A belső meggyőződések nem szándékolt következményei.....	109
8.	Záró megjegyzések.....	110
9.	Irodalom	112
10.	A tanulmányban feldolgozott nemzetközi adatállományok leírása	123
11.	A tanulmányban feldolgozott hazai adatállományok leírása.....	127
12.	Ábrák	132
12.1.	A munka című alfejezethez tartozó ábrák	132
12.2.	A tudás című alfejezethez tartozó ábrák.....	136
12.3.	A család című alfejezethez tartozó ábrák	137
12.4.	A Személyes integráltság című alfejezethez tartozó ábrák	139
12.5.	A társadalmi integráltság című alfejezethez tartozó ábrák.....	141
12.6.	A Jóléti- és közpolitikák című alfejezethez tartozó ábrák	142
13.	Táblázatok.....	143
13.1.	A cél és eszközértékek rangsora Magyarországon a Rokeach teszt alapján	143
13.2.	A munka című alfejezethez tartozó táblázatok.....	145
13.3.	A család című alfejezethez tartozó táblázatok.....	150
13.4.	A fogyasztás című alfejezethez tartozó táblázatok.....	155
13.5.	A Személyes integráltság című alfejezethez tartozó táblázatok.....	156

A tanulmányban használt ország-rövidítések

AL	Albánia	DK	Dánia	KOS	Koszovó	RO	Románia
AM	Örményország	EE	Észtország	KR	Dél-Korea	RU	Oroszország
AR	Argentína	EG	Egyiptom	KZ	Kirgizisztán	RW	Ruanda
AT	Ausztria	ES	Spanyolország	LT	Litvánia	SE	Svédország
AU	Ausztrália	ET	Etiópia	LU	Luxemburg	SI	Szlovénia
AZ	Azerbajdzsán	FI	Finnország	LV	Lettország	SK	Szlovákia
BA	Bosznia- Hercegovina	FR	Franciaország	MA	Marokkó	SP	Szerbia
BE	Belgium	GE	Grúzia	MD	Moldova	TH	Thaiföld
BF	Burkina Faso	GH	Ghána	ME	Montenegró	TR	Törökország
BG	Bulgária	GR	Görögország	ML	Mali	TT	Trinidad és Tobago
BR	Brazília	HK	Hong Kong	MT	Málta	TW	Tajvan
BY	Fehéroroszország	HU	Magyarország	MX	Mexikó	UA	Ukrajna
CA	Kanada	ID	Indonézia	MY	Malajzia	UK**	Egyesült Királyság
CH	Svájc	IE	Írország	NCY	Észak-Ciprus	US	USA
CL	Chile	IN	India	NG	Nigéria	VE	Venezuela
CN	Kína	IQ	Irak	NIR**	Észak-Írország	VN	Vietnam
CO	Kolumbia	IR	Irán	NL	Hollandia	ZA	Dél-Afrika
CY	Ciprus	IT	Olaszország	NZ	Új-Zéland	ZM	Zambia
CZ	Csehország	JO	Jordánia	PL	Lengyelország	ZW	Zimbabwe
DE*	Németország	JP	Japán	PT	Portugália		

A rövidítések forrása: <http://www.greenbuilder.com/general/countries.html> (a letöltés dátuma: 2009. május 26.)

*Néhány esetben Németország keleti (DE-Easet) és nyugati (DE-West) külön szerepelnek.

**Néhány esetben Nagy Britannia (GB) és Észak-írország (IE-North) külön szerepelnek. Észak-Írország esetében, a felhasznált forrástól függően a NIR és a IE-North jelölést is alkalmazzuk.

Vezetői összefoglaló

Ennek a tanulmánynak a hipotézise, hogy egy ország hosszú távú fenntarthatóságát nem kizárólag gazdasági, természeti vagy intézményi erőforrások szavatolják, hanem létezniük kell bizonyos gondolkodásmintáknak, amelyek a hosszú távú fenntarthatóság szempontjából előnyösek. Kiinduló hipotézisünk közvetlen bizonyításával saját empirikus elemzés keretében csak nagyon korlátozott mértékben foglalkoztunk. Összefoglalunk ugyanakkor egy sor olyan elméleti és empirikus munkát, amelyek gondolatilag alátámasztják, és adatokkal igazolják ezt az összefüggést. A szociológiai és közgazdasági szakirodalomban nem alakult ugyan ki konszenzus arról, hogy egy ország lakosainak gondolkodásmódja/értékrendje a gazdasági fejlettség oka volna. Abban azonban viszonylag nagy egyetértés mutatkozik, hogy egy ország intézményrendszere hatással van a gazdasági fejlettségre. A kérdés ezek után az, hogy milyen tényezők ösztönöznek egy adott társadalmi/politikai intézmény fenntartására vagy megváltoztatására. Ezen a téren a gazdasági ösztönzők hatása mellett egyre nagyobb szerephez jut a kulturális magyarázat. Egy országban uralkodó gondolkodásmód vagy közhangulat pedig ebből a szempontból nagy jelentőséggel bír.

A tanulmány során olyan, az emberek gondolkodásmódjában tetten érhető jellemzőket kerestünk, amelyek támogatják hatékony társadalmi/politikai intézmények kialakulását és fennmaradását, illetve közvetlenül is hozzájárulhatnak a gazdasági prosperitáshoz. Ezeket az emberi tényezőket tekintettük a fenntartható fejlődés szempontjából katalizátorként működő emberi erőforrásnak. Elemzésünkben kilenc területen vizsgáltuk meg egy-egy ország jellemző gondolkodásmódját vagy értékrendjét. Ezek a területek a munka, a tudás, a család, a fogyasztás, az egészség, a környezetvédelem, a személyes integráltság, a társadalmi együttműködés, végül a jóléti- és közpolitikák területe volt. Tizedik területként a vallást vizsgáltuk, azzal a hipotézissel élve, hogy a vallásosság – ha nem is közvetlenül, de közvetett módon – szintén kapcsolatban lehet a gazdasági fejlődés szempontjából kedvező gondolkodásmóddal. A *munka* esetében erőforrásként használható a munkával való elégedettség, illetve a munkahellyel szemben támasztott elvárások, ezek ugyanis meghatározhatják a munkateljesítményt. A *tudás* területe azért lényeges, mert a sikerrel, a tudással és az előrejutással kapcsolatos aspirációk a hatékonyságra, a tudásba való hosszú távú

befektetésre sarkallhatnak. A *család* stratégiai szempontból elsősorban a reprodukciós, szocializációs és mentális védelmet nyújtó funkciója miatt lényeges. A *fogyasztás* területén a takarékoság és a lehetőségekhez képesti túlzott fogyasztás jelenségét vizsgáltuk, illetve azt, hogy milyen szempontok irányítják a fogyasztók döntéseit. Az *egészségre* a humán erőforrás minősége, a *környezetvédelemre* pedig az élő környezettel szembeni magatartásminták miatt fontos odafigyelni. A *személyes integráltság* esetében elsősorban az elégedettség és a sors irányíthatóságában való hit az, ami korábbi kutatási eredmények alapján befolyásolni tud olyan tényezőket is, mint az oktatásban való részvétel, munkaerő-piaci pozíció vagy a keresetek szintje. Ezek a tényezők, ha azok egy szélesebb társas körre is kiterjednek, a másokba vetett bizalomhoz, a közösség normáinak betartásához illetve a közösség érdekében való szerepvállaláshoz vezetnek. A *társadalmi integráltság* területén, tehát ezeket a lehetséges erőforrásokat vizsgáljuk meg. A *jóléti és közpolitikák* területén megvizsgáljuk, hogy a lakosság milyen elképzelésekkel rendelkezik az állami szerepvállalásról, illetve, hogy mennyire van megelégedve a kormányzat ilyen irányú tevékenységével.

Elemzési módszerünk lényege, hogy egyrészt ezekben a témákban a Magyarországra koncentrált vizsgálatok főbb eredményeit rendszerezzük, másrészt pedig, hogy hazánkat ezeken a területeken nemzetközi – elsősorban európai – országok között elhelyezzük. Elemzésünk eredménye azt mutatja, hogy a legtöbb vizsgált területen hazánkban a fenntartható fejlődés szempontjából meglehetősen kedvezőtlen kulturális környezet alakult ki.

A *munka* területén megállapítottuk, hogy Magyarországon a lakosság nemzetközi összehasonlításban meglehetősen elégedetlen a munkájával (ugyanakkor európai viszonylatban kimagasló a pénzkeresésre fordított idő). Az elégedetlenség feltehetőleg visszavezethető arra, hogy a magyarok elsősorban megélhetési szempontokat tartanak szem előtt, amikor a munkájukra gondolnak, és kevésbé fontos számukra például a munkavégzés öröme, illetve, hogy a hazai szervezeti kultúrára a maximális elvárások/minimális autonómia jellemző. A *tudás* területén megállapítottuk, hogy bár hazánkban a teljesítmény társadalmi elfogadottsága relatíve magas, mégis viszonylag nagy gyanakvással szemléli a közvélemény a munkahelyi előmenetelt és a meggazdagodást. Hazánkban, a lakossági vélemények alapján, a társadalmi előrejutás szempontjából a kemény munkavégzés európai összevetésben az egyik legkevésbé számít. Jellemző továbbá Magyarországra a tudomány túlmisztifikálása, amely attitűd kedvezőtlenül kapcsolódik a tudomány iránti nyitottsághoz és a tudományos tájékozottsághoz. A *családi élet* területén megállapítottuk, hogy a magyarok nagyon

családközpontúak, azonban ebben a gondolkodásmódban jól megfér egymás mellett az, hogy a lakosság egyaránt támogató a házassággal, az együttéléssel és a válással kapcsolatban is. A fenntartható fejlődés szempontjából különösen lényeges, hogy Magyarországon az ideálisnak tartott gyermekszám nagyon közel esik a kritikus 2-es értékhez, a fiatalabb nemzedékekben pedig már két gyerek alatti a kívánatosnak tartott gyerekszám. A gyereknevelési elvek tekintetében azt találtuk, hogy azok a magyar családokban közel harminc éve viszonylag stabilak: közepesen nagy hangsúlyt kap benne a munkaetikára nevelés, és bizonyos kreativitással összefüggő területek (fantázia, vezetőkészség) a lista végén szerepelnek. Hazánkban a *fogyasztást* erősen meghatározza a társadalmi státus. Bár a magyarok nemzetközi összehasonlításban relatíve fontosnak tartják a takarékoságot (mint gyereknevelési elvet), ugyanakkor a takarékoság a többi gyereknevelési elv között Magyarországon csak közepesen fontos. Magyarországon bizonyos, a társadalmi hierarchia alján elhelyezkedő csoportok, relatíve erősebb igény mutatkozik a fogyasztásra (a takarékosággal szemben), mint a társadalmi hierarchia tetején lévő csoportok. A magyar vásárlók pedig elsősorban árérzékenyek, és a többi ország adataihoz képest viszonyítva kisebb szerepet játszik vásárlási döntéseikben a minőség szempontja. Hazánkban az *egészséggel* kapcsolatos mutatószámok a humán erőforrás rossz fizikai állapotát jelzik, amelyet tovább rontanak a széles körben elterjedt egészségkárosító szokások. A *környezetvédelem* területén megállapítottuk, hogy hazánkban a közvélekedés nagyon pártolja a környezetvédelmet, ez azonban a környezetvédelmi akciókban való részvétel nemzetközileg is alacsonynak mondható szintjével párosul. A *személyes integráltság* területén megállapítottuk, hogy hazánkban mind az elégedettség, mind a saját sors irányíthatóságában való hit alacsonynak mondható. A legfrissebb eredmények ugyanakkor azt is mutatják, hogy bár a magyarok a régió országaival összehasonlítva meglehetősen elégedetlenek, mégis a jövőt tekintve a legbizakodóbbak. A *társadalmi együttműködés* területén azt láttuk, hogy hazánkban mind az emberekbe, mind az intézményekbe vetett bizalom nemzetközi léptékkal mérve alacsony. Az intézményekbe vetett bizalom tekintetében ugyanakkor jelentős csökkenés következett be a 2000-es évek első évtizedeiben. A társadalmi együttműködés hiánya tetten érhető a korrupció tolerálásában, az alacsony fokú köz- és politikai szerepvállalásban. *Jóléti- és közpolitikák* témakörét elemezve felfigyeltünk arra, hogy Magyarországon Európai összehasonlításban magas az újraelosztás iránti igény. Ez azt jelenti, hogy a lakosság nagymértékben támogatja azt az elképzelést, hogy az állam csökkentse a jövedelmi egyenlőtlenségeket. A másik oldalról elsősorban az egészségügy, a

családtámogatások, a nyugdíj és a szociális ellátások területén a piaci szerepvállalást szorgalmazók mellett relatíve többen vannak az állami finanszírozás fokozását igénylők.

Bár az elemzés során számos területen láttuk, hogy hazánkban a közgondolkodás inkább a fenntartható fejlődés gátját, mintsem katalizátorát jelenti, ebből azonban nem vonható le az a következtetés, hogy a fenntartható fejlődés szempontjából figyelmen kívül hagyható az emberi erőforrásnak ez a vonatkozása. Egy ország értékrendjének megváltoztatása nehéz és lassú folyamat, amelyben a közvetlen politikai ráhatás súlyos károkat okozhat. Olvasmányaink alapján a kultúraváltás három lehetséges iránya rajzolódik ki. Vannak példák arra, amikor a társadalmi szerkezet átrendeződése egyben a kultúraváltást is elősegíti. Történelmi példák igazolják, hogy azokban a társadalmakban tudott megindulni a XVIII-XIX. században a gazdasági fejlődés, amelyekben a feudális társadalomszerkezet visszaszorulásával elsőként épültek ki alkotmányos monarchiák, és amelyekben ezzel párhuzamosan az uralkodók jogait törvények korlátozták. Szintén korábbi sikeres példák támasztják alá, hogy a társadalmi normák és szabályok betartása úgy is elérhető, ha jó példák sorozatán keresztül a közvélemény látja ezek betartásának fontosságát. Ez persze akkor eredményes csak, ha elérhető, hogy a normák be nem tartása miatt szégyenkezzenek az emberek, mert azokat a többség betartja. Végül meg kell jegyezni, hogy vannak olyan civil-, egyházi, vagy szakmai szervezetek, amelyekben bizonyos magatartásminták elvártak, és azokat a szervezethez tartozók elfogadják. Abban az esetben, ha ezek a magatartásminták a gazdasági fejlődés szempontjából előnyösek, célszerű ezeknek a szervezeteknek kedvező társadalmi környezetet teremteni.

1. Kutatási kérdés

Az áttekintő tanulmány kutatási kérdése: milyen erőforrásokat jelent a társadalom értékszerkezete a gazdaság és a társadalom hosszú távú fenntarthatósága szempontjából? Milyen értékek elterjedtsége jelent tényleges, mozgósítható erőforrást és milyen értékek hordoznak magukban negatív, a társadalom szempontjából destruktív következményeket? Más szavakkal, arra keressük a választ hogy, a gazdasági fejlődésnek milyen, az emberi tényezőkre kódolt, katalizátorai lehetnek. Kutatómunkánk során feltérképezzük, hogy milyen a magyar társadalom értékszerkezete (ahol lehet, ott mindezt nemzetközi kontextusba helyezzük), majd végiggondoljuk, hogy a talált értékmintázatoknak milyen hatásai lehetnek a gazdasági fejlődésre, illetve milyen potenciális közpolitikai jelentőséggel bírnak.

Nem teljesen magától értetődő ugyanakkor, hogy az emberek gondolkodásmódja/értékrendje miként tartható stratégiai erőforrásként egy ország jövőjének és fejlődésnek szempontjából. Szükséges tehát mind definíciók, mind elméletek felsorakoztatásával igazolunk az okságnak ezt az irányát. A következő példák egyéni, majd közösségi szinten mutatják be bizonyos gondolkodásbeli jellemzők hatását. Akerlof és Kranton (2010) érvelése szerint helytálló azt feltételezni, hogy az egyének cselekvéseikkel standard hasznosságukat maximalizálják, de azt minden esetben a társadalmi identitásukból levezethető hasznosságokkal súlyozzák. Implicite mindez azt jelenti, hogy az egyének standard hasznosságait a társadalmi identitásuk befolyásolja. A társadalmi identitást pedig értékek és normák működtetik. Hogy ez a modell tényleg működik a valóságban, elég ha csak arra gondolunk, hogy adott iskolai végzettség mellett, nem mindenki rendelkezik azonos fizetéssel, sőt nem elhanyagolható azoknak (az egyébként nem tudatos) választásoknak a száma, amikor valaki alacsonyabb keresettel bíró foglalkozás mellett dönt, feltéve, ha az jobban igazodik a saját maga által vallott értékekhez és normákhoz. A szerzők a hadsereg példáját hozzák, de véleményünk szerint ugyanennyire alkalmas példa volna az egyházi vagy a tudományos pálya mellett való elköteleződés, vagy akár a közszférában való elhelyezkedés. Az értékek és normák fontosságára hívja fel a figyelmet Banfield (1958) egy dél-olasz falu példáján. Arra a kérdésre, hogy település lakosai miért nem képesek megszervezni a saját életük hatékony működését, a választ a szerző a kézenfekvő válaszokon (mint szegénység, tudatlanság, osztályellentétek, az állammal szembeni bizalmatlanság, konzervativizmus vagy fatalizmus) kívül találja meg. Állítása szerint bizonyos cselekvési mintázatok, amelyek a múltban hasznosnak bizonyultak, változatlanok maradtak, annak ellenére, hogy az azokat legitimáló körülmények időközben megváltoztak (Banfield, 1958: 169). Így – az idézett példa szerint – a túlzott családközpontúság generációkon átöröklődő hagyománya meggátolta Montegrano (fiktív) nevű település lakóit, hogy másokkal kooperálva megszervezzék, és hatékonyan irányítsák saját maguk és a közösségük életét.

Mi a közös ebben a két példában? Véleményünk szerint az, hogy az emberek értékrendje, normái, gondolkodásmódja nagymértékben meghatározzák a döntéseiket, ezáltal végső soron elősegítve vagy meggátolva a gazdaság működését. Az elemzésünk során vizsgálendő problémák nagyban hasonlítanak az említett példákhoz: olyan, az emberek gondolkodásmódjában tetten érhető mintázatokot keresünk, amelyek segíthetik – vagy adott esetben gátját képezhetik – egy közösség hatékonyabb működésnek. A téma irodalmának

módszeres áttekintésében a potenciális gátakat vagy katalizátorokat a gazdasági versenyképesség szempontjából külön nem teszteljük empirikusan.

Az elemzés célkitűzése a következőkben foglalható össze:

- Az empirikus értékutatók sok információval szolgálnak az egyéni preferenciák és motivációk területéről; arról, hogy a lakosság mit tart fontosnak és mi az, amit nem támogat. Az értékek jelentőségét az értékszociológián túl a kísérleti közgazdaságtan és a szervezetfejlesztés is sikerrel alkalmazza, ugyanakkor közpolitikai jelentőségüket mindeztáig egy szűk tudományos közösség ismerte fel.
- Ez a dolgozat kísérletet tesz arra, hogy a meglévő kutatási eredményeket szisztematikusan rendszerezze, és egy olyan elméleti keretbe helyezze, amely alkalmassá teszi annak közpolitikai használatát. Ennek a gondolati keretnek a részét képezik olyan elméleti fejtegetéseknek az összegzése, amelyek az értékek megváltozásáról, illetve kialakulásának okairól szólnak.

2. Min múlik a hosszútávú gazdasági prosperitás?

A klasszikus közgazdaságtani elméletek a gazdasági növekedést exogén tényezőkkel magyarázzák. Ilyen tényezők például a megtakarítások (Harrod–Domar modell), vagy az alkalmazott technológia (Solow modell). Az endogén növekedéseméletek a gazdasági növekedésnek az exogén változók által megmagyarázatlanul hagyott részét kísérelték meg magyarázni olyan tényezőkkel, mint a humántőke beruházás (oktatás) vagy a kutatás fejlesztés. Ahogy azonban Acemoglu és szerzőtársai (2004) érvelnek, a klasszikus a makrogazdasági növekedéseméletek (de még az azokat a mikro-ökonómia irányába kiterjesztő endogén elméletek is) keveset foglalkoznak azzal, hogy voltaképpen mi határozza meg magukat a gazdasági növekedés magyarázatához felhasznált tényezőket. Például min múlik az, hogy vannak országok, amelyek megtakarítanak, mások azonban nem, vagy míg egyes országokban nincsenek akadályai egy új technológia alkalmazásának, másokban a termelékenység növelhetősége ellenére sem alkalmazzák ezeket.

Ebben a fejezetben nem a növekedésemélet részletes összefoglalása a célunk (erről részletesen lásd: Todaro – Smith, 2009), hanem Acemoglu et al (2004) alapján azoknak az

alapvető okoknak a számbavétele, amelyek meghatározzák mindazokat a tényezőket, amelyekre a klasszikus közgazdasági elméletek a növekedést visszavezetik. Ezeknek a tényezőknek azonban nincsen egyfajta kanonizált listája. Acemoglu és szerzőtársai azonban három alapvető irányvonalat jelölnek meg: a földrajzi magyarázatot (az időjárás vagy klíma szerepének hangsúlyozásával), illetve a kulturális (az emberi viselkedésminták értelmében) és intézményi magyarázó tényezőket. Ebben a fejezetben ennek a három tényezőnek a bemutatására vállalkozunk.

2.1.Földrajzi magyarázat

Diamond (2006) arra a kérdésre keresi a választ, hogy a világ legtöbb területén miért az európai származású emberek dominanciája érvényesül. A kérdésre adott nagyon komplex válasz leegyszerűsítve úgy hangzik, hogy a Földközi tenger partvidéke és a Termékeny Félhold területileg meglehetősen nagy, éghajlatát tekintve pedig egységes volt, illetve kevés földrajzi akadály tagolta részekre. Az éghajlat kedvező volt az élelmiszertermelés megindulásához, a kedvező földrajzi adottságok pedig nem szabtak természetes korlátokat a technológiai újítások terjedésének. Az élelmiszertermelésből adódó felesleg lehetővé tette a nagy népességszámú és rétegzett társadalmak kialakulását. Ezeknek a társadalmaknak a hosszú távú fennmaradásában a szervezethezesség jelentette a kulcskérdést, aminek pedig az írásbeliség kialakulása volt a kulcsa. Az írást ugyanis elsősorban gazdasági és szervezésbeli információk rendszerezésére és tárolására használták. Hosszútávon tehát a kedvező indulási előnyökre olyan technikák és technológiák ismerete rakódott rá, amelyek megkönnyítették az ilyen jellemzőkkel nem bíró népek leigázását. A társadalmi és gazdasági fejlettség földrajzi tényezőkre való visszavezetése kétségkívül lényeges elem a gazdasági fejlettség magyarázatában, mivel az adottságok önmagukban nem (csak azok alakítása) függenek az emberi tényezőktől, a továbbiakban nem szentelünk ennek a típusú magyarázatnak több figyelmet (mert ezen a tényezőn lehet a legkevesebbet változtatni).

2.2.Kulturális magyarázat

Kulturális magyarázatok gazdasági jelentőségére Max Weber hívta fel a figyelmet, elsősorban azzal, hogy kapcsolatot talált a protestáns munkaetika és a kapitalista termelés mód között. Weber érvelése szerint a kapitalizmus, a gátlástalan haszonszerzés értelemben, már az ókorban

kialakult. Sőt ebben az értelemben bizonyos társadalmi csoportok sokkal ügyesebben és sokkal gátlástalanabban gyarapították profitjukat, mint a nyugati kapitalista üzletember. A gátlástalan haszonnövelés azonban ezekben az esetekben nélkülözte azt az ethoszt, ami a nyugati kapitalizmust jellemezte. A kapitalizmus ethosza „*azt jelenti, hogy az egyénnek kötelességtudatot kell éreznie – és érez is –, »hivatásbeli« tevékenységének tartalmával szemben, bármi legyen is az s tekintet nélkül arra, hogy az elfogulatlan érzület előtt ez akár mint munkaerejének, akár mint dologi javainak (»tőke«) tiszta értékesítése tűnik fel*”. (Weber, 1982: 52, kiemelés az eredetiben)

Ahhoz, hogy a kapitalizmus szelleme egy a pusztán gazdasági cselekvésen túli életvitelbeli elv is legyen, a kapitalizmus szellemének le kellett győznie a tradicionalizmust. A protestantizmus pedig ebből a szempontból annyiban jön szóba, amennyiben az a racionális világfelfogás előfutárának tekinthető. Maga a kálvinizmus az utolsó lépés a világ varázs alóli feloldásában. A rendszerré emelt jócselekedetek, az aszketikus életvezetés mind azt a célt szolgálták, hogy az embert kivonják a természeti állapot – status naturae – irracionális erők által meghatározott állapotából. A puritán aszkézis célja „*az volt, hogy lehetővé tegye az éber, tudatos, világos életet. Legsürgősebb feladata a szenvedélyes életélvezet természetességének megsemmisítése volt, legfontosabb eszköze pedig az, hogy az aszkézisra vállalkozók életvezetésében rendet teremtsen*” (Weber, 1982: 167, kiemelés az eredetiben).

Weber később részletesen foglalkozott azzal, hogy a kapitalizmus miért éppen a protestáns nyugaton, és miért nem máshol jelent meg. Kínában például több kedvező feltétel ellenére (nagy ország, olcsó munkaerő, fejlett bürokrácia) sem alakult ki a kapitalizmus. Ennek okát Weber abban látja, hogy keleten nem alakultak ki tömegvallások, amelyek ideológiailag egységessé tették volna a lakosságot, ezért a vallási „*vájt fülűek*” mellett a vallási „*botfülűek*” nagyon széles csoportja létezett, ráadásul ez utóbbiak többségében az alacsonyabb néprétegekből kerültek ki. Másrészt keleten nem alakult ki egy olyan aszketikus munkaetika, amely egyszerre sarkallt volna a hatékony munkaszervezésre és az anyagi javak felhalmozására. Végül keleten, nyugattal szemben a rokonság intézménye jóval nagyobb szerepet játszott az öröklésben, ezáltal képezve gátat a társadalmi mobilitásnak. Ráadásul az egyes nemzetségek nem annyira a hűbéri birokhoz, mint inkább a rangjukhoz ragaszkodnak, ez pedig annak a fajta absztrakt gondolkodásnak a gátját képezte, amely az egyes termelési folyamatokat racionalizálni kívánja (Weber, 2007).

Az utóbbi időben számos empirikus irodalom született arról, hogy vallási vagy kulturális jellemzők befolyásolják a gazdasági növekedést. Barro és McCleary (2003) például megállapítják, hogy a gazdasági fejlettség pozitívan függ össze a Mennyországban és Pokolban való hittel, míg érdekes módon a templomba járás negatív kapcsolatot mutat a gazdasági fejlettséggel. A szerzők mindezt úgy magyarázzák, hogy a vallásos hittételek a vallási szektor kimenetét, míg a templomba járás annak bemenetét jelenti. A gazdasági növekedés szempontjából pedig fontosabb a kimeneti oldal, mivel az (vagyis a vallási hit) közvetlenül kapcsolatban van az egyének gazdasági teljesítményével. A szerzők a vallás gazdasági fejlettségre gyakorolt hatása során kiszűrik a vallásosságot befolyásoló szekularizáció hatását, amely esetleg a gazdasági fejlettség irányából érkező ellentétes irányú hatásaként torzíthatná az eredményeket.

Tabellini (2005) egy tágabb értelemben definiált kultúra gazdasági fejlettségre gyakorolt hatását vizsgálta. A kultúrát egy olyan kompozit mutatóval mérte, amelynek elemei a bizalom, az önállóság, a mások tisztelete és az engedelmesség volt. Mint ahogyan minden – a kultúra gazdasági fejlettségre gyakorolt hatását vizsgáló – kutatásnál, ebben az esetben is felmerül az endogenitás problémája. A szerző a kultúra gazdasági növekedésre gyakorolt endogén részét két történelmi mutató bevonásával szűrte ki (korai politikai intézmények, és történelmi írásbeliségi adatok). Az eredmények szerint az exogénné tett kultúra pozitívan befolyásolja a gazdasági fejlettséget, ugyanakkor az instrumentumnak használt mérőszámok csak a kultúrán keresztül hatnak a gazdasági növekedésre, vagyis jól működő instrumentumok.

2.3. Intézményi magyarázat

Az intézmények gazdasági növekedésben betöltött szerepének empirikus igazolási kísérlete többek között Acemoglu, Johnson és Robinson (a továbbiakban AJR) kutatásaihoz fűződik. A szerzők az intézmények működéséről és hatásáról előbb egy robusztus elméleti keretet dolgoznak ki, majd annak bizonyos pontjait empirikusan is igazolják. AJR érvelése a következő oksági láncot állítja fel: A gazdasági fejlettséget a gazdasági intézmények határozzák meg. A gazdasági intézményeket azonban a politikai hatalom határozza meg, maga a politikai hatalom pedig elsősorban a politikai intézmények útján érvényesül. Az elmélet szerint az egyének azért preferálnak bizonyos gazdasági intézményeket, mert ezek határozzák meg a javak elosztását. A különböző intézmények azonban különböző csoportokat juttatnak

kedvező pozícióba, ezért fontos foglalkozni azzal, hogy kik és miért alakítják ki az intézményeket. A szerzők szerint az intézményeket a politikai erővel bíró csoportok választják, azért hogy általuk *de jure* legyenek képesek politikai erejüket gyakorolni. A politikai erő gyakorlásának egy másik módja a *de facto* hatalomgyakorlás (például forradalmak formájában), ezt azonban a kollektív cselekvés logikája mozgatja ezért sokkal kevésbé tervezhető (Acemoglu et al.: 2004).

Ugyanakkor könnyen elképzelhető, hogy az intézményektől a gazdasági növekedésig mutató oksági irány valójában visszafelé hat. Joggal feltételezhető ugyanis, hogy a gazdagabb országok jobb intézményeket képesek fenntartani. A módszertani problémát súlyosbítja, hogy az intézmények mérése *ex post* történik, ezért elképzelhető, hogy az azokat értékelő emberek a gazdagabb országokban jobb intézményekről számoltak be. Ebben az esetben egy lehetséges bizonyítási mód a természetes kísérletek keresése. Egy ilyen lehetséges természetes kísérlet a gyarmatosítás példája.

Az 1500-as években a perzsák Indiában, vagy az aztékok és inkák Amerikában a leggazdagabb civilizációk közé tartoztak, ma pedig ugyanezek a területeken élők a Föld legszegényebb nemzetei közé tartoznak. Az ellentmondás feloldása AJR érvelése szerint abban rejlik, hogy azokon a gyarmatokon, ahol eredetileg sűrűbb volt a népesség (ami a jólét egyik jele), az európai gyarmatosítók nem hoztak létre olyan intézményeket, amelyek megerősítették volna saját helyzetüket, hanem inkább a terület kizsákmányolását választották. Azokon a területeken pedig, amelyek kevésbé voltak sűrűn lakottak, a gyarmatosítók meghonosították saját intézményeiket, ezzel nyújtva biztonságot a tulajdon védelmének. A meghonosított intézmények később a gazdasági fejlettség alapjai lettek (Acemoglu et al.: 2002a).

Az érvelés szempontjából kulcsfontosságú annak bizonyítása, hogy az intézmények empirikusan igazolhatóan befolyásolják-e a gazdasági növekedést. Az intézmények mérésére használt mutató (a tulajdonjog védelme, a kisajátítás kockázata, a Political Risk Services által készített index) azonban nem exogén a gazdasági növekedésre, keresni kell egy olyan instrumentumot, amely kezeli ezt a problémát. Egy ilyen lehetséges instrumentum a gyarmatokon élő európaiak (katonák, tengerészek, püspökök) halálozási aránya. Belátható, hogy azokon a gyarmatokon, ahol magas volt a kiküldetésben élők halálozási aránya, a gyarmatosítóknak nem volt nagy motivációja a megtelepedésre, ezért az intézményeiket sem

exportálták oda, hanem inkább kizsákmányolták azt a területet, vagyis nem változtatták meg a bennszülöttek intézményeit (Acemoglu et al.: 2000)¹.

Glaeser és szerzőtársai (Glaeser et al.: 2004) továbbgondolják AJR elméletét, és empirikus bizonyítékokat szolgáltatnak arra, hogy nem annyira az intézmények, hanem sokkal inkább a humántőke beruházás vezet a gazdasági növekedéshez. Érvelésük szerint az egyes országok között jelentős iskolázottságbeli különbségek vannak. Az iskolázottabb országok képesek hatékonyan működő intézményeket fenntartani, ugyanakkor az iskolázottabb országok egyúttal gazdaságilag is hatékonyabbak.

A szerzők adatokkal igazolják, hogy abban az esetben, ha AJR által használt magyarázó változók közé az iskolázottságot (a 25 év felettiek iskolázottsága) is bevonjuk, az intézmények nem gyakorolnak szignifikáns hatást a gazdasági növekedésre. Bár a szerzők több helyen kifejtik, hogy az intézmények AJR által használt mutatója problematikus², úgy érvelnek, hogy még abban az esetben is, ha el fogadjuk az Acemoglu-féle érvelést, az adatok semmit nem mondanak arról, hogy vajon a gyarmatosítók valóban politikai intézményeiket exportálták a gyarmatokra, vagy pedig önmagukat, és ezáltal tudásukat és know-how-jukat (Glaeser et al., 2004: 24).

2.4. Néhány továbbgondolásra érdemes szempont

Természetesen ennek a tanulmánynak nem az a célja, hogy a gazdasági fejlettséget befolyásoló elméleteket módszeresen összegezze. Az itt felhozott példák egyrészt annak a bizonyítását szolgálják, hogy azt nagyon sok emberi, és nem adottságbeli tényező befolyásolja. Lényegében a Diamond-féle földrajzi magyarázat is elismeri, hogy Európa fejlődésében a kedvező földrajzi és éghajlati adottságok mellett kulcsszerepet játszott a szervezettség, amelynek egyik alapeleme az írásbeliség volt. A világ 1500-as évekbeli állapotát tekintve például a dél-amerikai inka birodalom volt a legnagyobb, ezen a területen

¹ A szerzők megállapítják továbbá, hogy az intézmények gazdasági fejlettségre való hatását nem befolyásolja, ha kontroll alatt tartjuk a gyarmatosítók nemzetiségét vagy vallását. Vizsgálják továbbá azt is, hogy az intézményrendszer hatásában nem az Egyenlítőtől való távolság, a járványok (malária) okozta halál hatása érvényesül-e. Végül a gazdasági fejlettséget nem az intézményeken kívüli más tényezők (termőföld minősége, természeti erőforrások, tengerkapcsolat) befolyásolják-e. A szerzők eredményei minden esetben robusztusak, és a feltételezett oksági irányt igazolják.

² AJR által az intézmények mérésére használt adatoknak eléggé nagy az országon belüli szórásuk, és viszonylag rövid idő alatt eléggé sokat változnak. Az intézmények pedig a North által használt definíció szerint olyan szabályok, morális és etikai normák, amelyek tartós korlátok közé szorítják az emberi interakciókat (Northot idézi Glaeser et al.: 2004:7)

azonban mégsem alakult ki semmilyen írásbeliség, amely megkönnyítette a gyarmatosítók általi gyors felszámolását (Diamond: 2006). Bár újabb kutatási eredmények alapján elképzelhető, hogy az inka csomóírás (khipu) nem csak számok, hanem betűk jelölésére is alkalmas volt (Urton, 2003).

A gazdasági fejlődésnek a többi magyarázótenyezője (a protestantizmus által támogatott munkaetika; a politikai hatalommal bíró csoportok által definiált gazdasági intézményrendszerek) mind olyan szempontok, amelyek a gazdasági fejlettséget nem determinista módon közelítik meg. Ezek a tényezők ugyanis bizonyos társadalmi korlátoktól eltekintve egyénileg is szabadon alakíthatóak. A munkaetika tanulható, családi szocializáció során elsajátítható. Abban az esetben pedig, ha egy kormányzat felismeri, hogy a társadalom széles rétegeinek jogait garantáló gazdasági intézmények hosszútávon kifizetődnek, akkor következetes politikai döntések sorozatával alakíthatja azokat: mind szélesebb rétegek számára garantálva például a tulajdonjog védelmét.

Azonban akár a gazdasági és politikai intézményrendszer átalakítására (tulajdonjog és szavazati jog), akár társadalmi intézmények (oktatás, egészségügy) reformálására kerül is sor, azt nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy bármilyen intézményről is legyen szó, azt végső soron emberek alkotják. Az emberek pedig többségében nem racionálisan, hanem vágyaik, preferenciáik függvényében cselekszenek. Bármit is gondolunk tehát a gazdasági hosszútávú gazdasági prosperitás alapvető okának (kultúra, intézmények, stb.), mindenképpen fel kell becsülni azt, hogy milyen vágyakkal és preferenciákkal rendelkeznek azok az egyének, akik ezeket a társas rendszereket működtetik. Ebben a tanulmányban tehát a célunk a „rendelkezésre álló humán erőforrás” vágyainak, elképzeléseinek, preferenciáinak a feltérképezése.

3. Intézményi közgazdaságtan, kultúra elméletek és értékszociológia?

Ebben a fejezetben első látásra egymástól különböző kutatási területek fogalomkészletét reflektáltatjuk egymásra. Koncepciónk alapján olyan, a versenyképességet befolyásoló tényezőket keresünk, amelyek önmagukban nem gazdasági természetűek, mégis gazdasági következményeik vannak (Garelli, 2006). Mindezek okán ebben a fejezetben elméleti írások sorozatán mutatjuk be a társadalmi intézményektől a kultúrán át (a kultúrát itt az egyéni

vélekedések és preferenciák eredőjeként értjük) az értékig terjedő gondolati ívet. Érvelésünk a következő:

- Egy ország gazdasági növekedését a hatékonyan működő intézmények garantálják (*gazdasági növekedés ↔ intézményrendszer*).
- Az intézmények kialakulása és fennmaradása egy ország kultúráján múlik, vagyis azon hogy milyen vágyakkal, elképzelésekkel és motivációkkal rendelkeznek egy ország lakosai (*intézményrendszer ↔ társadalmi kultúra*).
- Egy ország kultúrája az ott élők gondolkodásmódjának és viselkedésének az eredője. Az értékszociológia által kidolgozott értékek és attitűdök kombinációja ezért hasznos lehet a kultúra tanulmányozása során (*társadalmi kultúra ↔ egyéni értékek*).

(*gazdasági növekedés ↔ intézményrendszer*) Az utóbbi években egyre nagyobb hangsúlyt kap a gazdasági növekedés magyarázatában az intézményi közgazdaságtan. A közgazdasági iskola egyik fő teoretikusa szerint (North, 1990) az intézmények azért jönnek létre, hogy a világban lévő bizonytalanságot csökkentsék. Mivel az intézmények strukturálják az emberi interakciókat, kiszámíthatóbbá teszik azokat, ezáltal elősegítve a mindennapi problémák hatékony megoldását. Maguk az intézmények nehezen változtathatóak meg, erősen összefüggenek az emberek normáival és hiedelmeivel. North ennek illusztrálására a következő példát hozza. A XIX. század elején, amikor a Latin-Amerikai országok függetlenekké váltak, átvették az Egyesült Államok Alkotmányát. Ugyanakkor éppen azért, mert ezeknek az országoknak a lakossága normarendszerét tekintve erősen különbözött az észak-amerikai normáktól, az alkotmány adaptálása nem volt hosszú életű (North, 2003: 7). A jól működő intézmények fennmaradása szempontjából kulcsfontosságú a lakosság normáinak, hiedelmeinek, az életet irányító cselekvésmintáknak – egyszóval a kultúrának – a tanulmányozása.

(*intézményrendszer ↔ társadalmi kultúra*) Edmund Phelps (2006) a gazdasági teljesítmény néhány makro indikátora és a gazdasági kultúra között talált kapcsolatot. Érvelése szerint a gazdasági intézmények sikeressége a fennálló gazdasági kultúrán múlik. Támogató gazdasági kultúra hiányában hosszútávon semmilyen gazdasági intézményrendszer sem

maradhat fenn. Phelps tehát az értékek és attitűdök megváltoztatását jelöli meg első lépésként a gazdasági fejlettség fokozása érdekében.

Fukuyama (2001) érvelése szerint a kultúra legalább négy ponton befolyásolhatja a gazdasági viselkedést. Ezek közül ugyan csak egy hozható összefüggésbe a szó szoros értelmében az intézményekkel, belátható azonban, hogy a másik három terület is nagyban hozzájárul bizonyos intézmények fennmaradásához. A négy terület a következő:

(i.) a szervezeti kultúrán keresztül:

Akár vállalatoknak, akár társadalmi osztályoknak lehet olyan normarendszerük, amely meghatározza a csoporttagokkal és a külvilággal való viselkedést, és ezáltal befolyásolja a gazdasági teljesítményt.

(ii.) a munkához és a szabadidőhöz való hozzáálláson keresztül

Itt elsősorban a munkaetikán van a hangsúly, vagyis azon, hogy a társadalom tagjai mennyiben képesek pillanatnyi vágyaik kielégítése helyett a precíz munkavégzésre koncentrálni.

(iii.) a társadalmi intézményeken keresztül

Ahhoz, hogy hatékony intézmények jöhessenek létre, szükséges, hogy az intézmények „le legyenek horgonyozva” a társadalom értékrendjében, például, hogy az intézményrendszer hatékonyságát gátló korrump hivatalnok viselkedését a társadalom egységesen elutasítsa.

(iv.) a társadalmi tőkén keresztül

A társadalom értékrendszere ezen a ponton abból a szempontból jelentős, hogy a társadalom tagjai eléggé nagy bizalommal vannak-e egymás iránt ahhoz, hogy az életük működését önmaguk, központi irányítás nélkül is megoldják.

(*társadalmi kultúra ↔ egyéni értékek*) Maga a kultúra nehezen mérhető, ugyanakkor a szociológiának egy önálló ága foglalkozik az értékek és attitűdök mérésével. Az értékek szociológiai definíciójában közös, hogy azokat a kutatók bizonyos preferenciákként értelmezik, amelyek meghatározott szituációkban a cselekvések irányelveiként jelentkeznek (3.1 táblázat, amelyben az értékek kutatásával foglalkozó szakértők által használt definíciókat foglaltuk össze). A szociológiai értékutatók továbbá nagy hangsúlyt helyeznek arra, hogy

az értékek akart („want”) vagy kívánatosnak tartott („ought”) típusú preferenciák-e illetve, hogy azok a társadalmi körülmények eredményei (felépítmény) vagy okai (alap)³.

3.1 táblázat Néhány fontosabb értékdefiníció. Forrás: Rohan 2000: 257 alapján, saját készítés

Szerző	Definíció
Kluckhohn (1951: 395)	„Az érték olyan kívánatos dolgokra vonatkozó koncepció, amely lehet explicit vagy implicit, egyénre vagy csoportra jellemző, és amely befolyásolja bizonyos rendelkezésre álló módok, eszközök és célok közötti választást.”
Rokeach (1973:5)	„Az érték tartós hit abban, hogy egy speciális cselekvési mód vagy végállapot létezése egyénileg vagy társadalmilag kívánatosabb, mint egy ellenkező vagy ellentétes cselekvési mód vagy végállapot létezése.”
Morris (1956:9-12)	Az értékek egyszerre jelentik azokat a dolgokat, amelyeket valaki előnyben részesít, preferál, vagy értékkel más dolgokkal szemben [<i>desired, valued, esteemed</i>], illetve azokat a dolgokat, amelyeket kívánatosnak/kívánandónak tart [<i>desirable, valuable, estimable</i>].
Feather (1982: 275) Magyar fordítás: Váriné Szilágyi Ibolya, 2003: 71.	Az értékek „a tapasztalat szervezett összegződése (...) amelyek normatív minőséggel, vagyis a »kell« minőséggel rendelkeznek és kritériumokként vagy viszonyítási keretként működnek.”
Schwartz (1992) Magyar fordítás: Váriné Szilágyi Ibolya, 2003: 105-6	„Az értékek fogalmak vagy hiedelmek (1), a lét kívánatos végállapotaira vagy a kívánatos viselkedésre vonatkoznak (2), túlnőnek specifikus helyzeteken (3), vezetnek a viselkedések és az események szelekcióját és értékelését (4), és viszonylagos fontosságuk szerint rangsorolódnak (5).”
Hofstede, 2008: 40	„Az értékek olyan általános tendenciákat jelölnek, amelyek alapján a dolgok egy bizonyos állását jobban szeretjük, mint a másfélét. Azt is mondhatjuk, hogy az értékek nyíllal ellátott érzések: pozitív vagy negatív irányba mutatnak.”

Fontos tudatosítani ugyanakkor, hogy az értékek nem azonosak az attitűdökkel (mert az attitűdök konkrét tárgyakra és szituációkra vonatkozó vélekedések), sem a szükségletekkel (az értékek a szükségletek kognitív reprezentációi), különböznek a társadalmi normáktól (mert

³ A témáról részletesebben (Keller, 2008a).

a normák előírnak egy bizonyos fajta viselkedést) és a személyes érdektől is. Továbbá az érték fogalmába nem tartozik bele a cselekvéseknek mértéket szabó „illik” (ought) dimenzió (Vö.: Rokeach, 1973: 17-22, Feather, 2003: 71-6). Bár az értékek a cselekvések megértése szempontjából bírnak jelentőséggel, fontos megjegyezni, hogy az értékek és a tényleges cselekvés nem szükségszerűen esnek egybe (Bardi et al. 2003). A jelenség minden bizonnyal azzal magyarázható, hogy az értékek egyszerre tartalmazzák az „ought” és „want” dimenziót (Feather, 2003: 72), vagy másként fogalmazva, külön kell választani egymástól a normatív természetű vallott értékeket (espoused values) a gyakorlati természetű követett értékektől (theory-in-use) (Vö.: Argyris – Schön, 1978, Argyris, 2009).

Az értékek szerepének hangsúlyozása azonban korántsem csupán a szociológiára korlátozódik, hanem jelentőségét más társadalomtudományok is hangsúlyozzák. Becker (2008: 5) megállapítja, hogy a stabil preferenciák a közgazdasági szemlélet három alapvonásának egyikét jelentik. Elster (1995) felfogása szerint a cselekvés vágyak (ebben az értelemben preferenciák) és lehetőségek eredőjeként értelmezhető. Más szerzők bizonyos cselekvések hasznosságát annak következményei felett érzett preferenciák függvényében adják meg (Hirsleifer–Riley, 1998). Az értékek gyakorlati hasznosíthatóságát azoknak a szervezeti kultúra kutatásokban betöltött kulcsszerepe is jelzi. Itt elsősorban a vallott és követett értékek közötti ellentét képi a kutatási problémát (Schein, 2009).

Az értékek tehát elsősorban az emberi viselkedés vagy cselekvés megértése szempontjából lényegesek. Amellett, hogy az emberek által fontosnak tartott értékek vizsgálata önmagában is érdekes, gyakorlati jelentőségüket az adja, hogy kapcsolatba hozhatóak az egyének preferenciáival, motivációival, hasznossági függvényükkel. Kicsit másként fogalmazva az emberi értékek társadalmi erőforrásokat is jelentenek, éppen abból kifolyólag, hogy az egyéni preferenciákon keresztül befolyásolják a viselkedést. Abban az esetben, ha ezek a preferenciák bizonyos egyénileg/társadalmilag kívánatos cél eléréséhez hozzájárulnak, pozitív erőforrásokról beszélhetünk, ellenkező esetben pedig negatívokról.

A tanulmány során *érték*nek nevezzük az egyének bizonyos attitűdjeit, véleményeit egyezőval gondolkodásmódját, és *kultúrának* azt, amikor ugyanezeket az egyéni értékeket ország szintre aggregáljuk (az egyének értékeinek országok szerint vett átlaga). Akkor, amikor egy ország kultúrájáról beszélünk, akkor amögött mindig konkrét egyénekhez köthető vélekedések állnak. A kultúra kifejezést nem a magas kultúra értelemben használjuk, hanem

azt a világ eseményeinek értelmet és jelentést adó emberi tevékenységként definiáljuk (v.ö.: Weber: 1998: 38). Értelmezésünk szerint a kultúra a társadalom egy külön alrendszere, és ebben az értelemben nem tekinthető a gazdasági alrendszer felépítményének (Parsons, 1985).

4. A magyar társadalom érték szerkezete

Az *érték* érték szociológia által kidolgozott elméleti definíciója lényegesen gazdagabb azoknál az empirikus elemzés kínálta lehetőségeknél, amelyekkel az értékeket az alkalmazott empirikus társadalomkutatások vizsgálni tudják. Az empirikus elemzések során az értékek „kell” és „illik” dimenziója összekeveredik, illetve az esetek túlnyomó többségében a kutatók nem jutnak el az általános értékdimenziók vizsgálatához, hanem „megelégszenek” bizonyos speciális jelenségekre vonatkozó attitűdök kutatásával (illetve ezekből következtetnek az azokat mozgató értékekre). Ebben a dolgozatban sem az értékek általános vizsgálata képzí majd az elemzés tárgyát, hanem bizonyos területekre vonatkozó egyéni preferenciák, attitűdök. A továbbiakban az elemzés során vizsgálandó értékeket úgy fogjuk áttekinteni, hogy azok mennyiben jelentkezhetnek stratégiai erőforrásként.

4.1 táblázat Az elemzés során vizsgálandó területek

Terület	Potenciális humán erőforrás
1. Munka	Munkával való elégedettség, munkahely iránti elvárások, szervezeti kultúra
2. Tudás	A teljesítményről, a sikerről és előmenetelről vallott elképzelések. A tudomány és a technika megítélése. A tudás és kompetenciák szintje
3. Család	Gyermekvállalás, együttélés, válás, gyermeknevelési elvek
4. Fogyasztás	Fogyasztási szokások, túlfogyasztás/takarékosság, a vásárlásnál figyelembe vett szempontok
5. Egészség	A lakosság egészségi állapota
6. Környezetvédelem	A környezetvédelem fontosságának megítélése, környezetvédelmi akciókban való részvétel
7. Személyes integráltság	Elégedettség, a sors irányíthatóságában való hit
8. Társadalmi együttműködés	Kooperáció és bizalom, normakövetés, illetve közéleti-, politikai aktivitás

Terület	Potenciális humánerőforrás
9. Jóléti- és közpolitikák	Az újraelosztás iránti igény, az állami/piaci párti preferenciák, elégedettség az állam közpolitikai tevékenységével
10. Vallás és vallásosság	

A kérdés természetesen felmerül, hogy miért éppen ezekre a területekre koncentrálódik az elemzés. A választásunkat ebben az esetben is az vezette, hogy mely területek azok, amelyeken az emberek vélekedése lényeges lehet a gazdasági, politikai vagy társadalmi intézmények fennmaradását, működtetését illetően. A *munka* esetében erőforrásként használható a munkahely iránti elkötelezettség, illetve vizsgálandó kérdés, hogy milyen a munkavállalók mit várnak el a munkahelyektől. A munkával való elégedettség, illetve a munkahellyel szemben támasztott elvárások ugyanis meghatározhatják a munkateljesítményt és a munkahelyváltások gyakoriságát. A munka területével rokon terület a *tudás*. Ezen a területen erőforrásként kezelhetőek a sikerrel, a tudással és az előrejutással kapcsolatos aspirációk a hatékonyságra és a tudásba való hosszú távú befektetésre való ösztönzés miatt. A *család* stratégiai szempontból elsősorban a reprodukciós, szocializációs és mentális védelmet nyújtó funkciója miatt lényeges. Mivel a csökkenő népességszám központi kérdése minden fenntarthatósági kalkulációnak, fontos tudatában lenni a lakosság gyermekvállalást érintő preferenciáinak. Szintén a gyerekszám miatt lényeges a házasságról, együttélésről, válásról alkotott vélemények megismerése. Másrészt a családban történik a gyermekek felnevelése, mentális és fizikai védelmezése. A jövő nemzedék szempontjából tehát lényeges tisztában lenni a közvélemény gyereknevelésre vonatkozó elképzelésével. Egy ország lakosainak *egészségi* állapotából következtetni lehet a társadalmi intézmények (pl.: nyugdíjrendszer) fenntarthatóságára, az egészség ezen kívül összefügg az emberi erőforrás minőségével (pl.: a munkabírással), és jelzi a lakosság jól-létét. A *környezet* védelmével kapcsolatos lakossági attitűdök, és környezetvédelmi akciókban való részvétel az élő környezet megőrzése miatt központi eleme a fenntartható fejlődésnek. A *fogyasztás* az a terület, amely során az egyéni ízlés és preferenciák a leginkább manifesztálódnak. A túlfogyasztás – elég csak a jelenlegi gazdasági válságra gondolni – óriási kockázatokat rejt magában. Mindezek miatt fontos tudatában lenni annak, hogy milyen szempontok irányítják a fogyasztók döntéseit, és mely fogyasztói csoportokra jellemző túlfogyasztás és melyekre takarékoság. A *személyes integráltság* esetében elsősorban az elégedettség és a sors irányíthatóságába való hit az (vagy

ugyanezeket a szociológiailag jól operacionalizálható területeket egy kicsit másként megfogalmazva az önértékelés és önbizalom), ami korábbi kutatási eredmények alapján befolyásolni tud olyan tényezőket is, mint az oktatásban való részvétel, munkaerő-piaci pozíció vagy a keresetek szintje. Az önbizalom és az önértékelés, ha azok egy szélesebb társas körre is kiterjednek, a másokba vetett bizalomhoz, a közösség normáinak betartásához illetve a közösség érdekében való szerepvállaláshoz vezetnek. A *társadalmi integráltság* területén, tehát ezeket a lehetséges erőforrásokat vizsgáljuk meg. Végül, ha a személyes integráltság érzése az állam és politika területére is kiterjed, akkor az emberek kevésbé az államtól várják életük lényeges kérdéseire a megoldást. A *jóléti és közpolitikák* területén azonban nem csak az állami szerepvállalásról alkotott elképzelések visszajelzés értékűek, hanem az is, hogy a lakosság mennyire van megelégedve a kormányzat ilyen irányú tevékenységével. Demokratikus rendszerekben ugyanis a választók legitimálják a politikai rendszert. Elemzésünk legvégén a *vallás* szerepére kitérünk. Ez a terület ugyan szűk értelemben nem tartozik a kutatási témához, mégis úgy gondoljuk, hogy a vallásosság sok – ebben az elemzésben erőforrásként megjelölt – területtel függ össze (munkaetika, önkorlátozás, altruizmus), ezért tehát mindenképpen lényeges szempontja a vizsgálódásunknak.

4.1.Munka

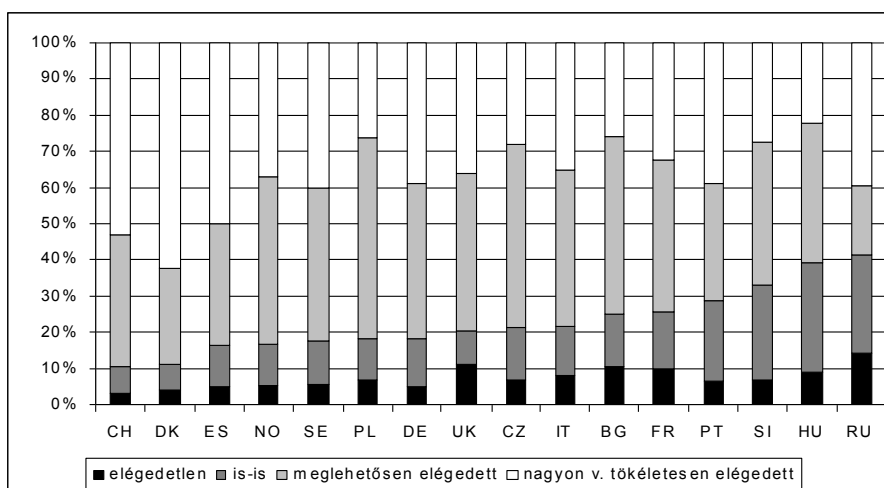
Úgy véljük, a szorgalmas, motivált, koncentrált munkát végezni képes emberek egy ország szempontjából stratégiai erőforrásként kezelendők. Elméleti írások sora hívja fel a figyelmet a munkamorál és a munkaetika fontosságára. Ezekben az írásokban közös, hogy a munkaetika önkorlátozást és módszerességet jelent, és ebben az értelemben nem azonos sem a gátlástalan pénzszerzési vágygal, sem a munkamániával. Ha az emberek képesek a fegyelmezett munkavégzésre, ez egyúttal azt is jelenti, hogy pillanatnyi vágyaik kielégülését késleltetni képesek, egyfajta evilági aszkézissel (Weber, 1982). Hirschman (1998) azt hangsúlyozza, hogy a hírnév vagy a pénzszerzés önérdeken alapuló vágya sokkal inkább a szenvedélyek kordában tartását segítik elő, mint kielésüket. Kutatások bizonyítják, hogy hosszútávon azok a vállalatok tudtak sikeresek maradni, ahol a vezető egyszerre tudott szakmailag kiváló, és személyesen mértékletes, visszafogott lenni (Collins, 2001).

A munkamorált és munkaetikát közvetlenül nem tudjuk mérni. A kutatásunk során ezért két irányban indultunk el. Egyrészt abból indultunk ki, hogy abban az esetben, ha az

emberek olyan munkát végeznek, amely képességeiknek és tudásuknak megfelel, akkor elégedettek lesznek munkájukkal. Ebben a fejezetben tehát a munkával való elégedettséget és a munkahely irányában támasztott elvárásokat vizsgáltuk meg. Másrészt úgy véljük, hogy a sikerességre, az előrejutásra vonatkozó aspirációk is következtetni engednek a munkamorálra. A következő (tudás című) fejezetben ezért a teljesítményről, előrejutásról és sikerességről vallott elképzeléseket vizsgáltuk meg.

4.1.1. A munkával való elégedettség és a munka fontossága közötti ellentmondás

A munkával való elégedettség stratégiaileg azért kiemelt jelentőségű, mert a munkájával elégedett ember feltehetően hatékonyabban dolgozik, kevesebbet hiányzik a munkahelyéről, kevesebbet vált munkahelyet (Medgyesi-Róbert, 2000). A jelenség háttérében feltehetőleg az áll, hogy aki meg van elégedve a munkájával, az egyúttal azonosulni is tudott a szervezet által vallott értékekkel és normákkal, vagyis a szervezet és saját preferenciái egybeesnek (Akerlof és Kranton, 2010). Magyarországi empirikus vizsgálatok tanúsága szerint, a magyarok nagyjából 40%-a gyakorlatilag elégedetlen a munkájával. Ehhez közeli adat Oroszországban tapasztalható, a többi országban legalább 6-10 százalékponttal kisebb volumenű az elégedetlenség (4.1 ábra). Későbbi nemzetközi vizsgálatok adatai alapján is megállapítható, hogy Magyarországon relatíve magas a munkakörülményekkel való elégedetlenség, legalábbis az EU15 átlaga alatti (European Foundation, 2007: 5). A munkával való elégedetlenség hazánkban a munkaerő kihasználatlanságával is párosul. Hankiss Elemér az 1977-es Életmód- és életminőség-vizsgálat adatai alapján azt állapította meg, hogy Magyarországon nagyságrendileg 40% az emberi erőforrások kihasználatlansága, ekkora ugyanis azoknak a száma, akik szerint a munka, amit végeznek részben vagy egészben nem tudásuk legjavát igényli (Hankiss, 1983: 174).

4.1 ábra A munkával való elégedettség megoszlása. *Forrás: Medgyesi – Róbert (2000: 593) alapján kisebb sajtó módosítással. Felhasznált adatok: ISSP, 1997.*

A munkával való relatíve magas elégedetlenség *ellenére* a magyar lakosság – legalábbis az Egyesült Államokkal való összehasonlításban – nagyobb mértékben gondolja úgy, hogy a munka a legfontosabb tevékenység (Kalleberg, 1992). Későbbi kutatások is egyértelműen igazolják, hogy a Magyarországon Európában az egyik legmagasabb azoknak az aránya, akik a munkát a szabadidő rovására is fontosnak tartják (66%), miközben a környező Visegrádi országokban ez az arány legalább 5-10 százalékponttal alacsonyabb (Monostori, 2009, lásd: M1. ábra). Szintén fontos megjegyezni, hogy hazánkban a népesség körülbelül kétharmada szerint inkább rossz dolog volna, ha a munka fontossága csökkenne az életben. Bizonyos nyugati országokban ugyanakkor (Egyesült Királyság, Franciaország, Hollandia) háromból csupán egy ember gondolkozik hasonlóan (Monostori, 2009, lásd: M2. ábra).

Vajon mi lehet az oka annak, hogy bár kiugróan fontosnak tartjuk életünkben a munkát, mégis vajmi kevésbé vagyunk elégedettek azzal? Bár ilyen kutatási kérdést közvetlenül nem vizsgáltak a korábbi irodalomban, a témában publikált kutatási eredmények fényében a következő magyarázatlehetőség is felmerülhet: Magyarországon a lakosság a munkát elsősorban egzisztenciális, tehát megélhetési szempontból tartja fontosnak. Önmagában azonban valószínűleg nem a megélhetés biztosítása, hanem a munkahely más jellemzői okoznak elégedettséget (ilyenek lehetnek például a jó munkahelyi légkör, a munkavégzés során megszerezhető tudás, vagy a kihívásoknak való megfelelés). Érvelésünk során előbb bemutatjuk, hogy a lakosság mit tart fontosnak a munkavégzés során, majd

megvizsgáljuk, hogy ezek a tényezők mennyiben járulnak hozzá a munkával való elégedettséghez.

4.1.2. A munkahellyel szembeni elvárások

Balogh (2010a) Az EVS 2008-as magyar adatait elemezve sorra veszi azokat a tényezőket, amelyeket a magyarok munkahelyükkel kapcsolatban fontosnak tartanak (4.2 táblázat). Bár az adatok értelmezése szempontjából szerencsésebb lenne, ha a szerző a munkában lévőkre szelektálta volna a mintát (ezt elvégezve sem változnak azonban lényegesen az eredmények), az eredmények alapján megállapítható, hogy a jó fizetés és a biztos munkahely nagyon fontos szempontok munkahellyel szemben támasztott elvárásokat illetően. A „kellemes munkatársak” fontossága majd 25 százalékponttal alacsonyabb értékkel csak a lista 3. helyére kerül. Ha az adatokat összevetjük az 1982-es felvétel eredményeivel, akkor az látható, hogy a „jó fizetés” és a „biztos munkahely” kivételével az összes többi tényező szerepe drasztikusan (több mint 20 százalékponttal) csökkent. Érdekes észrevenni, hogy ezek a tényezők a munkavégzésnek olyan szempontjai, amelyek a megélhetést biztosító, pusztán pénzkereseti szempontok helyett valami más (kapcsolati, tudományos, elhivatottság) tényező fontosságát hangsúlyozzák.

4.2 táblázat Mit tartanak fontosnak a magyarok a munkahelyükkel kapcsolatban (%). A táblázatban a 2009-ben legfontosabbnak tartott tíz szempont szerepel. A lista 17 tételt tartalmazott.

Forrás: Saját készítés.

* Magyarországi életút és értékrendszer vizsgálat 1982, amely egyben az EVS nemzetközi adatállomány magyar adatfelvétele

** A 2008-as adatok forrása: EVS, 2008, magyar adatok, Balogh (2010a: 137) közlése alapján.
n.a. Nincs adat.

A terület megnevezése	1982*	2008**	Különbség
Jó fizetés	82	85,3	3,3
Biztos munkahely	72,8	82	9,2
Kellemes munkatársak	79	58,3	-20,7
Egyenlő bánásmód	n.a.	47,4	
Jó időbeosztás	71,1	45,7	-25,4
Képességeknek megfelelő munka	80,3	44,1	-36,2
Érdekes munka	64,9	41,5	-23,4
Kreatív munka	70	40,3	-29,7
Felelősségteljes munka	65,7	36,7	-29
Családbarát munkahely	n.a.	35,3	

Medgyesi és Róbert (1998) az ISSP 1989-es és 1997-es adatait vetik össze egymással, és azt találják, hogy a vizsgált időszakban mind a magas kereset, mind az állásbiztonság fontossága nőtt a magyar lakosság körében. A szerzők ugyanakkor azt is megállapítják, hogy a magasan iskolázottak körében mindkét időpontban valamivel alacsonyabbak a mért arányok, mint az alacsonyan iskolázottaknál, bár minden kategóriában történt növekedés a két időpont között.

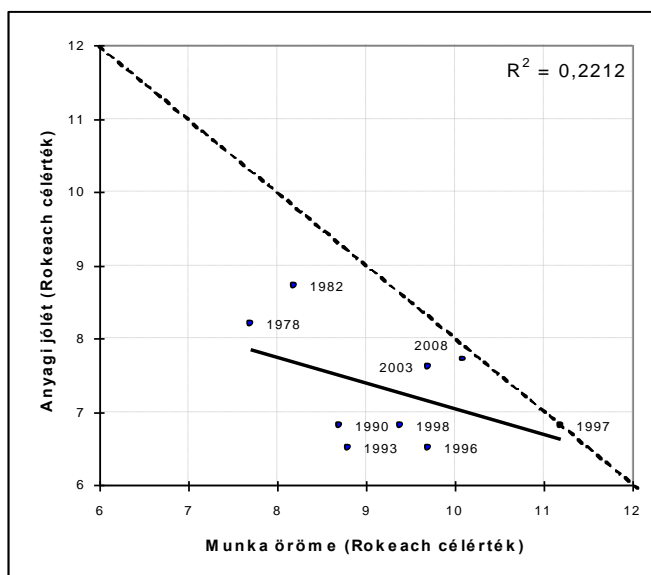
Az Egyesült Államok és Magyarország összehasonlítása azt mutatja, hogy Magyarországon az Egyesült Államokhoz képest szignifikánsan magasabb a *magas* fizetés fontossága, és szignifikánsan *alacsonyabb* a jó előmenetel vagy az érdekes munka követelménye (Kalleberg, 1992, lásd: M2. táblázat). Az OECD adatközlése szerint és a WVS adatai alapján a jó fizetés fontossága szerint csak Korea és Dél-Afrika, míg az állásbiztonság követelménye szerint csak Korea előzi meg hazánkat (OECD, 2007, lásd: M3. ábra).

Európai összehasonlításban az EVS 2008-as adatai alapján az látszik, hogy azok a területek (hosszú szabadság, kezdeményezési lehetőségek, kényelmes tempó), amelyeket hazánkban kevésbé tartanak fontosnak az emberek, egyúttal Európai mezőnyben is alacsony értékeknek számítanak. Ez azt jelenti, hogy a hosszú szabadságot, kezdeményezési lehetőségeket, kényelmes tempót a magyarok kevésbé tartják fontosnak, de egyúttal ezek az arányok nem csak hazánkban, hanem európai összehasonlításban is alacsony értéknek számítanak. Bár a magyarok nagyon fontosnak tartanak egy munkahely kapcsán (lásd M3. táblázat) „kellemes kollégákat” ez az arány európai összehasonlításban mégis alacsonynak mondható inkább. A „biztos munkahely” mint prioritás ugyanakkor a többi országhoz képest is magas értéknek számít, míg a „jó fizetés” az országok egy szélesebb spektrumában már nem mutatkozik annyira kiemelkedő értéknek.

Természetesen bizonyos szempontból tekinthető egyéni preferenciának az, hogy egy munkahely kapcsán ki-ki mit tart lényegesnek. Mi azonban empirikus eredmények birtokában mégis amellet szeretnénk érvelni, hogy ez nem így van. Ha elfogadjuk azt, hogy a munkahellyel való elégedettség nem elsősorban egyéni, hanem társadalmilag is fontos terület (Clark-Oswald, 1996), akkor fontos felfigyelnünk arra, hogy a munkával való elégedettséget nem befolyásolja az, ha valaki a munkahelye felé elsősorban a magas fizetés és a biztos állás követelményeit támasztja. Ezt az összefüggést egyébként nem csak a magyar (Balogh, 2010b, lásd M4. táblázat), hanem a magyar és az amerikai adatok is alátámasztják (Kalleberg, 1992,

lásd M5. táblázat). Végző soron (és abban az esetben, ha a munkával való elégedettséget a munkamorál indikátorának tartjuk), ha kizárólag egzisztenciális szempontok vezérelnek munkavégzésben, annak olyan társadalmi költségei lehetnek, mint a kisebb hatékonyság vagy a gyakoribb munkahelyváltás.

A Rokeach értékeszt adatai 1978 és 2008 között állnak rendelkezésre Magyarországon (a teljes idősoros eredménytáblát lásd: M1. táblázat). Az adatok alapján megállapítható, hogy míg Magyarországon a 18 célérték közül az anyagi biztonság a lista 4., 5 vagy 6 helyén fordult elő, addig a munka öröme az 5. helyről a 12. helyre csúszott. Bár az anyagi jólétet a vizsgált időszakban mindig is jobban értékelték a magyar lakosság, mint a munka örömet, az idősoros adatokból az is kitűnik, hogy általánosságban minél inkább érték Magyarországon az anyagi jólét, annál kevésbé fontos a munka öröme.

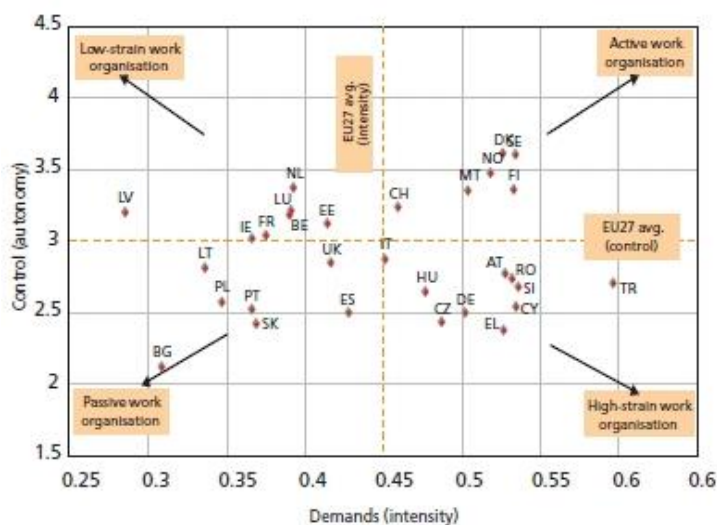
4.2 ábra: Az anyagi jólét és munka öröme közötti idősoros összefüggés Magyarországon (Rokeach értékek). Forrás: Saját készítés. Adatok: 1978-1998 (Füstös – Szakolczai, 1999) 2003 (Füstös, 2004: 175); 2008 (Füstös – Szalma, 2010: 17). A kisebb számok az értékek magasabb fokú prioritását jelentik. A skála legkisebb elvileg lehetséges értéke 1, a legnagyobb elvileg lehetséges pontszám pedig 18.

4.1.3. Szervezeti kultúra

A munkával való elégedetlenség egyik lehetséges oka tehát abban keresendő, hogy Magyarországon a munkát elsősorban a létfenntartáshoz szükséges követelménynek, és nem az önkitaljesítés eszközének tartja a lakosság. Egy másik lehetséges ok a magyar szervezeti kultúrában keresendő, amelyre a maximális elvárások és a minimális autonómia elve jellemző.

Magyarországon európai összehasonlításban viszonylag sokat dolgoznak az emberek. Az alkalmazottak és a vállalkozók 50%-a 40 és 48 óra között dolgozik, ugyanennek a csoportnak az 5%-a pedig 60 óránál is többet. Ennél magasabb arányokat Európában egyébként csak Romániában, Görögországban, Bulgáriában és Lengyelországban mértek (Parent-Thirion et al., 2007: 17, lásd M4. ábra). Hazánkban egyébként majdnem a dolgozók fele véli úgy, hogy nagyon intenzíven kell dolgozni, vagyis gyorsan és szoros határidőkre (Parent-Thirion et al., 2007: 58). A ledolgozott munkaórák magas száma egy másik szempontból azért is érdekes, mert Alesina et al. (2005) és Alesina et al. (2006) állítása szerint azokban az országokban dolgoznak sokat az emberek, ahol a munkát viszonylag kis mértékű adók terhelik. Magyarország kétségkívül kilóg ebből a tendenciából, a magas adókulcsok ellenére is viszonylag sok időt töltenek az emberek munkával (ez pedig első látásra nem tűnik racionálisnak).

Megállapítható továbbá az is, hogy a magas fokú munkahelyi elvárások nem párosulnak megfelelő munkahelyi autonómiával (4.3 ábra). Más szavakkal, Magyarországon a dolgozók kevéssé szólhatnak bele abba, hogy milyen ütemben, milyen módszerrel és milyen gyorsasággal végzik el a feladataikat és nem dönthetnek afelől sem, hogy kikkel szeretnének együtt dolgozni, illetve mikor tartanak pihenőt. Kutatási eredmények igazolják (Karasek, 1979) bizonyítják, hogy abban az esetben, ha a magas munkahelyi elvárások alacsony fokú autonómiával párosulnak akkor növekszik a munkahelyen átélt stressz mértéke, és csökken a munkával való elégedettség.

4.3 ábra A munkahelyi autonómia és a munkahelyi elvárások közötti összefüggés. Csak a foglalkoztatottak adatai. Forrás: Parent-Thirion et al., 2007: 60. Adatok: Fourth European Working Conditions Survey (2005)

Nagyon hasonló eredményre jutott egyébként a *Human Synergistics* szervezetfejlesztéssel foglalkozó vállalat. Kutatásukban 101 darab vállalat adatait elemezték, adataik pedig azt mutatják, hogy a perfekcionizmus és az alkalmazkodás jellemzi a magyar szervezeti kultúrát, és viszonylag kevés hangsúlyt kapnak olyan konstruktív stílusok, mint az önmegvalósítás vagy az együttműködés (M5. ábra). A kutatók ennek a két stílusnak (perfekcionizmus és alkalmazkodás) a dominanciáját találták egyaránt profit orientált és közsférában lévő vállalatoknál, magyar vagy külföldi tulajdonú cégek esetében és az alapítás ideje és a vállalat mérete sem osztotta meg az eredményeket.

4.1.4. Összefoglaló megjegyzések

- Magyarországon a lakosság nemzetközi összehasonlításban elégedetlen a munkájával, ugyanakkor nagyon fontos tényezőnek tartják az életükben. Európai összehasonlításban a magyarok sokat dolgoznak, annak ellenére is, hogy magasak a munkát terhelő adók.
- Ezeknek az ellentmondásoknak a mélyén feltételezhetően az áll, hogy a magyarok elsősorban pénzkeresési szempontokat tartanak szem előtt, amikor a munkájukra gondolnak, és mintha kevésbé fontos számukra az, hogy maga a munkavégzés örömet jelentsen számukra.
- A magyarországi szervezeti kultúrára európai összehasonlításban a magas fokú elvárások és alacsony szintű autonómia jellemző. Ez a típusú atmoszféra pedig fokozza a munkahelyi elégedetlenséget és növeli a munkahelyen átélt stresszt.

4.2. Tudás

Ebben a fejezetben azzal foglalkozunk, hogy bizonyos országokban mennyire értékeli a lakosság a tudást, a sikerességet, illetve miképpen gondolkodnak a társadalmi előrejutás lehetőségeiről. Megvizsgáljuk továbbá, hogy bizonyos területeken (tudományos, gazdaság, állampolgárság) milyen ismeretekkel rendelkezik a magyar lakosság, hiszen ezek az ismeretek a humán erőforrás minőségét jelző fontos indikátorok lehetnek.

4.2.1. A teljesítményről, a sikerről és előmenetelről vallott elképzelések

A Rokeach-féle értékeszt adatai szerint (M1. táblázat) Magyarországon a teljesítménnyel kapcsolatos értékek – a többi értékkel való összehasonlításban – általában a kevésbé preferáltak közé tartoznak. A *hatékony* és a *törekvő* mint emberi tulajdonságok megítélése 2008-ban a 18 eszközérték közül a legkevésbé kedveltek voltak. Figyelemre méltó, hogy míg a *hatékony* mindig is a lista végén szerepelt az elmúlt harminc év során, a *törekvő* embertípus elvesztette a társadalmi támogatottságát: a lista közepéről (8. hely) ugyanis kisebb-nagyobb ingadozások után annak legvégére került az elmúlt harminc év során.

Minden bizonnyal ezek az adatok azonban önmagukban nem jelentik azt, hogy a magyar közvélemény elutasítaná a teljesítményt. Amennyiben nem a teljesítmény relatív (más értékekhez viszonyított) megítélését, hanem abszolút támogatottságát kérdezzük, akkor látható, hogy a magyar lakosság fontosnak tartja a teljesítményt. 2008-as adatok szerint a 18 év feletti lakosság körülbelül 4/5-e szerint elfogadható vagy teljesen elfogadható, ha az ember törekszik a megbecsülésre, megvalósítja önmagát, vagy addig tanul, ameddig csak lehetséges (Keller, 2010a: 67)⁴. Nemzetközi összehasonlítások is azt mutatják, hogy a magyar népesség önmagában a teljesítményt a többi országhoz képest nagyon pozitívan ítéli meg. A húsz vizsgált ország közül hazánk sorrendben az ötödik helyen áll (lásd M6. ábra, Szabados, 2005: 199).

A paradoxonnak, nevezetesen annak, hogy a teljesítményt relatíve – a többi értékhez viszonyítva – kevésbé, abszolút értelemben pedig nagyra értékelik a magyarok, a feloldása részben abban található meg, hogy Magyarországon a sikerességet gyanakvással szemléli a közvélemény. Egy 1991-es nemzetközi összehasonlító vizsgálat szerint a magyar válaszok két területen térnek el markánsan a környező országokban élők vélekedésétől. Egyrészt Magyarországon a többi országhoz képest magasabb azoknak az aránya, akik szerint a munkahelyi előmenetel esetében *veszélybe kerülne a munkatársakkal való jó kapcsolat*, másrészt hazánkban a környező országok adataihoz képest magasabb azoknak az aránya is, akik szerint *anyagilag nem érné meg az előrelépés* (4.3 táblázat). Mindez azt jelenti, hogy nem csak személyes szinten (a munkatárssal szembeni gyanakvás), hanem társadalmi szinten is (fizetések) alacsony a teljesítmény megbecsültsége.

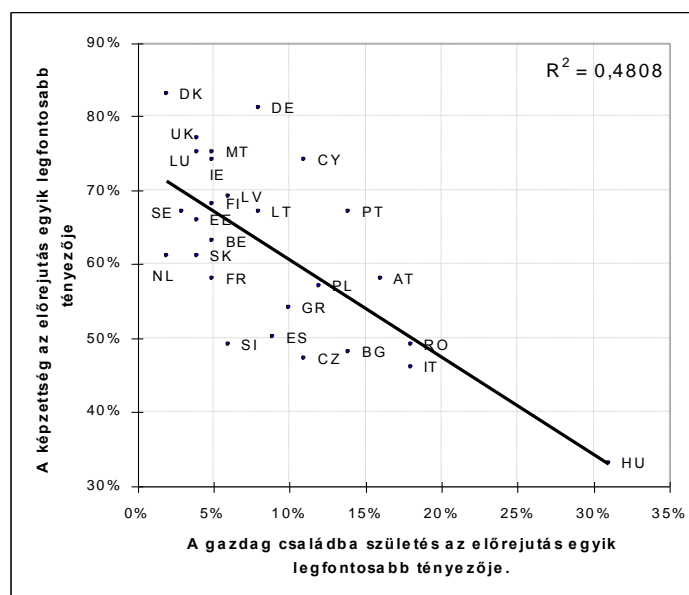
⁴ A válaszokat hat kategóriából álló skálán mértük (teljesen elfogadhatatlantól a teljesen elfogadhatóig). A közölt arányok a két legutolsó kategória összevonásával értendők.

4.3 táblázat „Milyen problémákkal járna a munkahelyi előmenetel” (ÁTLAGÉRTÉKEK). *Forrás: INFO-Társadalomtudomány (1994: 70). Az érvelés szempontjából lényeges sorok kiemelése nem szerepel az eredetiben. Adatok KSH NKI, 1991.*

	Magyarország		Lengyelország		Oroszország		Volt Kelet-Németország		Volt Nyugat-Németország	
	anyák	apák	anyák	apák	anyák	apák	anyák	apák	anyák	apák
	Túl sokat kellene dolgozni	60	40	45	26	69	60	54	46	69
Felesége/férje ellenezné	48	40	25	12	31	21	24	17	48	25
Attól tartana: nem biztos, hogy megfelel	48	36	49	25	24	17	32	21	33	21
Félne a vezetéssel együttjáró konfliktusoktól	51	32	49	33	48	46	44	37	44	44
Olyan feladatokat is el kellene végeznie, amelyek nem érdeklik	49	48	56	33	42	41	45	41	48	44
A munkatársakkal való jó kapcsolata veszélybe kerülne	52	47	31	25	28	22	24	29	33	33
Több bosszúsággal járna Minden energiáját munkájára kellene koncentrálnia	67	56	59	45	57	42	50	40	69	51
Nem okozna örömet	56	54	38	32	38	31	33	26	45	32
Anyagilag nem érné meg	55	57	33	23	33	31	25	24	34	25
Nem tudná összeegyeztetni a családi feladatokkal	67	57	53	23	54	34	72	26	72	43
Nem tudna több gyermeket vállalni	40	–	29	–	53	–	55	–	65	–

* A „mennyire jönne számításba” kérdésre 1-től 5-ig terjedő skálán megadott válaszmelegoszlások átszámítása 0–100 fokú skálára.

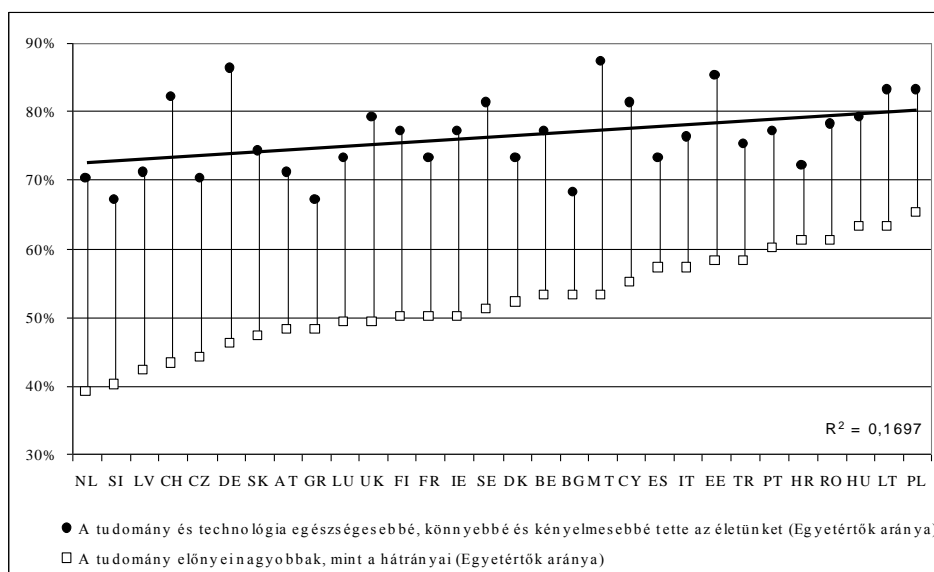
Más kutatások is igazolják, hogy Kelet-Európában általában gyanakvással nézik a gazdagokat, és a meggazdagodásukat inkább a külső körülményeknek (kapcsolatok, indulási előny), mint a belső képességeknek (tehetség, kemény munka) tulajdonítják (Csepeli et al, 2004). Európai összehasonlító vizsgálatok tanúsága szerint Magyarországon relatíve alacsony azoknak a száma, akik szerint a képzettséggel, és relatíve magas azoknak a száma, akik szerint a megfelelő indulási pozícióval lehet előrejutni a társadalomban (4.4 ábra). Magyarország a vizsgált európai országok között rendhagyó módon viselkedik, ugyanis mindkét dimenzióban végletesen eltér a többi országtól.

4.4 ábra Az előrejutást meghatározó tényezők néhány európai országban. *Forrás:* saját készítés
Adatok: Special Eurobarometer 273 / 66.3. hullám (2006). Keller (2009) által közölt adatok alapján.

4.2.2. A tudományról és a technikáról vallott elképzelések

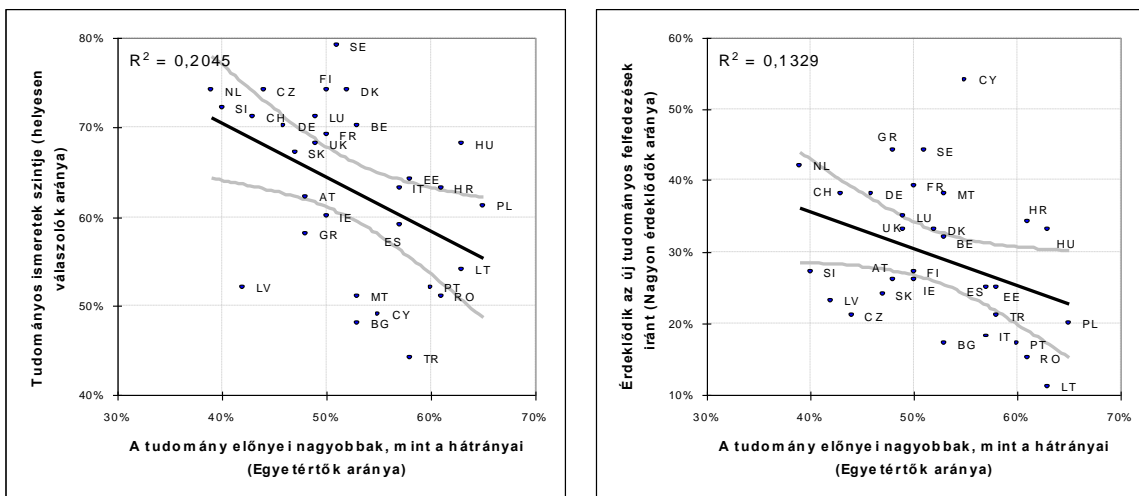
A magyar emberek nemzetközi összehasonlításban általában nagyfokú tisztelettel és elismeréssel nyilatkoznak a tudományról. Magyarországon a lakosság több, mint 60%-a úgy gondolja, hogy a tudomány előnyei nagyobbak, mint annak hátrányai. Ezzel Európában hazánk a harmadik legmagasabb pozíciót éri el. Mindezzel párhuzamosan kimagasló (80%) azok aránya is, akik hazánkban úgy gondolják, hogy a tudomány lényegesen megkönnyítette az emberek életét (4.5 ábra). Az ábráról egyébként az is látható, hogy általánosságban – a vizsgált európai országok adatai alapján – pozitív kapcsolat van a két mutató között.

4.5 ábra A tudomány túlzott tiszteletét mutató attitűdök. Forrás: Saját készítés a European Commission (2005a) által közölt adatok alapján. Adatok: Special Eurobarometer 224 / Wave 63.1 (2005)

A tudományt övező ilyen fajta tisztelet azonban bizonyos szempontból a tudomány hatáskörét érintő elvakultságot is jelentheti. Ezt erősíti meg, hogy általánosságban azokban az országokban, ahol a lakosság tudományos kérdésekben jól tájékozott, illetve, ahol a lakosok bevallásuk szerint érdeklődnek tudományos kérdések iránt, a tudomány „túlzott” tisztelete (az az attitűd, amely szerint a tudomány előnyeinek nagyobbak, mint a hátrányai) alacsonyabb mértékű. Magyarország esetében ugyan mind a tudományos ismeretek szintje⁵, mind a tudomány iránti érdeklődés magasabb fokú, mint az (az általánosságban negatív hatású) túlzott tudománytiszteletből következne. Mindazonáltal fontosnak tartjuk felhívni a figyelmet erre – az ismeretszerzést és tudományos érdeklődést kedvezőtlen irányba befolyásoló és a tudományt túlmisztifikáló – attitűdre.

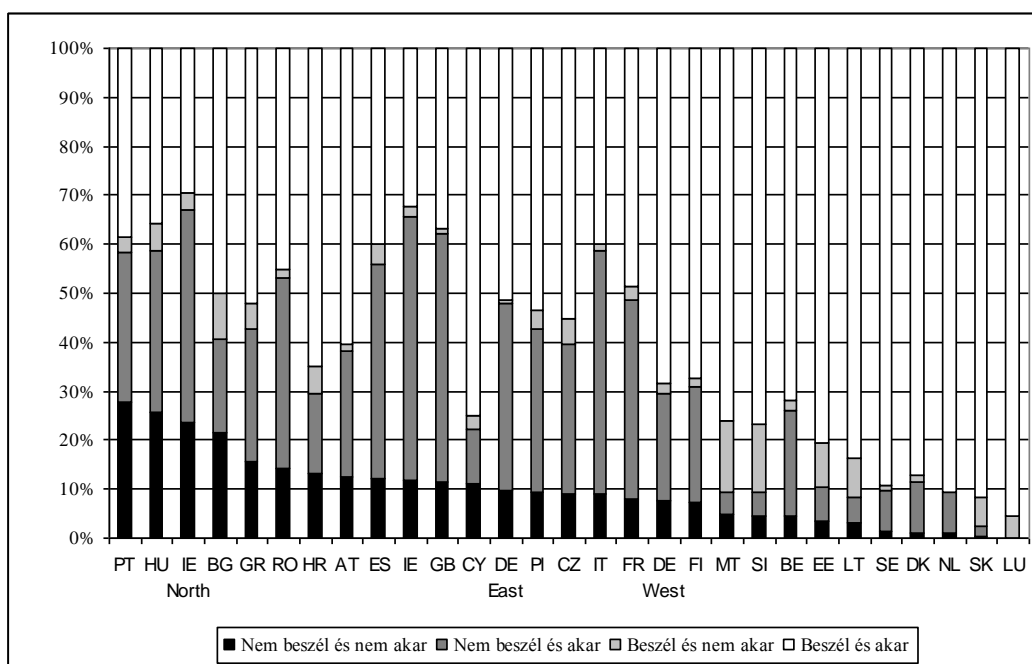
⁵ A helyes válaszok aránya a következő, 10 kérdésből álló teszten: A Nap a Föld körül kering (hamis); A Föld középpontja nagyon forró (igaz); A belélegzett oxigént a növények állítják elő (igaz); A radioaktív tej veszélytelen lesz, ha felforraljuk (hamis); Az elektron kisebb, mint az atom (igaz); Azok a kontinensek, amelyeken élünk, évmilliók óta mozgásban vannak, és a jövőben is mozogni fognak (igaz); Az anya génei határozzák meg a születendő gyermek nemét (hamis); A legkorábbi emberek a dinoszauruszokkal egy időben éltek (hamis); Az antibiotikumok a vírusokat és a baktériumokat egyaránt megölik (hamis); A lézer működési elve a hanghullámok összegyűjtése (hamis); Minden radioaktivitás emberi tevékenység eredménye (hamis); Az ember, ahogyan ma ismerjük, korábbi állatfajokból alakult ki (igaz); A Föld egy hónap alatt kerül meg a Napot (hamis).

4.6 ábra A tudomány túlzott tiszteletét mutató attitűdök kapcsolata a tudományos ismertek szintjével és a tudomány iránti érdeklődéssel. *Forrás:* Saját készítés a European Commission (2005a) által közölt adatok alapján. Adatok: Special Eurobarometer 224 / Wave 63.1 (2005)

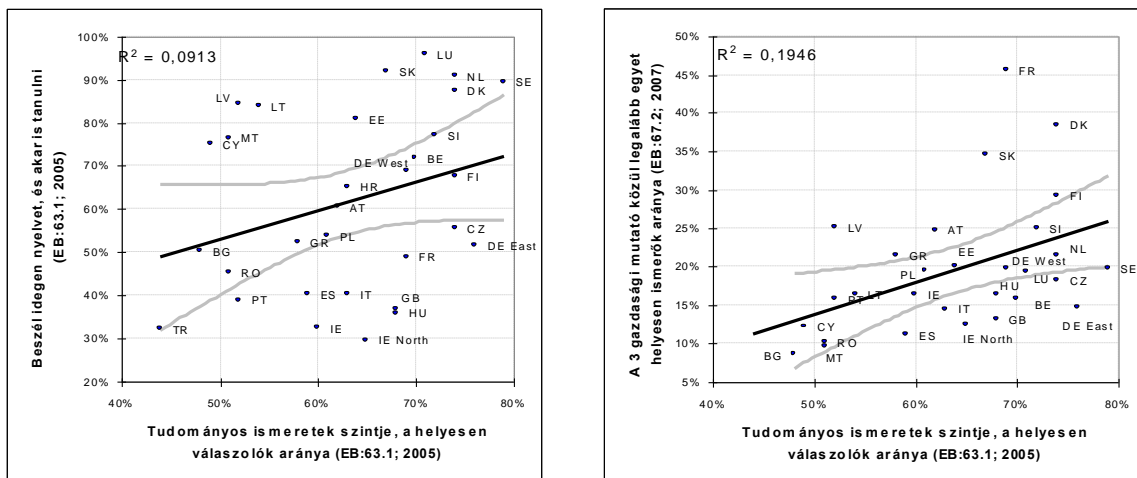
4.2.3. Tudás és kompetenciák

Magyarországon viszonylag *alacsony* (36%) azoknak a száma, akik egyszerre beszélnek valamilyen idegen nyelvet és nyitottak arra, hogy még tanulnak nyelveket (ezzel párhuzamosan magas azoknak az aránya, akik nem beszélnek idegen nyelveken, de nem is szeretnék megtanulni, 26%). Bár az idegen nyelv ismeretének sokszor olyan okai lehetnek, amelyek nincsenek kapcsolatban kompetenciákkal (történelmi ok Lettország, Litvánia vagy Ciprus esetében; racionális mérlegelés az angol nyelvű országokban), az a világra való nyitottság és versenyképesség jó indikátora lehet (4.7 ábra).

4.7 ábra Az idegen nyelvi kompetenciák szintje országoként (%). *Forrás:* Saját készítés
Adatok: Lannert (2009) által közölt adatok alapján, Special Eurobarometer 243 / Wave 64.3 (2005)

Bár hazánkban az általános műveltség (a tudományos ismeretek szintjével mérve) alapján európai összehasonlításban a lista közepén található, sajnálatos módon azonban a tudományos kompetenciák relatív értékéhez képest hazánkban alacsonyabb a nyelvi kompetenciák szintje. Hasonlóan az idegen nyelvi ismeretekhez, hazánkban a gazdasági tájékozottság is alatta marad az amúgy közepesnek mondható általános műveltségnek. Mindez azt jelenti, hogy Magyarországon viszonylag alacsony (15% körüli) azoknak az aránya, akik legfeljebb +/- 20% hibával becsülik meg az országukra jellemző infláció, munkanélküliségi ráta és gazdasági növekedés mutatói közül legalább az egyiket. Hasonlóan az idegen nyelvek ismeretéhez, a gazdasági mutatókkal való tájékozottság is indikátora lehet egy ország humán erőforrásának. Ezek a mutatók ugyanis biztosan ismerősek egy átlag újságolvasó számára (4.8 ábra).

4.8 ábra Tudományos és műveltségi kompetenciák néhány európai országban. *Forrás:* Saját készítés. *Adatok:* Lannert (2009) által közölt adatok alapján, Special Eurobarometer adatok, lásd az ábrán a tengelyek mellett (Special Eurobarometer 224 / Wave 63.1 és Special Eurobarometer 243 / Wave 64.3)

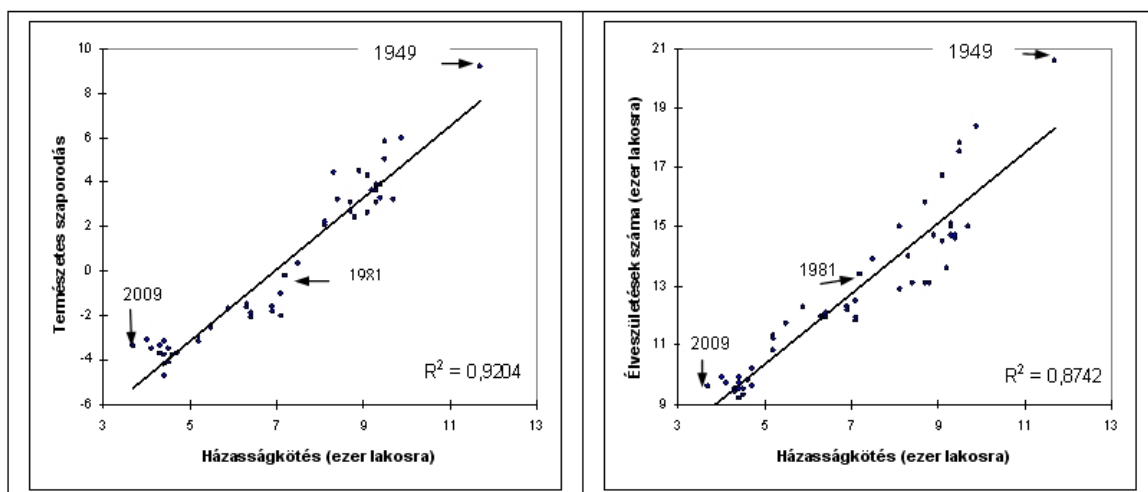
4.2.4. Összefoglaló megjegyzések

- Hazánkban általánosságban magas a teljesítmény elfogadottsága; a többi értékhez viszonyítva azonban relatíve kedvezőtlen a teljesítménnyel kapcsolatos viselkedések (munkahelyi előmenetel, meggazdagodás) megítélése.
- Feltételezhetően a teljesítmény gyanakvással történő szemlélése lehet amögött, hogy relatíve nem ítéljük meg kedvezőtlenül, ha valaki szeretne elérni valamit az életében.
- Magyarország a tudományos és műveltségi kompetenciák között nemzetközi összehasonlításban közepesen teljesít.
- Hazánkra jellemző a tudomány túlmisztifikálása, amely attitűd kedvezőtlenül kapcsolódik a tudomány iránti nyitottsággal és a tudományos tájékozottsággal.
- Magyarországon európai összehasonlításban nagyon alacsony azoknak a száma, akik egyszerre beszélnek valamilyen idegen nyelvet és nyitottak arra, hogy még tanulnak nyelveket.

4.3. Család

A családi/családon belüli életre vonatkozó értékek/viselkedésminták legalább három szempontból tarthatóak nemzetstratégiai kérdésnek. Egyrészt a család rendelkezik *reprodukciós funkcióval*. Ha egy ország lakosai elutasítják a gyermekvállalást illetően, akkor ez az attitűd meggátolja egy ország természetes utánpótlását és ilyen értelemben fennmaradását. Tudjuk, hogy az élettársi kapcsolatokban kevesebb gyermek jön világra, mint a házasságban (Spéder és Kamarás, 2008, lásd M6. táblázat), ezért fontos megvizsgálni a házasságon kívüli együttélési formákról alkotott véleményeket. Másrészt a család a *gyermek szocializációjának* első színtere, ezért lényeges megnézni azokat a gyereknevelési elveket, amelyekkel a lakosság rendelkezik, hiszen ez meghatározza bizonyos fokig a jövő humán erőforrását. Végül a család funkciói közé tartozik a *családtagok mentális és fizikai védelme*. Ebből a szempontból pedig kulcskérdés a családon belüli erőszak vizsgálata. Abban az esetben, ha a család intézménye nem tudja megvédeni a családtagokat, ez visszahat a családról és a házasságról alkotott kedvezőtlen elképzelésre, és végső soron befolyásolja a család reprodukciós és szocializáló szerepét.

Magyarországon – mint ahogyan Nyugat-Európában és Észak-Amerikában is – csökken a házasságkötések száma, nő az együttélések száma, és ezzel párhuzamosan csökken a termékenység. Mint ahogyan az a 4.9 ábrán látható, a népesség növekedése, és ezen belül is az élve születések száma, valamint az ezer főre jutó házasságkötések száma között nagyon erős pozitív kapcsolat látható. Ugyanakkor a házasságkötések száma koránt sem tartható a termékenység egyetlen okának. Feltételezhető azonban, hogy minél inkább biztos egy kapcsolat, annál nagyobb a valószínűsége olyan hosszú távú döntéseknek, mint a gyermekvállalás. Ebből a szempontból pedig a házasságkötések száma stratégiaileg fontos eleme a népességszám stabilitásának.

4.9 ábra Kapcsolat a házasságkötések száma és néhány termékenységi mutató között, idősoros magyar adatok. *Forrás:* Saját készítés. Adatok: KSH, Stadat táblák, http://portal.ksh.hu/pls/ksh/docs/hun/xstadat/xstadat_hosszu/h_wdsd001a.html?589

4.3.1. *A család reprodukciós funkciója – tények és vágyak a családi életről*

A Rokeach értékteszt adatai alapján a *családi biztonság* értéke 1996 óta listavezető a 18 célérték közül (4.4 táblázat). Mindezek mellett azonban figyelemreméltó, hogy a harmonikus párkapcsolatra utaló *igaz szerelem* értékét csak az utóbbi néhány évben (2003-tól) kezdte el fontosnak tartani a magyar lakosság. Bár hazánkban a család fontossága a többi értékhez viszonyítva töretlen, minden bizonnyal változott, hogy *mennyivel* fontosabb a család a többi értékterülethez képest. Ha a családot a munkával vetjük össze („*a család sokkal fontosabb, mint a munka*”), akkor 2000 és 2009 között közel 15 százalékpontos csökkenés regisztrálható a kérdéssel egyetértők körében (Pongrácz et al., 2011: 196).

4.4 táblázat A családi életre vonatkozó értékek a Rokeach teszt alapján, 1979-2008. Forrás: Saját készítés. Adatok: 1978-1998 (Füstös – Szakolczai: 1999) 2003 (Füstös, 2004:175); 2008 (Füstös – Szalma, 2010: 17). A kisebb számok az értékek magasabb fokú prioritását jelentik. A skála legkisebb elvileg lehetséges értéke 1, a legnagyobb elvileg lehetséges pontszám pedig 18.

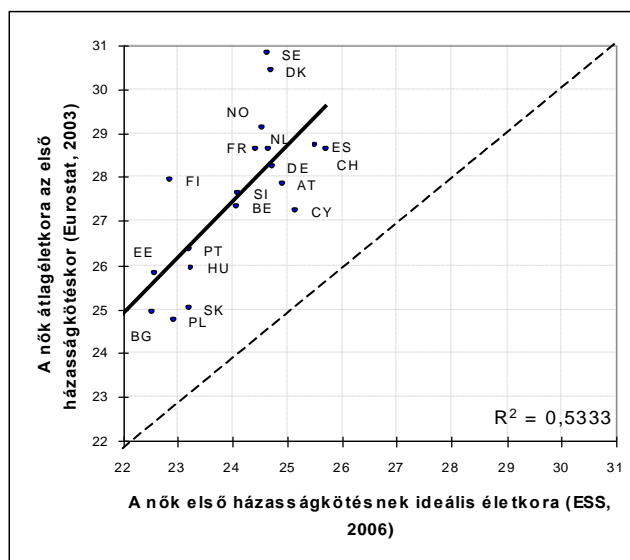
		A kérdés éve								
	Célértékek	1978	1982	1990	1993	1996	1997	1998	2003	2008
Átlag	Családi biztonság	5,2	5,3	3,9	4,6	3,8	3,7	3,9	4,2	4,2
	Igazi szerelem	10,3	10,7	9,7	10,6	10	10,3	10,8	8,7	8,8
Sorszám a 18 tétel között	Családi biztonság	2	2	1	2	1	1	1	1	1
	Igazi szerelem	13	13	10	12	10	10	12	7	7

Házasság és élettársi kapcsolat

Magyarországon mind a házasságot (tradicionális szemlélet) mind az együttélést és válást (modern szemlélet) a lakosság nagyon magas aránya támogatja. 1993-ban például a 20 és 40 év közötti népesség körülbelül 6%-a gondolta úgy, hogy a házasság idejétmúlt intézmény, mégis csak nagyságrendileg 9% tartotta azt, hogy a válást nem szabad megengedni, és hozzávetőleg 16% nem tartott erkölcsileg semmi kivetnivalót abban, ha egy férfi és egy nő házasságkötés nélkül élnek együtt (INFO-Társadalomtudomány: 1994, lásd: M7. táblázat). Érdekes módon egyébként nem elsősorban erkölcsi szempontokból ítélik el az együttélést. Bár a lakosság hozzávetőleg 44%-a *nem ért egyet* azzal, hogy az együttélés erkölcsileg *nem elfogadható* (tehát megengedő az együttélést illetően), mégis szintén körülbelül 40% szerint egyáltalán nem mindegy, hogy az emberek házasságot kötnek vagy élettársi kapcsolatban élnek (INFO-Társadalomtudomány: 1994: 68). Az ISSP 1994-es adatai alapján az is megállapítható, hogy a fiatal és magasan iskolázott nők a hasonló státuszú férfiakkal is szkeptikusabban viszonyulnak a házasság intézményéhez. (Tóth, 1994).

Nemzetközi összehasonlításban és a többi ország adataihoz viszonyítva a magyarok a családot kisebb mértékben tartják fontosnak (M8. táblázat), a házasságot azonban általában fontosabbnak tartjuk, mint a többi ország lakosai (M7. ábra). Szintén nemzetközi összehasonlításban az együttélés elítélése közepesnek mondható, és szintén közepesnek

mondható az élettársi kapcsolatban élők társadalmi aránya is. Az attitűdök és a tények összehasonlításából azonban kiderül, hogy a magyarok az együtt élők arányához képest valamivel megengedőbbek az élettársi kapcsolattal szemben (M8. ábra). A házasságkötések szempontjából szintén lényeges, hogy Magyarországon nemzetközi összehasonlításban viszonylag közel esik egymáshoz az első házasságkötés ideálisnak tartott és tényleges időpontja. A magyar lakosság 2006-ban úgy gondolta, hogy körülbelül az lenne ideális, ha a nők 23 éves korukban mennének férjhez, ehhez képest a 2003-ban kötött első házasságok esetében átlagosan 26 évesek voltak a nők. Ez a tények és vágyak között tapasztalható hozzávetőleg három év különbség nemzetközi összehasonlításban kedvezőnek mondható (4.10 ábra).

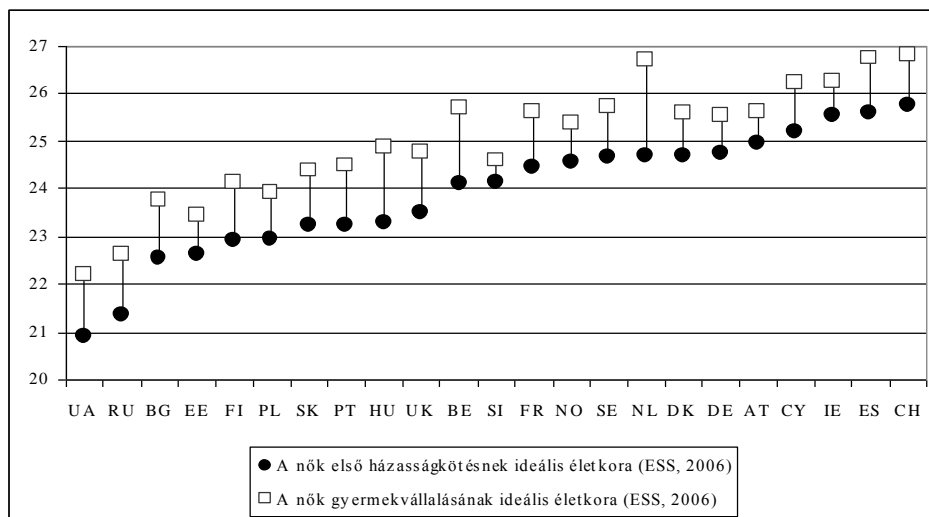

4.10 ábra Tények és vágyak a nők első házasságkötésének időpontjáról. *Forrás:* saját készítés, Paksi – Szalma (2009) által megjelölt adatforrások felhasználásával. X tengely: ESS, 2006. Y tengely: Eurostat, 2006, http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-EH-06-001/EN/KS-EH-06-001-EN.PDF

Gyermekvállalás

Tekintettel arra, hogy a női termékenységnek életkori határai vannak, könnyű belátni, hogy minél hamarabb történik meg egy társadalomban a házasságkötés, valamint minél korábban születik meg az első gyermek, annál hosszabb idő áll rendelkezésre a további gyermekek világra hozására. A női népességre vonatkozó ideális házasságkötési idő és az első gyermek ideális születésének ideje Magyarországon európai összehasonlításban nem mondható sem túl

magasnak, sem túl alacsonynak (23,3 és 24,9). Meglepő azonban, hogy Hollandia után Magyarországon a leghosszabb (több, mint másfél év) a házasságkötés és az első gyermek születése közötti ideálisnak tartott időszak (4.11 ábra).

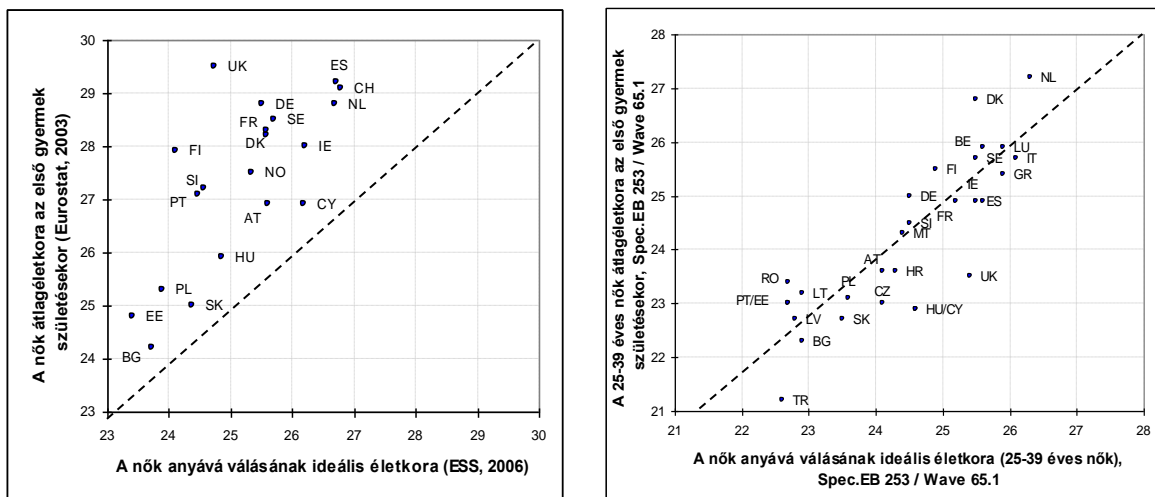

4.11 ábra A házasságkötésnek és az első gyermek vállalásának ideálisnak tartott ideje. *Forrás: Saját készítés, Paksi – Szalma (2009) által használt adatok és módszertan alapján. Adatok: ESS, 2006*

Stratégiai szempontból fontos megvizsgálni, hogy vajon az ideálisnak tartott időpontok mennyire vannak kapcsolatban a ténylegesen bekövetkezett eseményekkel. A 4.12 ábra bal oldali grafikonján azt hasonlítottuk össze (nemzetközi perspektívában), hogy a magyar lakosság mikor tartja ideálisnak, ha egy nő anyává válik, és ehhez képest 2003-ban mikor váltak anyává a nők. Véleményünk szerint különösen nagy erőforrást jelent, hogy Magyarországon relatíve „közel” esnek egymáshoz a tények és a vágyak. Például a magyar és az angol lakosság majdnem ugyanazt az időpontot tartja ideálisnak az első gyermek születését illetően, mégis míg hazánkban az ideálisnak tartott időponthoz képest (kb. 25 év) egy évre megszülettek az első gyermekek (legalábbis a 2003-ban születettek adatai alapján), az Egyesült Királyságban majdnem öt év volt a különbség.

Elszomorítóbb azonban a kép akkor, ha nem a teljes lakosságot vesszük alapul, hanem a szülés szempontjából biológiailag és társadalmilag leginkább érintett női kohorszt, a 25-39 évesek csoportját (4.12 ábra, jobb oldali grafikon). A nőknek ebben az életkori csoportjában általánosságban megállapítható, hogy a vágyak *későbbre* időzítik az anyává válás ideális életkorát, mint az a tények szerint bekövetkezik (Testa, 2006: 21). A vizsgált országok közül Magyarországon különösen is halogatná a szülést a 25-39 éves korosztály. Az ideálisnak

tartott és aktuális életkorok közötti 1,7 évnyi különbséget a vizsgált országok közül csak az Egyesült Királyság múlja felül (itt a különbség 1,9 év).

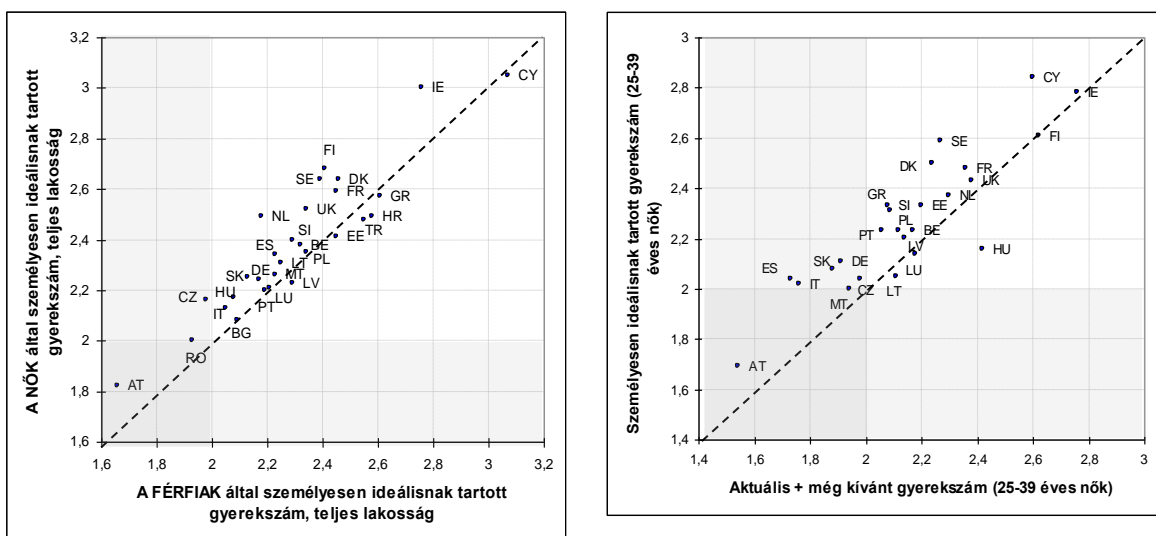

4.12 ábra A nők anyává válásának ideálisnak tartott és tényleges életkora. *Forrás:* saját készítés.

Adatok: Bal oldali ábra: Paksi – Szalma (2009) által megjelölt adatforrások felhasználásával. Jobb oldali ábra: Testa (2006) által közölt adatok alapján

A gyermekvállalás szempontjából egy másik kulcskérdés, hogy az egyes országok lakosai miként vélekednek az ideálisnak tartott gyermekszámról. A gyermekszámmal kapcsolatban minden olyan társadalom, ahol kettő vagy az alatti az ideálisnak tartott gyerekszám, hosszútávon demográfiaileg nem fenntartható (természetesen csak annyiban, amennyiben elfogadjuk, hogy az emberek gondolkodásmódja befolyásolja a viselkedésüket, de nincs okunk feltételezni ennek ellenkezőjét). A magyar adatok nagyon közel helyezkednek el a kritikus 2-es számhoz. A magyar férfiak adatai alig egy hajszállal (2,08) haladják meg ezt a kritikus értéket, de a magyar nők esetében is csak 2,2 körüli értéket találunk (4.13 ábra, bal oldali grafikon). Ezek a statisztikák egyébként nemzetközi összehasonlításban is nagyon kedvezőtlenek. Kifejezetten kedvezőtlen, hogy a 15-24 éves magyar nők esetében az ideális gyerekszám 2 alatti (lásd M9. táblázat). Hasonló eredményt mutat be Kapitány (2001: 30), aki megállapítja, hogy az 1976 után született férfiak és nők esetében a meglévő és kívánt gyermekszám összege nem éri el a kettőt. Bizalomra ad azonban okot az, hogy abban az esetben, amikor a 25-29 éves női korosztályt arról kérdezték meg, hogy az aktuális gyerekeik mellett még hányat szeretnének (Testa, 2006:48), akkor a tényleges és a még tervezett

gyermekszám összege jócskán – és Európában szinte példa nélkül – felülmúlta ugyanennek a női csoportnak az ideális gyermekszámról vallott elképzeléseit (4.13 ábra, jobb oldali grafikon). Meg kell azonban jegyezni, hogy az említett női kohorsznál az ideálisnak tartott gyerekszámhoz képest az aktuális gyerekszám rendre minden országban alacsonyabb – ez azonban némiképp a még befejezetlen terménységre is utal.

4.13 Gyermekszámra vonatkozó statisztikák néhány európai országban. *Forrás:* saját készítés.

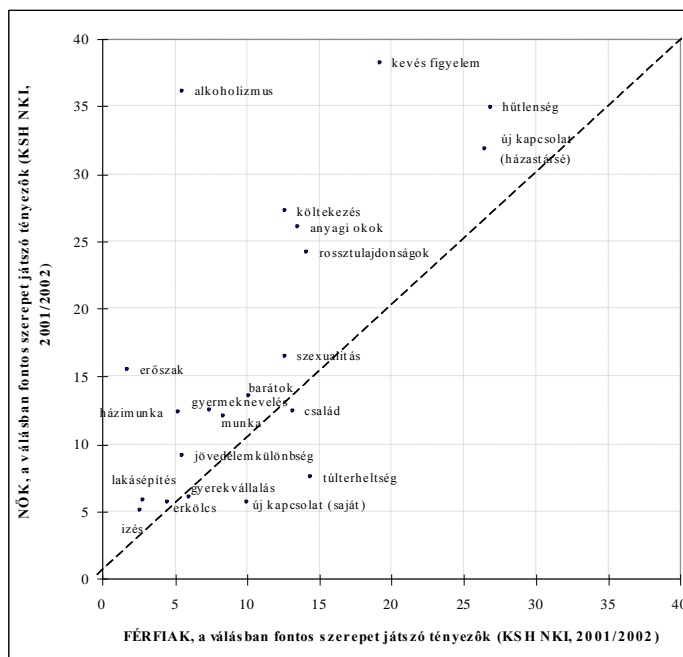
Adatok: Testa (2006) által közölt adatok alapján, Special Eurobarometer 253 / Wave 65.1 (2006)

A Population Policy Acceptance (PPA) nemzetközi összehasonlító vizsgálat második hullámának magyarországi adatai alapján az is kirajzolódik, hogy azok, akik nem terveznek több gyermeket, azt leginkább a meglévő gyermekek jövője miatti aggodalomból (26%), illetve az életkori akadályokkal (18%) magyarázzák (Kapitány, 2001: 32). A vizsgálat adatai egyúttal azt is tükrözik, hogy a magyar népesség szerint a lakáshoz jutás megkönnyítése és a családi pótlék felemelése a két legfontosabb családpolitikai tényező, amely megkönnyítené a gyerekek felnevelését (Kapitány, 2001: 35).

Válás

Magyarországon 2007-ben a teljes válási arányszám 0,45 volt, vagyis a 2007-ben megkötött házasságok körülbelül fele előreláthatólag válással fog befejeződni. Mindez egyrészt azért

probléma, mert az elváltak gyermekei nagyobb eséllyel válnak el (Földházi, 2009) másrészt az egyszülős háztartások nagyobb eséllyel vannak kitéve a szegénység kockázatának (Gábos – Szivós, 2010: 68). A válás nagyon magas kockázata ellenére a magyar lakosság körülbelül egyharmada úgy gondolja, hogy a házasság egy életre szól, és tízből kilencen úgy vélekednek, hogy a gyerekeknek mindkét szülőre szükségük van arra, hogy boldogan nőhessenek fel (Földházi, 2009: 27). A válás egyik legfontosabb oka a férfiak és nők szerint egyaránt (bár a férfiak esetében a hűtlenség és az új kapcsolatokat a legfontosabb válóok) a figyelmesség megszűnése. Mindez azt jelenti, hogy célzott családsegítő terápiákkal a házasságok jelentős része megmenthető volna. Hozzá kell tenni azonban, hogy a nők esetében a válás második legjelentősebb indoka a férj alkoholizmusa, ugyanakkor ez is megfelelő segítséggel kezelhető probléma volna (4.14 ábra).

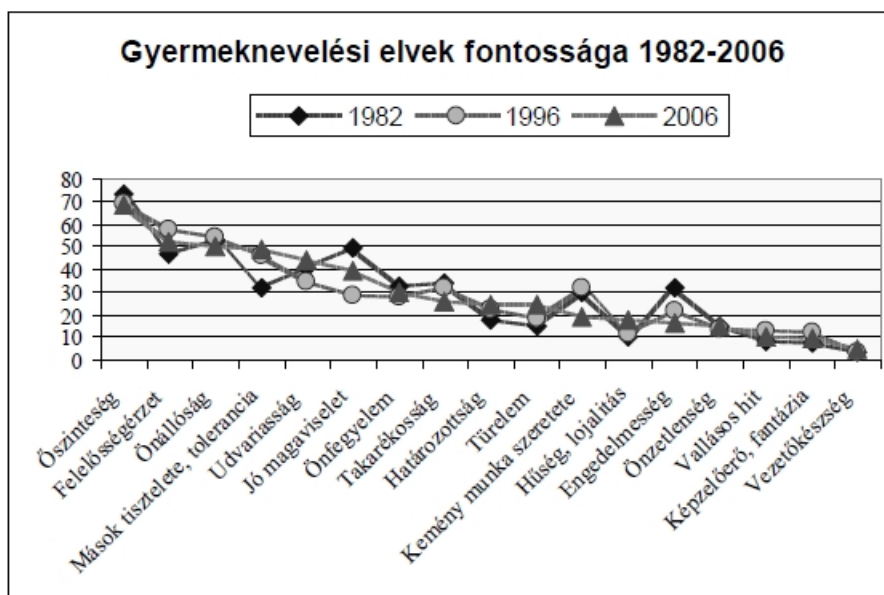
4.14 A válásban fontos szerepet játszó tényezők, %. *Forrás: saját készítés. Adatok: Földház, 2009: 25 által közölt adatok alapján*

4.3.2. A család szocializációs funkciója – gyermeknevelési elvek

Stratégiai szempontból a család azonban nem csak azért lényeges, mert „előállítja” a jövő nemzedékének emberanyagát, hanem azért is, mert a gyerekek felnevelése elsősorban a családban történik. Ebből a szempontból pedig óriási jelentősége van annak, hogy a szülők milyen elvek mentén nevelik fel a jövő nemzedékét. Idősoros vizsgálatok (1982-2006) adatai alapján (Takács, 2008: 68, lásd 4.15 ábra) megállapítható, hogy Magyarországon viszonylag

stabilak a gyereknevelési elvek, 25 év távlatában is. 2006-ban az *őszinteség*, a *felelősségérzet*, *önállóság* és a *jó magaviselet* vezették a listát (ezeknek fontosságát a lakosság több, mint fele elfogadta), de 1996-ban is az *őszinteség* az *önállóság* támogatottsága volt a legerősebb (Szabados: 1995). Még érdekesebb a lista végének a stabilitása. A *fantázia*, a *vallásos hit*, és *vezetőkészség* a vizsgált időszakban végig a legkevésbé fontos elveknek számított. Ezeket a lakosság alig valamivel több, mit 10%-a támogatta.

Bár Takács (2008) kiemeli, hogy *jó magaviseletre* és az *engedelmességre* nevelés a vizsgált időszakban veszített a jelentőségéből, míg a *mások tisztelete* és a *tolerancia* nagyobb hangsúlyt kaptak, véleményünk szerint ebből nem vonható le egyértelműen az, hogy a gyermeknevelés elvei a modern értékek irányába mozdultak volna el, illetve azt sem, hogy a gyermeknevelési elvek lényegesen megváltoztak volna. Véleményünk szerint a humán erőforrás szempontjából kedvezőtlen, hogy a munkaetika értékei (*takarékosság*, *önfegyelem*, *kemény munka*) a 17 tételből álló lista közepén szerepeltek 2006-ban (7., 8., 9. helyezés), és a korábbi években sem szerepeltek sokkal előkelőbb helyen (Füstös – Szabados, 1998).

4.15 ábra A gyermeknevelési elvek fontossága (1982-2006). *Forrás:* Takács, 2008: 68., 14. ábra, <http://www.mona-hungary.hu/object.11aa3309-ab39-4c62-9eea-087319e172a2.ivv>

A gyermeknevelési elvek nemzetközi összehasonlítása alapján az *önállóság* nemzetközi mezőnyben is magas, míg a *fantáziára* nevelés alacsony prioritású vezérelv

Magyarországon. Érdekes módon a *takarékosságra* nevelés nemzetközi összehasonlításban viszonylag kedvező pozícióban található (M10. táblázat). A WVS két hulláma között eltelt időszakban az *önállóság* fontossága valamelyest még nőtt is, a *kemény munkára* nevelés azonban jelentősen veszített a jelentőségéből, és ezzel hazánk a nemzetközi mezőny felső harmadából a középmezőnybe került (lásd M9. ábra).

4.3.3. *A család védelmet nyújtó funkciója – a családon belüli erőszak*

A család harmadik erőforrásként használható jellemzője, hogy a családtagok mentális és fizikai védelmét garantálja. Ebből a szempontból pedig lényeges a családon belüli erőszak intézményét vizsgálni. Erre a területre vonatkozóan nem rendelkezünk attitűdkérdésekkel, az emberek értékrendjét ugyanakkor talán éppen akkor, ha ilyen kényes témákról van szó, jobban mutatják a tények. Nagyságrendileg minden tizedik (12,6%) gyereket vertek rendszeresen a szülei és ettől nem sokkal marad el azok aránya, akik szexuális visszaélés áldozatai is lettek (8,1%). A házastársak közötti erőszakos, a tettegességig nem minden esetben fajuló jelenetek, majdnem minden negyedik házasságban előfordultak, és 13% esetében az is elfordult, hogy a férj ténylegesen megverte a feleségét. Ugyan nem rendelkezünk összehasonlító adatokkal ezen a téren, a bemutatott arányokat nagyon magasnak kell tartanunk, hiszen a kérdések témája olyan volt, amit a megkérdezettek egy része minden bizonnyal a szégyenérzet miatt nem vallott be. Az itt közölt adatokat tehát mindenképpen alsó becslésnek kell tartanunk, és éppen ezért elriasztóan magasak a közölt arányok.

4.5 táblázat A családon belüli erőszak néhány statisztikája (százalék). Forrás: Tóth (1999) alapján saját készítés. Adatok: TÁRKI Erőszak a családban vizsgálat (1998)

		Igen	Nem	Nincs válasz
Gyerekek elleni erőszak	Verték-e Önt rendszeresen a szülei?	4,9	82,9	12,2
	Előfordult-e Önnel gyerekkorában, hogy a szülei nagyon megverték?	12,6	75,9	11,5
	Előfordult-e, hogy Ön nagyon megverte, megpofozta a gyerekét?	13,3	72,9	13,8
	Előfordult-e Önnel, hogy úgy megverte a gyerekét, hogy később maga is megbánta?	14,2	70,8	15
	Előfordult-e Önnel gyerekkorában, hogy egy felnőtt szexuális módon próbált közeledni?	8,1	80,2	11,7
Nők elleni erőszak	Előfordult-e Önnel, hogy megerőszakolták?	2,2	85,5	12,3
	Volt-e már olyan helyzetben, hogy alig tudott megmenekülni attól, hogy megerőszakolják?	9,4	79,9	10,7
	Előfordult-e valaha Önnel, hogy férje/partnere kényszerítette, hogy nemi életet éljen vele?	7,6	79,5	12,9
Szülők közötti erőszak	Félt-e gyerekkorában attól, hogy szülei összeverekednek?	27,1	60,9	12
	Gyermekkorában előfordult-e, hogy szülei hangosan kiabáltak és veréssel, erőszakkal fenyegették egymást?	25,7	59,5	14,8
	Előfordult-e gyermekkorában, hogy apja megverte az anyját?	19,6	68,3	12,1
	Megtörtént-e valaha Önnel, hogy partnere/házastársa kiabált Önnel és veréssel, erőszakkal fenyegette?	22,3	65,4	12,3
	Félt-e Ön valaha attól, hogy partnere/házastársa megveri?	18,1	69,1	12,8
	Előfordult-e valaha, hogy Önt megverte a férje, élettársa, udvarlója?	13,4	72	14,6

4.3.4. Összefoglaló megjegyzések

A család témakörében ennek a fejezetnek alapján a következő összefoglaló megjegyzések tehetők:

- A magyarok a családi életet az elmúlt harminc év során töretlenül a legfontosabb értéknek tartják.
- Hazánkban nemzetközi összehasonlításban is fontosnak tartják az emberek a házasság intézményét, ugyanakkor az együttéléssel és válással szemben is megengedő a lakosság.

- Aggasztó jelnek tűnik, hogy hazánkban az ideálisnak tartott gyermekszám nagyon közel esik a kritikus 2-es értékhez, a legfiatalabb női nemzedékekben pedig már két gyerek alatti a kívánatosnak tartott gyerekszám.
- A felsorolt válóokok alapján megállapítható, hogy a válási statisztikák célzott családsegítés vagy családterápia útján javíthatóak volnának.
- A gyereknevelési elvek a magyar családokban harminc év távlatában stabilnak mondhatóak, közepesen nagy hangsúlyt kap benne a munkaetikára nevelés, és bizonyos kreativitással összefüggő területek (fantázia, vezetőkészség) a lista végén szerepelnek.
- Bár nemzetközi összehasonlítással nem rendelkezünk, a magyar családokon belül viszonylag magas az erőszak mértéke.

4.4.Fogyasztás

A fogyasztás a társadalmi pozíció kifelé legjobban látható dimenziója. A fogyasztó bizonyos javak fogyasztásával számos egyéni értékekkel és preferenciákkal összefüggésbe hozható döntést hoz. Bár a fogyasztást sok esetben kemény korlátok közé szorítja a rendelkezésre álló (elkölthető) jövedelem, az utóbbi időben egyre több társadalomtudományi elmélet foglalkozik az életstílus alapú társadalmi modellekkel (Schulze, 2005), amelyeknek lényege, hogy az egyének bizonyos fogyasztási jellemzők alapján rendeződnek társadalmi csoportokba. A fogyasztás területére vonatkozó attitűdök kulcsfontosságú társadalmi indikátorok lehetnek. Ebben a tekintetben érdemes vizsgálni, hogy a lakosságra a túlfogyasztás vagy inkább a takarékoság jellemző.

4.4.1. Túlfogyasztás és takarékoság – fogyasztási csoportok a magyar társadalomban

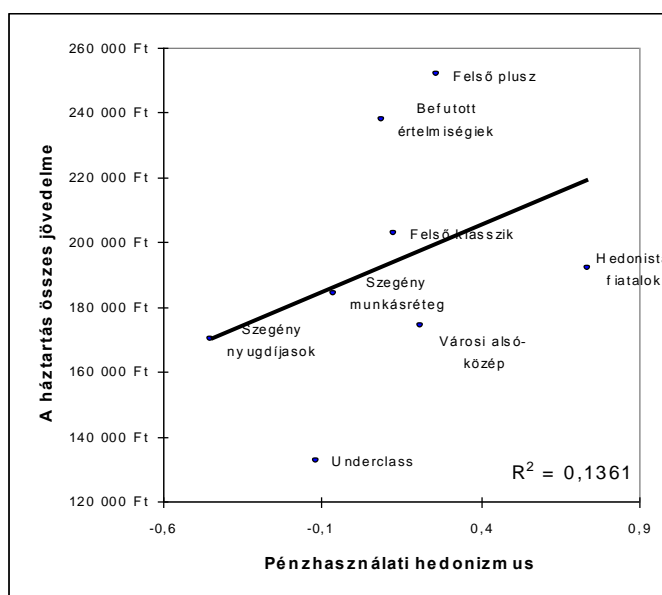
Az utóbbi időben egyre többen kísérleteznek a társadalom fogyasztás alapján történő csoportosításával. Az egyik ilyen jelentős empirikus kutatás Fábián és szerzőtársai nevéhez fűződik (Fábián et al, 2000). A szerzők három fogyasztási dimenzió mentén (anyagi, kulturális és lakás) csoportosították a magyar társadalmat. Eredményeik azt mutatják, hogy lakáshelyzet miatt jelentős inkonzisztencia van a fogyasztói csoportok között, és általánosságban a jómódúak és a középréteg esetében is elmondható, hogy anyagi és kulturális fogyasztásukhoz

képest átlagosan rosszabb lakáshelyzettel rendelkeznek. Későbbi kutatások (Kolosi és Keller: 2010) eredményei alapján megállapítható, hogy a társadalmi státuszpozíció erősen meghatározza a lakosság fogyasztási profilját. A társadalom tetején és alján a rendelkezésre álló anyagi erőforrások kemény korlátokat szabnak fogyasztásnak. A társadalmi hierarchia közepén azonban relatíve nagyobb szerep jut az életstílusnak.

A Tárki 2008-ban a GfK Hungária Kft-vel közösen létrehozott egy közös fogyasztási szegmentációs modellt. Ez a modell a 14-75 éves magyar népesség fogyasztási szokásait hat fogyasztási területre (lakásminőség, anyagi javak birtoklása, ételmeztetés és ruházkodás, kultúra, információs technológia, pénzügy) koncentrálnak vizsgálta. A kutatás során összesen nyolc darab fogyasztási csoport elkülönítése volt indokolt. A tanulmány főbb megállapításai közé tartozott, hogy a magas jövedelem nem minden esetben jelent magas színvonalú fogyasztást, az alacsony jövedelem azonban mindig egy gyengébb fogyasztási színvonalra utal. Fogyasztás szempontjából a minta 6%-át tekintettük fogyasztási felső rétegnek, ugyanakkor 18% gyakorlatilag semmit sem fogyaszt. A nyolc fogyasztói csoportot jövedelem szerint rangsorolva a felső csoportok között egy társadalmi értékkel rendelkező kultúra fogyasztása differenciál, míg az alsó csoportok az ételmeztetés alapján különböznek egymástól (Keller, 2008b).

Stratégiai szempontból fontos tudni, hogy milyen fogyasztói csoportokat jellemez túlköltekezés, és melyeket inkább takarékoság. A pénzköltési attitűdök mérésére kidolgozott pénzhasználati hedonizmus index magas értékei a költekezési kedvet, alacsony értékei pedig a takarékoságot mutatják (lásd: M11. táblázat). A Tárki-GfK kutatás során használt adatok alapján megállapítható, hogy vannak olyan – nagyjából átlagos jövedelemmel rendelkező fogyasztási csoportok (hedonista fiatalok, városi alsóközép), amelyek esetében a jövedelmükhöz képest relatíve nagyobb a költekezés valószínűsége (a takarékoság kárára). Szintén érdemes észrevenni, hogy a legkedvezőtlenebb anyagi körülmények között élő csoportban (underclass) a rendelkezésre álló jövedelemhez képest nagyobb fokú a költekezésre való hajlam, ugyanakkor a két legmagasabb jövedelmű csoport esetében az elkölthető jövedelemhez képest relatíve magasabb a takarékoságra való hajlam (4.16 ábra). Abban végeredményben még nincsen semmi rendhagyó, hogy a leggazdagabb fogyasztói csoportokra kevésbé jellemző a pénzhasználati hedonizmus. Ezt a csoportot magas jövedelme révén kevésbé érinti a hitelfelvétellel járó eladósodás. Stratégiai szempontból azonban fejtörést okoz annak a megítélése, hogy bizonyos relatíve alacsony jövedelmű csoportok lehetőségeikhez

képest jóval nagyobb fogyasztói étvággal rendelkeznek. Az összefüggést lehet pozitívan értelmezni, hiszen ha a szegények elkezdenek fogyasztani, akkor ez motiválhatja őket a szegénységből való kiemelkedésre. Problémát jelenthet azonban, ha a szegényebb rétegek túlzott fogyasztási igényeik miatt egyre jobban eladósodnak és ezzel fokozódik hátrányos helyzetük.

4.16 ábra Fogyasztó csoportok és pénzhasználati attitűdök. Forrás: Saját készítés, Keller (2008b) által közölt adatok alapján. Adatok: TÁRKI-GfK fogyasztói szegmentációs vizsgálat (2008)

Mint ahogyan azt korábban láttuk, hazánkban a takarékosagra nevelés közepesen fontos elv a gyereknevelés során (4.15 ábra). Mindazonáltal nemzetközi összehasonlításban hazánk azok közé az országok közé tartozik, amelyekben a takarékoság relatíve (a többi ország adataihoz viszonyítva) fontos (M10. táblázat). Bár a takarékoságot támogatók aránya kutatásról kutatásra akár jócskán különbözik egymástól (a WVS adatai alapján, M10. táblázat, 47%; míg a Eurobarometer kutatás szerint 73%, European Commission, 2005b).

4.4.2. A fogyasztásnál figyelembe vett vásárlói szempontok

Magyarországon nemzetközi összehasonlításban nagyon magas azoknak a száma, akiknek az ár a legfontosabb szempont akkor, amikor egy termék megvásárlásáról döntenek. A magyar lakosság 62%-a tartja „nagyon fontosnak” az árat, és ezzel hazánk a vizsgált országok közül sorrendben a harmadik leginkább árérzékeny ország (European Commission, 2009). Az

4.4.3. *Összegző megjegyzések*A fejezet során a következő főbb megállapításokat tettük:

- Magyarország fogyasztói szegmentációja alapján egy viszonylag szűk réteg tekinthető elitfogyasztónak, és egy meglehetősen széles réteg gyakorlatilag semmit sem fogyaszt.
- A fogyasztást erősen meghatározza a társadalmi státus. Az életstílus alapján történő fogyasztás a társadalmi hierarchia közepére jellemzőbb.
- Magyarországon bizonyos, a társadalmi hierarchia alján elhelyezkedő csoportok, relatíve nagyobb pénzköltési kedvvel rendelkeznek, mint a társadalmi hierarchia tetején lévő csoportok. Azokat anyagi lehetőségeikhez viszonyítva relatíve inkább a takarékoság jellemzi.
- Hazánk nemzetközi összehasonlításban azok közé az országok közé tartozik, amelyekben relatíve fontos a takarékoság (mint gyereknevelési elv), ugyanakkor a takarékoság a többi gyereknevelési elv között Magyarországon csak közepesen fontos.
- A magyar vásárlók elsősorban árérzékenyek, és a többi ország adataihoz képest viszonyítva kisebb szerepet játszik vásárlási döntéseikben a minőség szempontja.

4.5. Egészség⁶

Az egészséggel kapcsolatban nemzeti erőforrásnak kezelendő, hogy a lakosság milyen mértékben törekszik megóvni azt. A vizsgált területek közül ez tehát abból a szempontból a rendhagyó, hogy itt nem a megkérdezettek véleményét, hanem viselkedését vizsgáltuk. A kiválasztott statisztikák elsősorban az Európai Unióra koncentrálnak. Ennek a dolgozatnak a jellege és terjedelme nem teszi lehetővé, hogy az egészséget mérő indexek széles spektrumát tekintsük át. Azok egyébként táblázatos formában a világ számos országa esetében megtalálhatók a World Health Organization (WHO, 2010) riportjaiban.

⁶ Az ebben a fejezetben szereplő adatok Sági Matild koncepciója és gyűjtése alapján kerültek be a tanulmányba.

4.5.1. Szubjektív egészségi állapot és az egészségkárosító szokások nemzetközi összehasonlításban

Ebben a fejezetben a legfőbb megállapításunk az, hogy Magyarországon a relatíve gyenge egészségi állapot nagy mértékű egészségkockázatos magatartással jár együtt (ez az összefüggés egyébként általánosabb szinten, a 4.6 táblázatban közölt országok esetében, nem érvényes). Összességében Európa lakóinak nagy többsége jónak érzi a saját egészségi állapotát. A magyarok – és általában az új tagállamok lakói – az átlagosnál lényegesen rosszabbnak ítélik meg a saját egészségi állapotukat. A rendelkezésre álló adatok tanulsága szerint az alkoholfogyasztás mértékét jelentősen befolyásolja a gazdasági fejlettség (a fejletlenebb országokban kevesebb alkoholt fogyasztanak), de az alkoholfogyasztás ettől független „nemzeti jellegzetességeket” is mutat. Ezek együttes hatásaként a magyarok a világ tíz legtöbb alkoholt fogyasztó országa közé tartozik. Európán belül szintén magasnak számít a dohányosok, elsősorban a dohányzó nők aránya.

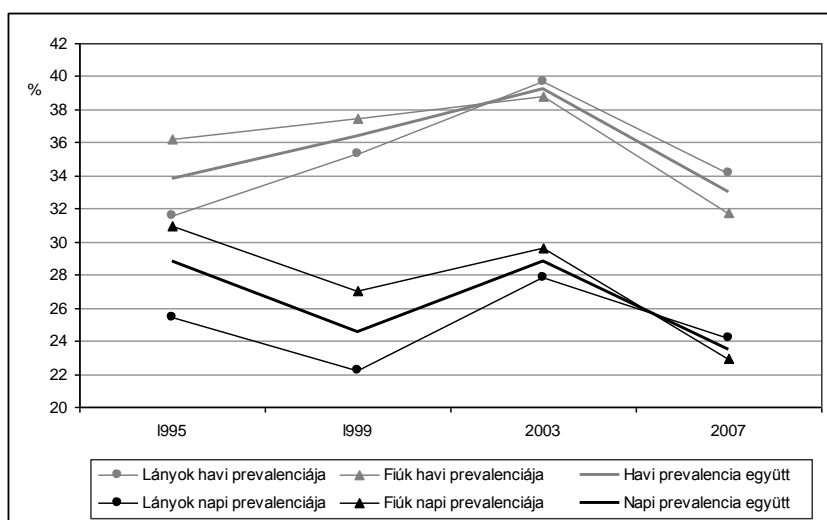
4.6 táblázat Az egészséggel kapcsolatos néhány indikátor az európai országokban. *Adatok forrása: Special Eurobarometer 246 / Wave 64.3 (2006). **Adatok forrása: WHO (2010), http://www.who.int/gho/database/WHS2010_Part2.xls

A szubjektív egészségi állapot "nagyon jó"*	A 15 évesnél idősebb népesség alkoholfogyasztása (egy főre jutó 100%-os alkohol literben, 2005)**	A 15 évnél idősebb dohányzó FÉRFIAK aránya**	A 15 évnél idősebb dohányzó NŐK aránya**
LV(5%)	MT(5,3 liter)	SE(17,3%)	PT(15,5%)
LT(10%)	SE(6,6 liter)	UK(26,1%)	IT(19,5%)
EE(11%)	IT(8 liter)	PL(29,6%)	SK(20,3%)
HU(11%)	GR(9,2 liter)	SI(31,6%)	MT(20,7%)
PL(12%)	NL(9,5 liter)	MT(32,1%)	SI(21,3%)
PT(13%)	PL(9,5 liter)	BE(33,3%)	LT(21,7%)
IT(16%)	BE(9,7 liter)	FI(33,3%)	FI(23%)
RO(17%)	ES(10 liter)	NL(33,3%)	SE(23,3%)
NL(18%)	FI(10 liter)	PT(33,7%)	UK(23,5%)
SI(18%)	LV(10,2 liter)	IE(33,8%)	LV(24,1%)
BG(19%)	RO(10,5 liter)	IT(34%)	RO(24,1%)
CZ(19%)	SI(10,5 liter)	CZ(34,8%)	BE(24,4%)
FI(19%)	BG(10,9 liter)	DK(35,3%)	EE(25,3%)
SK(19%)	SK(11 liter)	FR(36,4%)	DE(25,7%)
ES(20%)	DK(11,3 liter)	ES(37%)	FR(26,9%)
DE(21%)	UK(11,5 liter)	DE(37,2%)	CZ(27,2%)
FR(21%)	DE(11,7 liter)	LU(38,8%)	ES(27,2%)

A szubjektív egészségi állapot "nagyon jó"*	A 15 évesnél idősebb népesség alkoholfogyasztása (egy főre jutó 100%-os alkohol literben, 2005)**	A 15 évnél idősebb dohányzó FÉRFIAK aránya**	A 15 évnél idősebb dohányzó NŐK aránya**
BE(22%)	LU(11,7 liter)	SK(41,3%)	NL(27,5%)
LU(24%)	PT(12,2 liter)	HU(45,4%)	IE(28,2%)
MT(24%)	HU(12,5 liter)	RO(45,5%)	DK(29,8%)
UK(25%)	LT(12,5 liter)	AT(46,7%)	LU(30,4%)
AT(27%)	AT(12,7 liter)	EE(47,8%)	HU(35,3%)
SE(31%)	FR(13,2 liter)	BG(49%)	PL(37,7%)
IE(43%)	IE(13,4 liter)	LT(49,9%)	BG(38%)
DK(44%)	CZ(14,8 liter)	LV(53,4%)	GR(39,4%)
GR(46%)	EE(16,2 liter)	GR(63,4%)	AT(41,3%)

4.5.2. A magyar fiatalok egészségkárosító szokásai

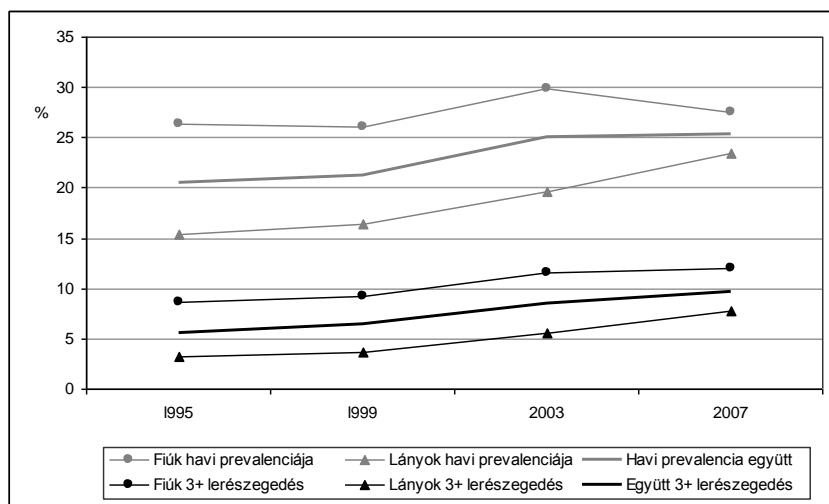
A dohányzás elterjedtsége a magyar fiatalok körében összességében a 1995-2003 közötti növekedés után 2007-re csökkent (4.18 ábra). A lányok esetében azonban 1995-höz képest így is valamivel magasabb a dohányosok aránya. Ma már a 16 éves a lányok között gyakoribb a dohányzás, mind havi, mind napi szinten, mint a hasonló korú fiúk esetében (Elekes, 2011).

4.18 ábra A dohányzás havi, illetve napi prevalenciája a 16 éves lányok és fiúk körében, 1995–2007 (%). Forrás: Elekes (2011). Adatok: ESPAD

Az adatok tanúsága szerint minden negyedik fiatal legalább egyszer részeg volt az elmúlt hónapban (4.19 ábra). Míg azonban a fiúknál viszonylag kis változások történtek 1995

óta, a lányoknál drasztikus növekedéseket láthatunk mind a havi egyszeri, mind a havi legalább háromszori részegeskedés tekintetében.

4.19 ábra A lerészegedés havi prevalenciája és a havi három vagy több alkalommal lerészegedők aránya a 16 évesek körében nemek szerint, 1995–2007 (%). *Forrás:* Elekes (2011). *Adatok:* ESPAD

Megállapítható továbbá, hogy a mind a dohányzás, mind az alkohol fogyasztás esetében a fiúk és a lányok közti különbségek mérséklődtek. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy elsősorban a lányok körében növekedett ezeknek a tevékenységeknek a gyakorisága. Bár értelmezésünk szerint az is elképzelhető, hogy a közvélemény vált megengedőbbé a női dohányzással és alkoholfogyasztással szemben, és a megkérdezettek egyszerűen felvallják ezeket a káros szenvedélyeket, míg korábban a szigorú közmegejtélés miatt titkolták azokat.

4.5.3. Összefoglaló megjegyzések

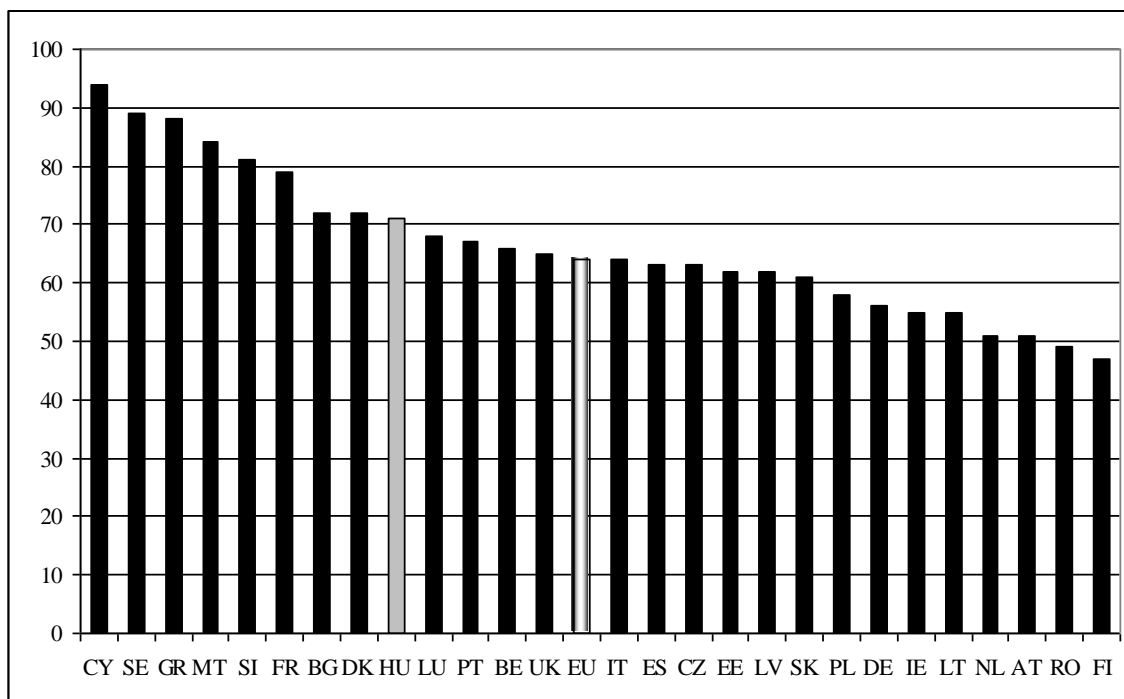
Ebben a fejezetben a legfontosabb megállapításaink a következőkben összegezhetőek:

- Magyarországon a relatíve gyenge egészségi állapot nagy mértékű egészségkockázatos magatartással jár együtt
- Az egészségkárosító szenvedélyek a fiatalok körében is elterjedtek.
- Mind a dohányzás, mind az alkoholfogyasztás esetében a fiúk és a lányok közti különbségek mérséklődtek.

4.6. Környezetvédelem⁷

4.6.1. A környezettel és a környezetvédelemmel kapcsolatos attitűdök

Alig néhány (4%) olyan európai lakos van, aki ne tartaná fontosnak a környezetvédelem kérdéskörét, kétharmaduk pedig kiemelten fontos problémaként kezeli. A magyarok beállítódása nem tér el lényegesen az európai átlagtól ebben a tekintetben: közel háromnegyedük (71%) személy szerint nagyon fontosnak tartja a környezetvédelmet (4.20 ábra), és további 27% szerint ez fontos kérdés.

4.20 ábra A környezetvédelmet személyesen „nagyon fontosnak” tartók aránya. *Forrás:* Saját készítés. *Adatok:* Special Eurobarometer 295/ Wave 68.2 (2008)

Az európai polgárok meglehetősen ellentmondásosan vélekednek az emberi fejlődés és a környezetvédelem közötti viszonyról. Ugyan a felnőtt lakosság elsöprő többsége egyetért azzal az állítással, hogy *kötelességünk a környezetünk védelme még akkor is, ha ez azzal jár, hogy valamelyest korlátozni kell az emberi fejlődés mértékét*, mégis magas azoknak az aránya, akik úgy vélik, hogy *a környezet szennyezése elkerülhetetlen, ha az emberiség tovább fejlődik*, illetve, hogy *a környezetszennyezéshez jogunk is van az emberi jól-lét érdekében* (4.7 táblázat).

⁷ Az ebben a fejezetben szereplő adatok Sági Matild koncepciója és gyűjtése alapján kerültek be a tanulmányba.

A környezetvédelemmel kapcsolatos kötelességünkre adott általános válaszok csak minimális országok közötti szóródást mutatnak: legnagyobb arányban a svédek érzik a környezetvédelemmel kapcsolatos kötelességeinket (98%), de még a legkevésbé „kötelességtudatos” írek és máltaiak 78%-a is átérzi ennek a felelősségét. Magyarország lakói ebből a szempontból az EU átlag körüli értéket mutatják (91%).

Lényegesen nagyobb az országok közötti szóródás a másik két, általunk kiemelt attitűd tekintetében. Legnagyobb arányban (70%-76%) a balti köztársaságok, Lengyelország, valamint Szlovénia polgárai gondolják úgy, hogy a környezet szennyezése elkerülhetetlen, ha az emberiség tovább fejlődik, míg a legkevésbé fatalista végletet Ausztria, Németország és Magyarország (!) lakói képviselik, 22%-30%-os egyetértési aránnyal. Hasonlóképpen e három ország polgárai közül vélekednek úgy a legkevésbé (10%-12%), hogy a környezetszennyezéshez jogunk is van az emberi jól-lét érdekében, míg a másik végletet Szlovákia (77%) és Lengyelország (70%) polgárai képviselik.

4.7 táblázat A környezetvédelemmel kapcsolatos attitűdök. (Ország sorrendek a kérdéssel egyetértők arányának megjelölésével). Forrás: Saját készítés. Adatok: Special Eurobarometer 225 / Wave 63.1 (2005)

Kötelességünk a környezetünk védelme még akkor is, ha ez azzal jár, hogy valamelyest korlátozni kell az emberi fejlődés mértékét	A környezet szennyezése elkerülhetetlen, ha az emberiség tovább fejlődik	A környezetszennyezéshez jogunk is van az emberi jól-lét érdekében
IE(78%)	AT(22%)	HU(10%)
MT(78%)	DE(27%)	DE(12%)
UK(80%)	HU(30%)	AT(12%)
BG(81%)	SE(37%)	TR(21%)
TR(82%)	LU(41%)	LU(24%)
ES(83%)	IE(43%)	CH(25%)
EE(84%)	MT(45%)	IE(26%)
SK(85%)	CH(49%)	MT(31%)
IS(85%)	IT(51%)	UK(32%)
BE(86%)	BG(52%)	EE(32%)
PT(86%)	ES(53%)	BG(39%)

Kötelességünk a környezetünk védelme még akkor is, ha ez azzal jár, hogy valamelyest korlátozni kell az emberi fejlődés mértékét	A környezet szennyezése elkerülhetetlen, ha az emberiség tovább fejlődik	A környezetszennyezéshez jogunk is van az emberi jólét érdekében
IT(87%)	UK(53%)	GR(42%)
HR(87%)	TR(55%)	ES(45%)
LV(88%)	BE(56%)	IT(47%)
NL(90%)	EE(56%)	CZ(49%)
CZ(90%)	FR(57%)	DK(50%)
LT(90%)	CZ(57%)	HR(50%)
PL(90%)	SK(59%)	CY(53%)
LU(91%)	RO(59%)	LV(54%)
AT(91%)	NL(62%)	SI(55%)
HU(91%)	CY(62%)	NL(56%)
RO(91%)	DK(63%)	PT(60%)
GR(93%)	FI(64%)	LT(60%)
FR(93%)	HR(64%)	BE(61%)
FI(93%)	GR(65%)	SE(62%)
CH(93%)	PT(65%)	FI(63%)
DE(94%)	LV(69%)	FR(67%)
CY(94%)	IS(70%)	PL(70%)
SI(95%)	PL(73%)	RO(71%)
DK(96%)	LT(76%)	IS(74%)
SE(98%)	SI(76%)	SK(77%)

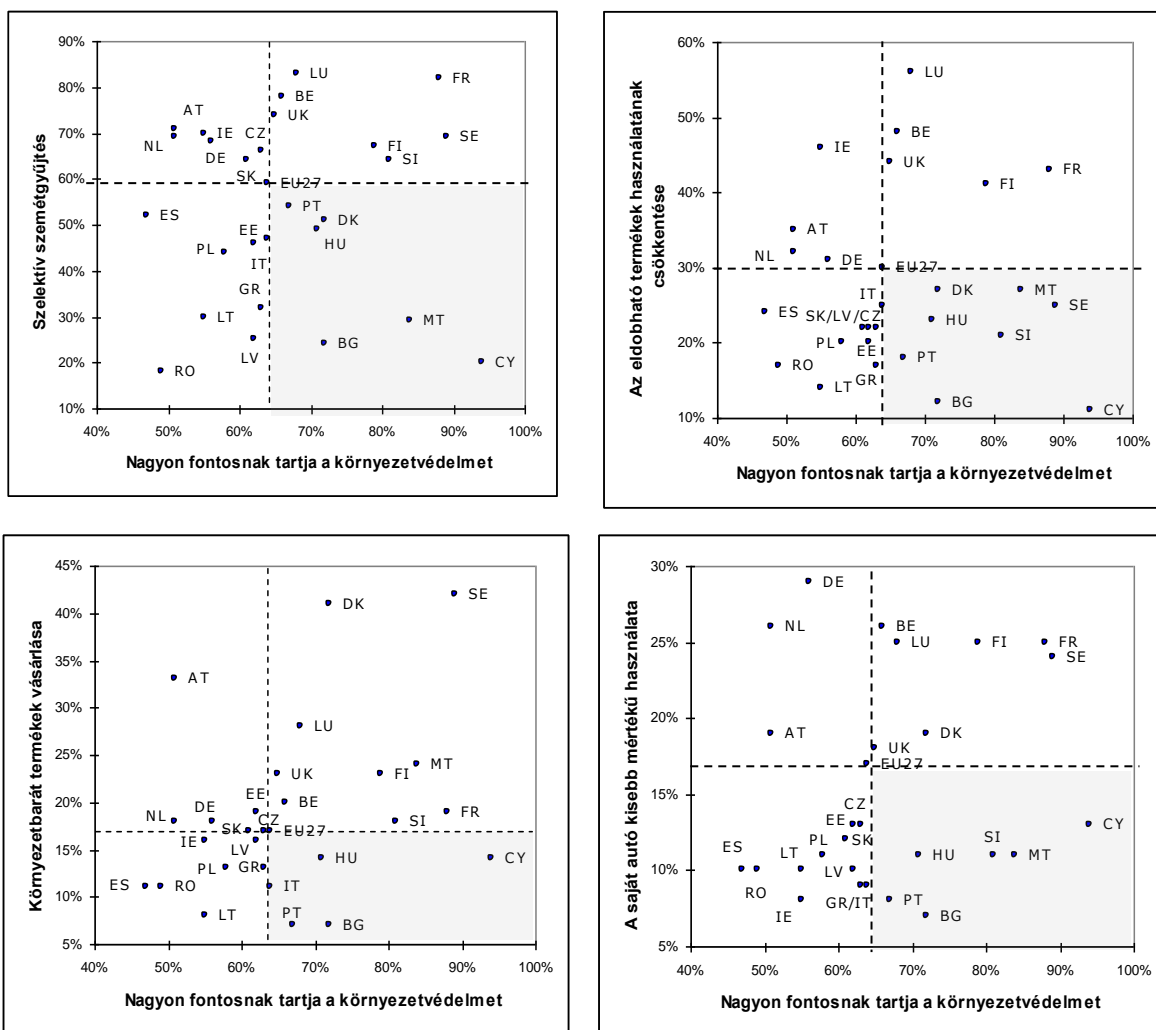
Az Európai polgárok elsöprő többsége (85%) szerint a politikai döntéshozóknak a döntéseik során a környezetvédelmi tényezőket ugyanolyan mértékben kellene figyelembe venniük, mint a gazdasági, vagy a szociálpolitikai tényezőket. A magyarok körében ez az elvárás az európai átlagnál is nagyobb mértékű (90%) (European Commission, 2008: 31). A kontinensen élők többsége szerint a környezetvédelemmel kapcsolatos döntéseket inkább Európai Unió szinten, együttesen kellene meghozni (67%), mintsem a nemzeti kormányok szintjén (28%). E vélemény megoszlásában nem mutatkozik különbség a régi és az új EU

tagállamok között, s a magyarok véleménye is az európai átlagnak megfelelően oszlik meg (64% vs. 34%).

4.6.2. Környezetvédelemmel kapcsolatos attitűdök és viselkedés

Az előző fejezetben láthattuk, hogy Európában meglehetősen sokan tartják fontosnak általánosságban a környezet védelmét. Magyarország szempontjából különösen kedvezőnek tartjuk, hogy a lakosság nem tartja a környezetszennyezést a gazdasági fejlődés velejárójának (Európai összehasonlításban kevesen vannak, akik egyetértenek azzal, hogy a környezet szennyezése elkerülhetetlen, ha az emberiség tovább fejlődik). Ebben a fejezetben azonban egy lépéssel tovább megyünk, és arra keressük a választ, vajon azok az országok, amelyek általánosságban fontosnak tartják a környezet védelmét, milyen önkorlátozó tevékenységeket végeztek a környezet védelme érdekében. Egészen pontosan arra kérdeztünk rá, hogy az európai országok lakói milyen környezetvédelmi „akciókban” vettek részt az elmúlt hónapban. Általánosában a leginkább a szelektív hulladékgyűjtés (59%), a legkevésbé pedig a saját autó használatának csökkentése az elterjedt (17%) a kontinensen élők körében.

Akkor, ha a különböző, önkorlátozással járó, környezetvédelmi akciókban való részvételt országonként összevetjük azzal, hogy az egyes országok lakói mennyire tartják fontosnak a környezet védelmét (4.21 ábra) akkor azt kapjuk, hogy ezek között az országszintű adatok között nincsen összefüggés. Vannak országok, ahol a lakosok az európai átlag (EU 27 átlaga) alatt tartják fontosnak a környezetvédelmet, és mégis az európai átlag felett vesznek részt környezetvédelmi akciókban (az ábrák bal felső negyede). Másrészt vannak olyan országok is, ahol polgárok fontosnak tartják ugyan a környezetvédelmet ennek ellenére azonban az átlagosnál alacsonyabb valószínűséggel tesznek valamit a környezetért (természetesen vannak olyan országok is, ahol a két index értéke összefügg). Érdekes módon az országok elhelyezkedése ebben a négy negyedre osztott kétdimenziós térben, viszonylag stabil. Nagyjából ugyanazokat az országokat találjuk az egyes térrészekben akármilyen környezetvédelmi „akciót” választunk is ki. Magyarország (és még Portugália, Bulgária és Ciprus is) mind a négy diagramon abban a térrészben szerepel, amelyben a környezetvédelem az európai átlag feletti preferálása és az átlag alatti önkorlátozással járó cselekvés kombinálódnak.

4.21 ábra A környezetvédelmi akciókban való részvétel és a környezetvédelem iránti preferencia összefüggése. *Forrás:* Saját készítés. *Adatok:* Special Eurobarometer 295/ Wave 68.2 (2008)

4.6.3. A gazdasági növekedés és a környezetvédelemmel kapcsolatos beállítódások

Grossman and Krueger (1991) alkalmazta először a „Kuznets-görbe”-ként köztudatba vonult összefüggést – mely szerint a gazdasági növekedés és a jövedelmi egyenlőtlenségek között fordított U-görbe alakú összefüggés van oly módon, hogy a növekedés kezdeti fázisában a jövedelmi egyenlőtlenségek nőnek, bizonyos mértékű gazdasági szintet elérve viszont csökkennek (Kuznets, 1955) – a gazdasági növekedés és a környezetszennyezés közötti kapcsolatra is. E szerint a gazdasági növekedés kezdeti fázisában nő a környezetszennyezés (a konkrét vizsgálatban a légszennyezés), egy bizonyos szintű gazdasági növekedés elérése után viszont csökken. A kilencvenes években számos elemzés támasztotta alá ezt a hipotézist.

Dina (2004, 2005) valamint Esty and Porter (2005) rámutattak arra, hogy a növekvő környezetszennyezés erőteljesebbé teszi a környezet iránti figyelmet mind egyéni, mind központi szinten, és a megerősödött környezettudatosság hatására csökken a környezetszennyezés mértéke. Összességében tehát a kezdeti gazdasági növekedés nemcsak növekvő környezetszennyezést eredményez, de ezzel egyidejűleg (kis fáziskéséssel) kiemelt mértékű környezettudatosságot is.

4.6.4. Összefoglaló megjegyzések

Ebben a fejezetben a következő megállapításokat tettük:

- Magyarországon európai összehasonlításban is kiemelten fontos szerephez jut a közvéleményben a környezetvédelem.
- Ugyanakkor hazánkban a környezetvédelem preferálásához a környezetvédelmi akciókban való részvétel alacsony szintje párosul .
- A magyarok Európai viszonylatban kis mértékben gondolják úgy, hogy a környezetszennyezés a gazdasági fejlődés velejárója.

4.7. Személyes integráltság

A következő három kutatási terület (személyes integráltság, társadalmi együttműködés, jóléti- és közpolitikák) lényegében ugyanakkor a jellemzőnek egyre táguló sugarú körben való kibontása. Ezt a jellemzőt általánosságban talán leginkább a dolgok pozitív szemléletének lehetne nevezni. Ha valaki helyes önbizalommal elégedetten és boldogan tudja irányítani élete eseményeit (személyes integráltság), az feltehetően egy tágabb körben másokban megbízva és velük együttműködve, illetve a közösségi együttélés szabályait betartva képes cselekedni (társadalmi együttműködés) és nem felülről például az államtól várja el, hogy ügyei megoldódjanak – mivel azokat önmaga is képes befolyásolni – ezért kevésbé paternalista és újraelosztás függő (jóléti- és közpolitikák megítélése).

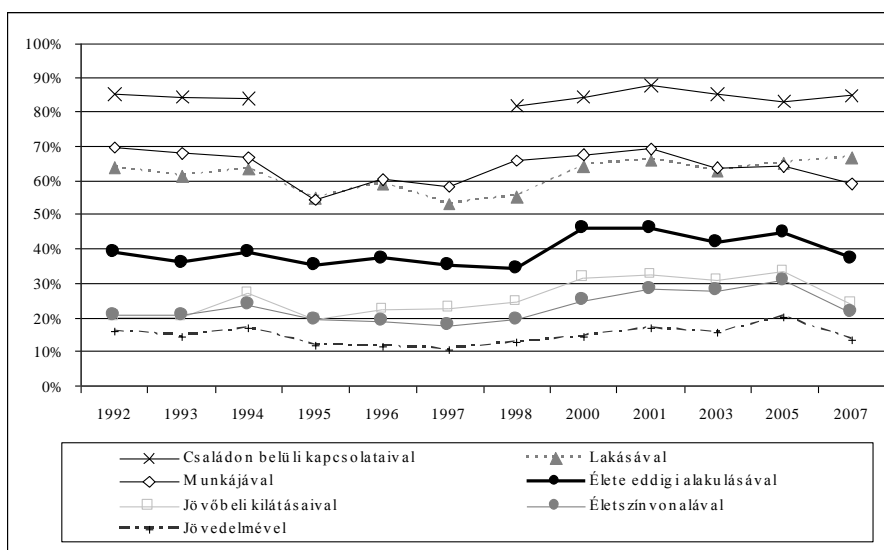
Pszichológusok és szociálpszichológusok régóta felismerték, hogy a sors irányításának képessége jól előrejelzi a társadalmi sikerességet (Rotter: 1966). Sőt, bizonyos személyes jellemzők, mint az optimizmus, remény, a kitartás, a negatív érzelmek kordában tartásának képessége jobban előrejelzik a társadalmi boldogulást, mint az IQ (Goleman, 2000). Mindezek

alapján feltételezhető, hogy az elégedettség, boldogság, a sors irányításának képessége nemcsak egy társadalom mentális állapotának indikátora, hanem egyúttal a lakosság pszichológiai/mentális erőforrását is jelenti.

4.7.1. Az elégedettség Magyarországon, magyar és nemzetközi adatok alapján

Magyarországon az emberek többsége a saját életének fontosabb elemeivel (munkájával, lakásával, családjával) elégedett leginkább, és relatíve elégedetlenebb a jövedelmével, életszínvonalával, jövőbeni kilátásaival. Külön szeretnénk felhívni a figyelmet, arra, hogy ha azt vizsgáljuk, hogy hazánkban mivel elégedettek az emberek, akkor azt kapjuk, hogy az élet többi területéhez képest a magyarok relatíve a munkájukkal elégedettek a leginkább. Ugyanakkor, mint ahogyan azt az 1. ábrán láttuk, nemzetközi összehasonlításban a magyarok meglehetősen elégedetlenek a munkájukkal (az 4.1 ábraábrán a magyar lakosság körülbelül 60%-a elégedett a munkájával, a 4.22 ábrán lényegében ugyanezt az arányt kapjuk az 1997-es évre, ennek az évről az adatait mutatja be ugyanis az 4.1 ábra). Érdekes módon bár hazánkban az emberek kétharmada elégedett a munkájával, mégis a munkával való elégedettséghez viszonyítva negyven-ötven százalékponttal alacsonyabb a jövedelemmel való elégedettség szintje. Kizárólag a hazai adatok alapján a munkával való relatív elégedettség és a jövedelemmel, életszínvonallal való relatív elégedetlenségből könnyen táplálkozhat az az érzés, hogy a munkahelyen kihasználják az embert – bár ez a kérdés közvetlenül nem lett megkérdézve a kutatásban.

A 4.22 ábrát szemlélve egy másik nagyon lényeges megállapítás, hogy 1992 és 2007 között az élet különböző területeivel való elégedettség nagyjából hasonló dinamikát mutatott. A vizsgált időszakban a munkával való elégedettség mutatta a legnagyobb ingadozásokat, ezért az időbeli változásokat ennek a területnek a példáján mutatjuk be, hozzátéve azt, hogy a többi terület esetében is hasonló a változások iránya. A munkával való elégedettség (hasonlóan a vizsgált többi területhez) 1992 és 1994 között kisebb ingadozások után 1995-re drasztikus csökkenést mutat. Az elégedettségi „gödörből” való kilábalás nagyjából 2000-re tehető. A hullámhegy 2003-ig tart, amikor megkezdődik a lassú süllyedés, amely végül 2007-re (majd minden területen) meredek eséshez vezet.

4.22 ábra Az egyes tényezőkkel elégedettek aránya, 1992-2007. *Forrás: Gáti (2008:115) alapján, kisebb saját módosításokkal. Adatok: Magyar Háztartás Panel és Háztartás Monitor felvételek. A legalább 7-es értéket választók aránya egy 0-tól 10-ig tartó, tizenegy fokú skálán.*

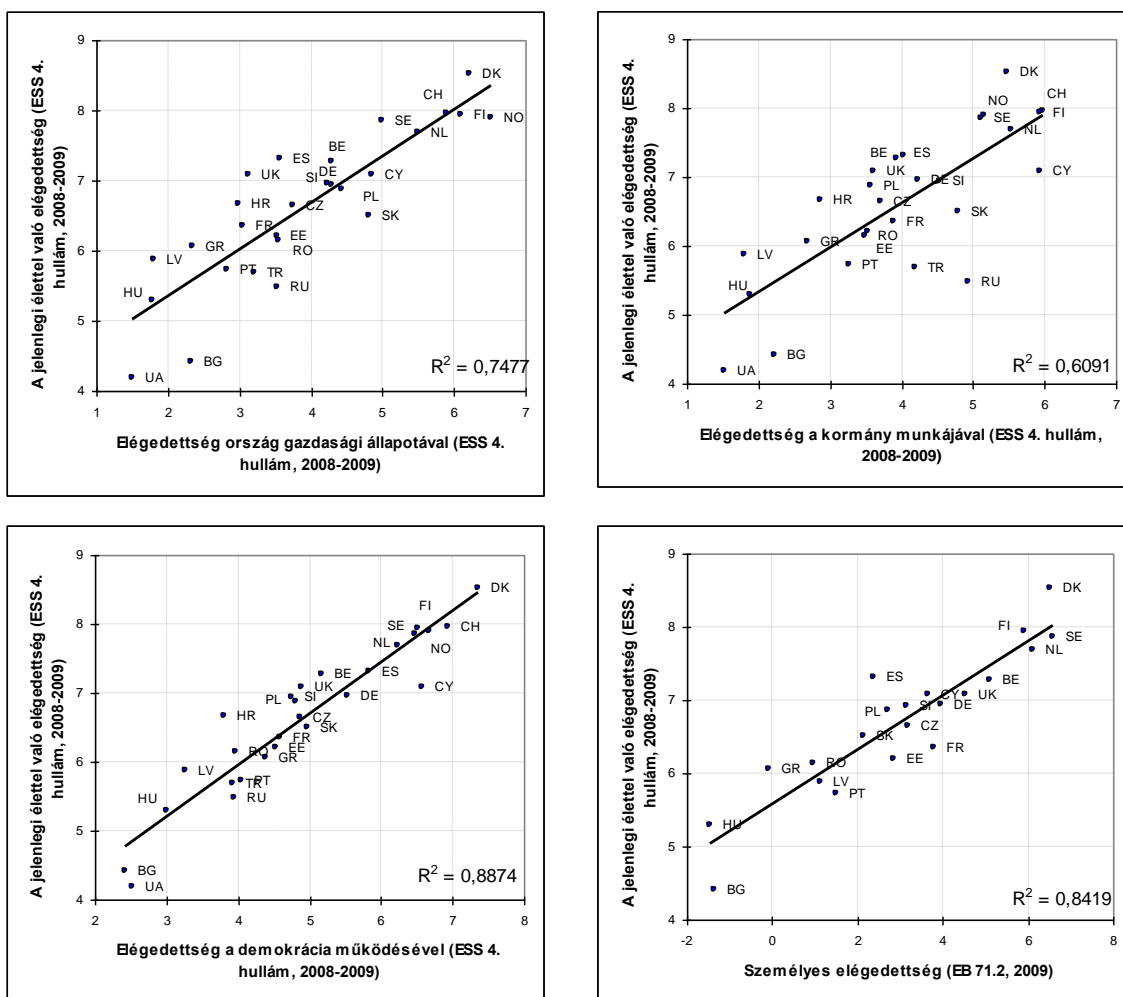
Az elégedettségnek a 2000-es évek első évtizedében bekövetkezett csökkenése egyébként Európai viszonylatban is jelentős. Az ESS első (2002/2003, Magyarországon 2002) és negyedik (2008/2009, Magyarországon 2009) hullámának eredményeit összevetve is azt találjuk, hogy hazánkban az európai tendenciákhoz viszonyítva minden területen csökkent az elégedettség. Különösen jelentős csökkenés mutatkozik meg az ország gazdasági állapotával, a kormány munkájával és a demokrácia működésével kapcsolatban. Ezeken a területeken nagyon drasztikusak a változások a többi vizsgált országhoz képest (4.8 táblázat). Hozzá kell azonban tenni, hogy feltehetőleg a kontrollcsoportként felhasznált európai országok köre nem azonos a két időpont között (van némi változás az ESS vizsgált két hullámának ország univerzumában), mindezek mellett azonban a kimutatott tendenciák érvényesek mondhatóak.

4.8 táblázat Az elégedettség változása Magyarországon és Európában, 2002-2009. *Forrás: Szabados (2010:30). Adatok: ESS 1. hullám (2002/3) és ESS 4. hullám (2008/9). Átlagok egy 0-tól 10-ig tartó, tizenegy fokú skálán.*

	Magyarország			Európa		
	2002	2009	Különbség	2002/3	2008/9	2002/3
A jelenlegi élettel való elégedettség	5,61	5,29	-0,32	6,85	6,61	-0,24
Elégedettség ország gazdasági állapotával	4,09	1,78	-2,31	4,04	3,84	-0,2
Elégedettség a kormány munkájával	4,88	1,88	-3	4	3,96	-0,04
Elégedettség a demokrácia működésével	4,85	3,01	-1,84	5,19	4,88	-0,31

Nemzetközi összehasonlításban – jobbára az Európai Unió országaival való összevetésben – az látszik, hogy hazánk majd minden vizsgált területen a sereghajtók között szerepel (a jelenlegi étellel való elégedettség; elégedettség az ország gazdasági állapotával; elégedettség a kormány munkájával; elégedettség a demokrácia működésével). Mint ahogyan minden vizsgált országban, így Magyarországon is a „jelenlegi étellel” való elégedettség a legmagasabb. Hazánkat a többi országhoz viszonyítva ugyanaz a relatív elégedetlenség jellemző a gazdaság, a kormány és a demokrácia megítélését illetően, mint az étellel való elégedettség tekintetében (a magyar adatpont minden esetben a regressziós egyenesen található, lásd 4.23 ábra).

Magyarországon a személyes szituációval való relatív elégedetlenséget más nemzetközi kutatások is bizonyítják. Az Eurobarometer (71.2) adatai alapján nagyjából hasonló ország rangsort találunk, mint az ESS alapján, bár a személyes elégedettség definíciója némileg tágabb volt. A főkomponens elemzéssel kialakított index az étellel való általános elégedettségen túl tartalmazta a lakókörnyékkel, személyes munkakörülményekkel és a személyes anyagi helyzettel való elégedettséget. Magyarország relatív pozíciója ezen a skálán pontosan megfelel annak a pozíciónak, amire a jelenlegi étellel való elégedettség adatai alapján számítani lehet (lásd a 4.23 ábra jobb alsó részén lévő ábrát, Keller: 2010b).

4.23 ábra Elégedettség néhány európai országban. *Forrás:* Saját készítés. Adatok: Szabados (2010:31) és Keller (2010b) által közölt adatok alapján. A felhasznált adatokat lásd az ábrák koordinátatengelyei mellett.

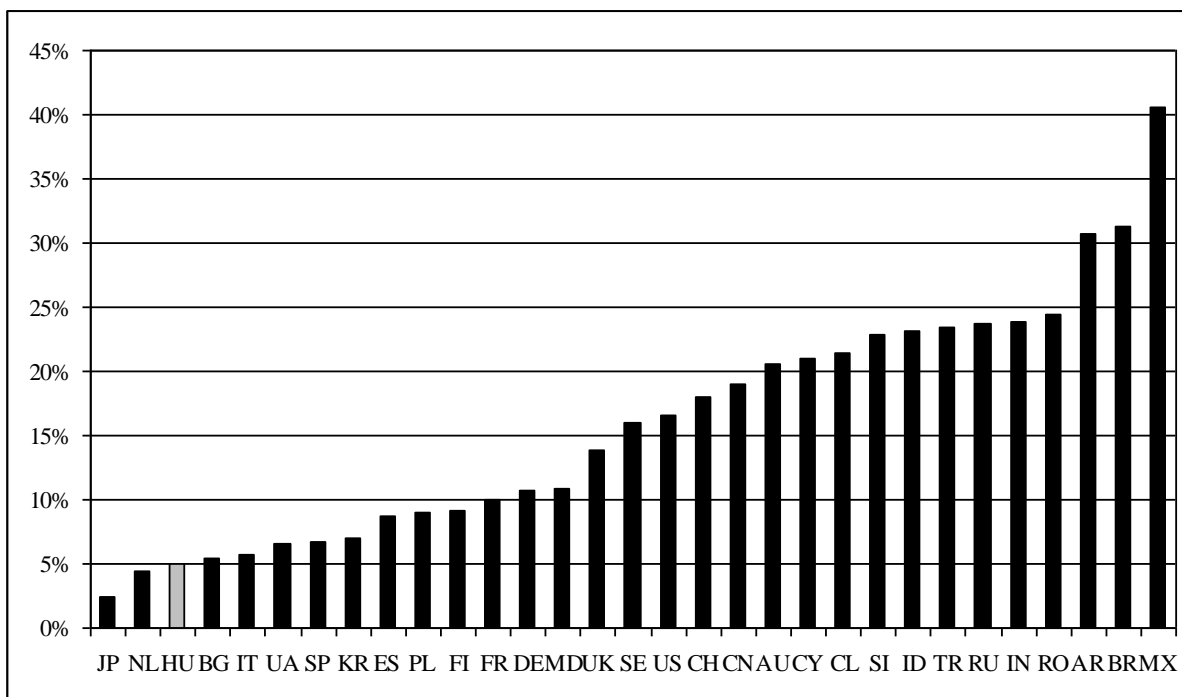
Az adatokat értelmezve elképzelhető egy olyan érvelés is, hogy Magyarország kedvezőtlen pozíciója „csupán” azért tapasztalható, mert nem megfelelő országokkal vetjük össze. Elképzelhető, hogy a gazdasági fejlettség, vagy a történelmi múlt olyan tényezőket jelentenek, amelyek erősen befolyásolják az elégedettséget, és a vizsgált országok ezeken a területeken kedvezőbb helyzetben vannak, mint hazánk. E szerint az érvelés szerint tehát hazánk relatív hátránya a nem megfelelő országokkal való összevetésből származna. A gondolatmenet azonban bizonyos szempontból – ha nem is kizárólagosan – cáfolja a Sági (2006) által közölt elemzés, amelyben a szerző hazánkon kívül Lengyelország, Ukrajna és Grúzia adatait elemzi (lásd M12. táblázat). Bár a vizsgált területek közül sok esetben Magyarországon a legelégedettebbek az emberek, figyelemre méltó, hogy hazánkban a legalacsonyabb az életszínvonallal elégedettek aránya (bár a grúz és magyar adat között csak 2

százalékpont az eltérés, ami feltehetőleg nem szignifikáns). A többváltozós elemzések szerint azonban például Ukrajnában Magyarországhoz képest másfél-kétszeres annak az esélye, hogy valaki elégedett az életszínvonalával, és bizonyos modellek szerint Grúziában (a többi változó hatására kontrollálva) szintén magasabb az életszínvonallal való elégedettség esélye (bár csak 10%-os szignifikancia szinten).

Az elégedettség területén eddig feltárt viszonylag borús képben bizakodásra ad okot, hogy a TÁRKI legfrissebb kutatásai szerint bár hazánkban a régió országai közül (Csehország, Lengyelország, Szlovákia és Magyarország) a legalacsonyabb a saját anyagi helyzettel és az ország gazdasági helyzetével való elégedettség, mégis mindkét területen a jövőbeli kilátásokat illetően a magyarok a legoptimistábbak (Bernát – Gábos: 2011, M11. ábra).

4.7.2. *A saját sors kézbentartása és az önbizalom*

A személyes integráltság másik, nemzetközileg sokszor használt indikátora az, hogy az egyes országok lakosai mennyire érzik úgy, hogy sorsukat irányítani képesek. Ennek mérésére a nemzetközi szakirodalomban az egyik leggyakrabban használt skála a Rotter-féle kontroll (locus of control) skála (Rotter, 1966). Ez a skála arra helyezi a hangsúlyt, hogy az emberek milyen összefüggést vélnek a cselekedetük és annak következménye között. A skála azokat definiálja *külső kontroll* által irányítottaknak, akik jövőjük alakulását a sors, a szerencse vagy tőlük független változások hatásának vélik. A *belső kontroll* ezzel szemben azokat jellemzi, akik saját tulajdonságaik eredményének tartják a velük történő eseményeket. Sajnos nem ismerünk olyan elemzést, amely különféle országokra összesítette volna a Rotter skálán elért pontszámokat. A WVS kutatásban azonban szerepel egy kérdés, amely közvetlenül a saját sors kézbentartására kérdez rá. A kérdés alapján megállapítható, hogy Magyarországon nemzetközi összehasonlításban viszonylag alacsony azoknak a száma, akik úgy gondolják, hogy hatékonyan képesek irányítani sorsukat (4.24 ábra).

4.24 ábra A saját sors irányíthatóságában való hit. *Forrás: Saját készítés. Adatok WVS 5. hullám (2005-2009). A felhasznált kérdés: „Ön szerint mekkora befolyása van arra, hogy miként alakul az élete?” Azok társadalmi aránya, akik 10-es kóddal választottak egy olyan 1-től 10-ig terjedő skálán, ahol az 1-es jelentése „semmi lehetőségem nincs sorsom irányítására” a 10-esé pedig: „nagyon sok lehetőségem van sorsom irányítására”.*

Miért fontos mindez? Kutatási eredmények bizonyítják, hogy mind az elégedettség, mind a sors irányíthatóságába vetett hit befolyásolja az objektív életkörülményeket, így például a kereseteket. Nemzetközi és hazai kutatások eredményei alapján egyértelműen megállapítható, hogy azok az emberek, akik bíznak a jövőjükben, és úgy gondolják, hogy sorsuk nem a szerencse szeszélyeinek, hanem saját döntéseiknek az eredménye, többet kerestek munkahelyükön, több tudástőkét szereztek, és előnyösebb munkaerő-piaci helyzetben voltak, mint – az összes többi tényező változatlansága mellett – az ilyen tulajdonságokkal nem rendelkezők (Keller, 2008c, Keller, 2010c). Más szavakkal ez azt jelenti, hogy a saját sors irányításával kapcsolatba hozható attitűdöt a munkaerőpiac is megbecsülte.

Többféle elméleti magyarázat létezik arra, hogy azok az emberek, akik képesek irányítani sorsukat és bíznak önmagukban miért kerülnek objektíve előnyösebb helyzetbe, mint akik – *ceteris paribus* – nem rendelkeznek ezzel a tulajdonsággal. A klasszikus magyarázat szerint akkor, ha valaki úgy gondolja, hogy jövője alakulása elsősorban saját viselkedésétől/döntésétől függ, hatékonyabban dolgozik, mint aki úgy gondolja, hogy nem képes sorsát befolyásolni. A hatékonyság a munkaadónak két tényező miatt is „kifizetődő”

tulajdonság. Egyrészt az ilyen dolgozó munkáját kevésbé kell ellenőrizni, másrészt az ilyen tulajdonságokkal rendelkező munkaerő, ugyanannyi idő alatt több és/vagy jobb minőségű munkát végez, mint az a dolgozó, aki úgy gondolja, hogy nem önmaga, hanem külső tényezők alakítják sorsát. Mivel egy dolgozó teljesítménye nem csak attól függ, hogy mennyi időt dolgozik és milyen képzettséggel rendelkezik, hanem attól is, hogy mennyire hatékonyan végzi munkáját – ráadásul míg az első két szempont munkaszerződésben rögzíthető, a személyes motiváltság csak becsülhető – a munkaadónak megéri munkabér formájában is többet fizetni ezért a személyes tulajdonságért (Bowles et al, 2001).

Más, újabb elméleti modellek az önbizalmat a saját kognitív képességekről való vélekedésként definiálják. Az érvelés logikája alapján az emberek általában nincsenek pontosan tisztában azzal, hogy milyen kognitív képességekkel rendelkeznek, ezért vagy fölé (magas önbizalom) vagy alá (alacsony önbizalom) becsülik azt. Akik fölé becsülik saját kognitív képességeiket, nagyobb eséllyel választanak nehezebb feladatokat, a nehezebb feladatok során pedig több tudás szerezhető meg. A gondolatmenetet követve például a magasabb önbizalommal rendelkezők erősebb iskolákat választanak, ahol igaz, hogy több erőfeszítés árán, de több tudást is lehet megszerezni. Az érvelés szerint ugyanakkor a nehezebb feladatok során a kudarc valószínűsége is magasabb, ami pedig visszahat az önértékelésre. Egy hosszabb folyamat során tehát ilyen módon előbb utóbb mind a magas mind az alacsony önbizalommal rendelkező emberek helyes képet kapnak magukról. Az egyetlen különbség a két csoport között a felhalmozott tudástőke nagysága. Az önbizalom végső soron tehát a felhalmozott tudástőke miatt járul hozzá az objektíve kedvezőbb pozícióhoz (Filippin –Paccagnella, 2010).

Akármelyik magyarázatot is fogadjuk el, stratégiai szempontból egy nemzet számára kulcsfontosságú, hogy polgárai milyen mennyiségű humántőkével rendelkeznek, illetve munkavégzésük során mennyire hatékonyak. Ebből a szempontból Magyarországra nézve nagyon kedvezőtlen a saját sors kézben tartását mérő indikátor nemzetközi léptékkal mérve kifejezetten alacsony értéke. Ez még akkor is így van, ha feltehetőleg a vizsgált index tökéletlen mérőszáma az önbizalomnak.

4.7.3. Összefoglaló megjegyzések

- Magyarországon mind az elégedettség, mind a saját sors irányíthatóságában való hit nemzetközi mértékkel mérve alacsonynak mondható.

- Kutatások eredményei alapján egyértelműen bizonyított, hogy a vizsgált két területen tapasztalt egyéni vélemények nem elhanyagolható hatást gyakorolnak az objektív körülmények alakulására.
- Az elégedettség idősoros alakulásában 1992 óta hullámhegyeket és hullámvölgyeket is láttunk. Minden bizonnyal tehát a külső – ebben az elemzésben külön nem vizsgált – körülmények is meghatározzák az emberek elégedettségének alakulását.
- Bizakodásra ad okot, hogy bár a magyarok a régió országaival összehasonlítva meglehetősen elégedetlenek, mégis a jövőt tekintve legbizakodóbbak.

4.8. Társadalmi együttműködés

A társadalmi együttműködés területén olyan kérdésköröket fogunk érinteni, mint kooperáció és bizalom, normakövetés, illetve közéleti-, politikai aktivitás, Megközelítésünk szerint a társadalmi együttműködés vonatkozásában a bizalom kulcsfontosságú: ha bizalommal vagyunk tágabb környezetünk felé, akkor egyúttal hajlandóak vagyunk tenni a közösségért, illetve kevésbé valószínű, hogy megszegjük a közös együttélés szabályait, a társadalmi normákat.

Akerlof és Shiller (2011) *Animal Spirits* című, magyarul is megjelent könyvében úgy érvelnek, hogy leglényegesebb döntéseinkben nem racionális, hanem hangulati vagy ösztönös alapon választunk. A szerzők elemzésükben különösen nagy hangsúlyt helyeznek a bizalom vizsgálatára. Ha bízunk valakiben, akkor akár a későbbi döntésünk szempontjából fontos tényezőket is figyelmen kívül hagyunk, vagy azok hatását alábecsüljük. A bizalom egyúttal elengedhetetlen feltétele, mindenféle gazdasági cselekvésnek (így például a vásárlásnak vagy a fogyasztásnak is), a túlzott és minden rációt nélkülöző bizalom azonban nagy veszélyeket rejt magában. A gazdaságtörténetben rengeteg olyan ciklus ismert, amikor a túlzott bizalmat, hirtelen visszahúzódás követte. Az szerzők egyik példája például a XVIII. századból származik, amikor is a Déltengeri Társaság részvényei a cégnek kedvező pletykák hatására úgy szöktek az égbe, hogy közben nem volt a vállalat mögött valós gazdasági teljesítmény. A bizalom éppen emiatt az önmagát sokszorozó (multiplikatív) hatása miatt különösen sérülékeny. Ahogyan az idézett példa mutatja, a bizalom akár nagyon meredeken nőket, azonban, ha csökkenni kezd, akkor ez negatív spirálként további bizalomcsökkenést

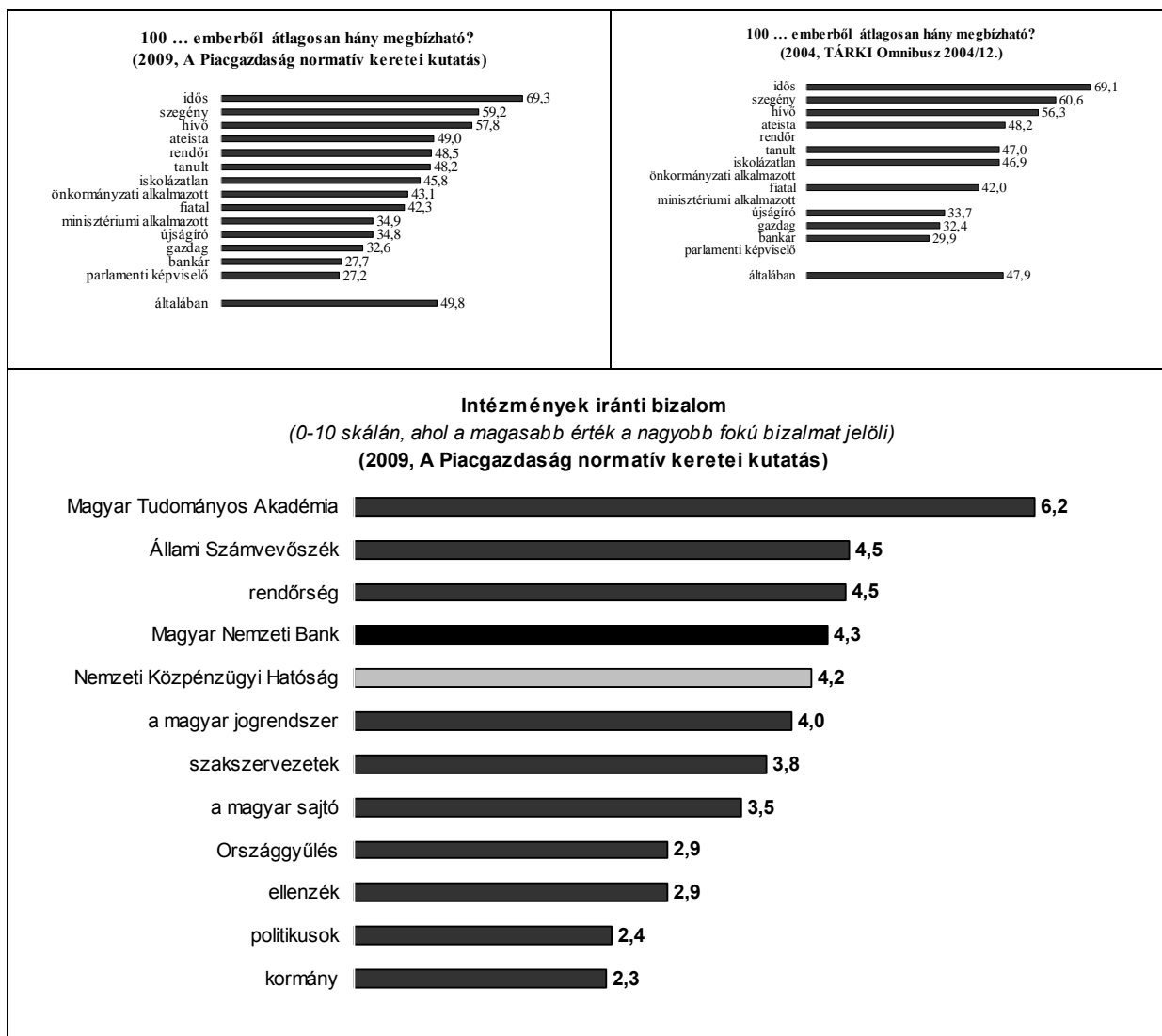
eredményez. A bizalomnak Akerlof és Shiller érveléséhez hasonlóan más szerzők is kulcsszerepet tulajdonítanak a gazdasági életben. A már idézett Banfield (1958) szerint, egy közösség akkor képes hatékonyan megszervezni az életét, ha a bizalomnak és együttműködési képességnek kialakul egy tágabb, nem csak a közvetlen családra vonatkozó értelmezése. Hasonló megközelítést alkalmaz Fukuyama (2000), amikor a bizalom rádiuszáról beszél, vagyis arról, hogy egy csoport tagjainak a bizalma kikre terjed ki: csupán a csoport tagjaira, vagy a csoporton kívüliekre is. Fukuyama ezen a ponton úgy érvel, hogy ha egy csoport társadalmi tőkéje pozitív externáliákat termel, a bizalom rádiusza nagyobb, mint maga a csoport (Fukuyama, 2000:4). Végül Platteau (2000) megkülönböztet egymástól szűk/általános érvényű erkölcsösséget, annak alapján, hogy a tisztességes viselkedés csak egy szűk (családi) vagy egy tágabb terjedelmű (társadalmi) csoportra vonatkozik. Megállapítása szerint hierarchikusan szervezett társadalmakban a tisztességes viselkedés csak egy szűk körre vonatkozik, ezen a körön kívül azonban elfogadott az opportunistista és önző viselkedésmód.

4.8.1. Emberi és intézményi bizalom

A bizalmat a kutatók két nagyobb területen szokták vizsgálni: mérik az emberek egymás közötti bizalmát (mennyire bízunk meg egy másik emberben), illetve kutatják az intézményi bizalmat (mekkora a bizalom ez egyes intézményekben vagy intézményrendszerekben). A legkülönbözőbb adatállományokon alapuló kutatások egyöntetű tapasztalata az, hogy Magyarországon mindkét típusú bizalom meglehetősen alacsonyfokú, illetve a 2000-es évek első évtizedeiben jelentős mértékben csökkent az intézményi bizalom (mindezek mellett az emberekbe vetett bizalom mértéke nem sokat javult).

A TÁRKI által 2009-ben elvégzett *A Piacgazdaság normatív keretei* című kutatás eredményei azt mutatják, hogy a magyarok a legkevésbé a politikusokban, a bankároknak, a gazdag emberekben és az újságírókban bíznak (Tóth, 2009). Ezek az eredmények egyébként megerősítik azt a korábbi megállapításunkat, hogy Magyarországon bizalmatlanul viszonyulnak az emberek a gazdagsághoz és általánosságban az akár anyagi, akár más jellegű sikerességhez (a bankárok – akik általában jobb módúak – és általánosságban a gazdag emberek iránti bizalom is alacsony). Meglepő módon a különböző társadalmi csoportokba vetett bizalom tekintetében nagyon kevés változás történt a 2009 és 2004 között eltelt időszakban. A TÁRKI Omnibusz (2004/12) kutatása alapján végzett saját számításaink azt mutatják, hogy a bizalom szintje a vizsgált társadalmi csoportok iránt alig változott (lásd, 4.25

ábra felső két diagram). Az emberekbe vetett bizalommal párhuzamosan az intézményekbe vetett bizalom is alacsony. A 11 elemű (0-tól 10-ig tartó) skálán csak a Magyar Tudományos Akadémiába vetett bizalom értéke éri el a skála elméleti középértékét, az 5-öt. A felsorolt intézmények többségével – még az amúgy nem létező Nemzeti Közpénzügyi Hatósággal szemben is – inkább bizalmatlan a magyar lakosság (4.25 ábra, alsó diagram).

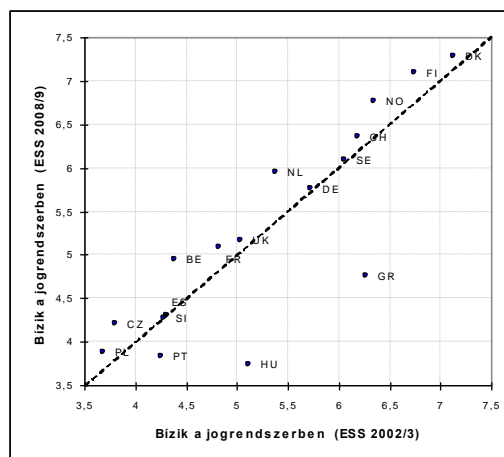
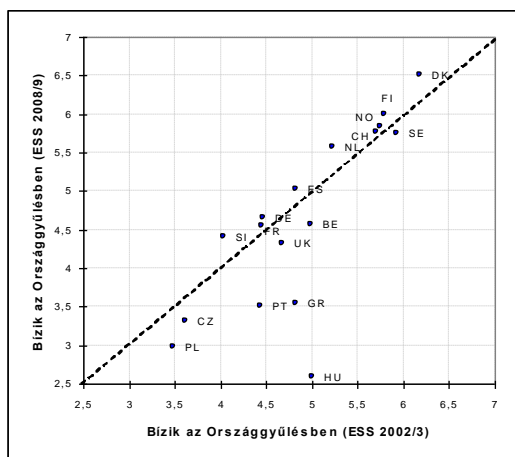

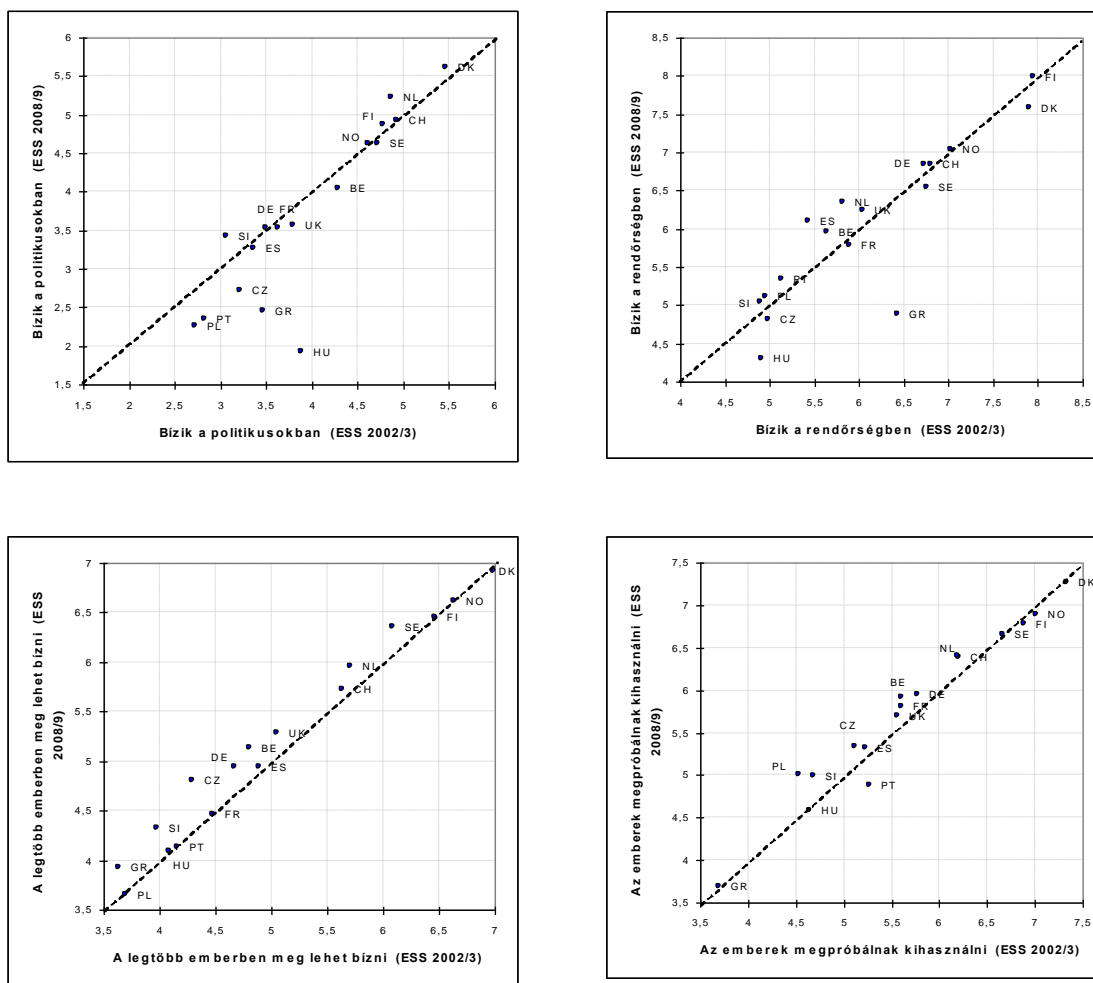
4.25 ábra Az emberekbe és az intézményekbe vetett bizalom Magyarországon. *Forrás:* Tóth: 2010 és Tóth 2009, illetve sajtó készítés (a TÁRKI Omnibusz alapján). Adatok: A Piacgazdaság normatív keretei kutatás (2009), illetve TÁRKI Omnibusz 2004/12

Az emberekbe vetett bizalom és az intézményekbe vetett bizalom országonkénti szintje többé-kevésbé megfeleltethető egymásnak. Általánosságban, azokban az országokban, ahol magas fokú az emberekbe vetett bizalom, egyúttal magas az intézményekbe vetett bizalom is.

Hosszabb időszor adatait átlagolva Tóth (2009) azt találja, hogy Magyarország elsősorban az alacsony intézményi bizalom miatt tér el jelentősen a többi európai országtól. Abban az esetben azonban, ha rövidebb időperiódust nézünk, az intézményi bizalom és az emberekbe vetett bizalom (több ország adatait figyelembe véve) jobban illeszkedik egymásra, és Magyarország mindkét területen az európai mezőny vége felé található. Az adatokból egyébként az is megállapítható, hogy a többi ország adataihoz viszonyítva Magyarországon az intézményi bizalom (alacsony) szintje többé-kevésbé megfelel az emberekbe vetett bizalom szintjének (M11. ábra).

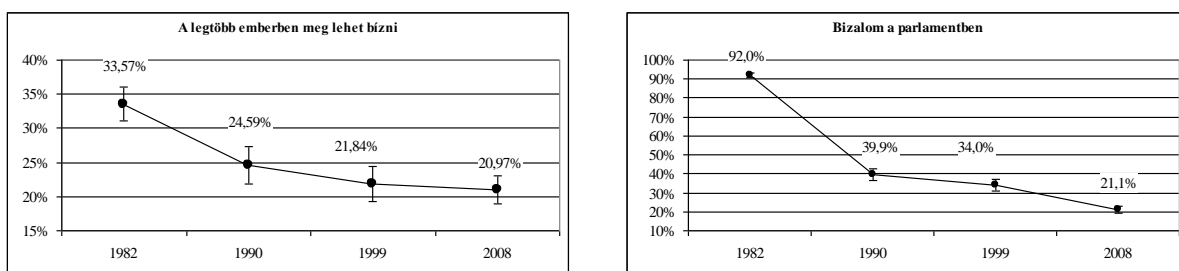
Nagyon jelentősnek tartjuk megjegyezni, hogy Magyarországon a 2000-es évek első évtizedében jelentős mértékben csökkent az intézményi bizalom szintje, míg néhány kivételtől eltekintve (Görögország és Portugália, illetve kisebb mértékben Lengyelország és Csehország) az európai országok többségében nagyon kis elmozdulást mutatott az indikátor. Az eredmények azt is mutatják, hogy az intézményi bizalom nagyfokú csökkenése nem járt együtt az emberekbe vetett bizalom csökkenésével (ez a mutató ugyanis hazánkban is, ahogyan minden más országban viszonylag keveset változott a 2000-es években (4.26 ábra).

4.26 ábra Az intézményi bizalom és az emberekbe vetett bizalom változása az Európai országokban.
Forrás: Saját készítés Szabados (2005) és Szabados (2010) által közölt adatokból. Adatok ESS 1 hullám (2002/3) és ESS 4. hullám (2008/9). Átlagok egy 0-tól 10-ig terjedő skálán.

Ha az emberekbe vetett bizalom és az intézményi bizalom változását hosszabb idősorban vizsgáljuk (az EVS adatok alapján), akkor megállapítható, hogy mindkét indikátor szintje csökkent 1982 és 2008 között (4.27 ábra). A csökkenés különösen drasztikus az intézményi bizalom (ebben az esetben a parlamentbe vetett bizalom) esetében. Itt azonban az 1982-es adat kapcsán kérdéses, hogy az emberek be merték-e vallani a parlamenttel szembeni bizalmatlanságukat. A magunk részéről hajlunk arra, hogy ennek az adatnak a valóságtartalma kevés, azonban 1990 és 2008 közötti időszakban is megfeleződött a parlamentbe vetett bizalom szintje.

4.27 ábra Az intézményi bizalom és az emberekbe vetett bizalom Magyarországon 1982 és 2009 között.

Forrás: Saját készítés. Adatok EVS kutatások.

BAL oldali grafikon: A legtöbb emberben meg lehet bízni / az ember nem lehet elég óvatos. Arányok 95%-os megbízhatósági tartományban. Az 1982-es adat súlyozatlan.

JOBB oldali grafikon: 4 fokozatú skálán az első két kategória aránya. Arányok 95%-os megbízhatósági tartományban. Az 1982-es adat súlyozatlan.

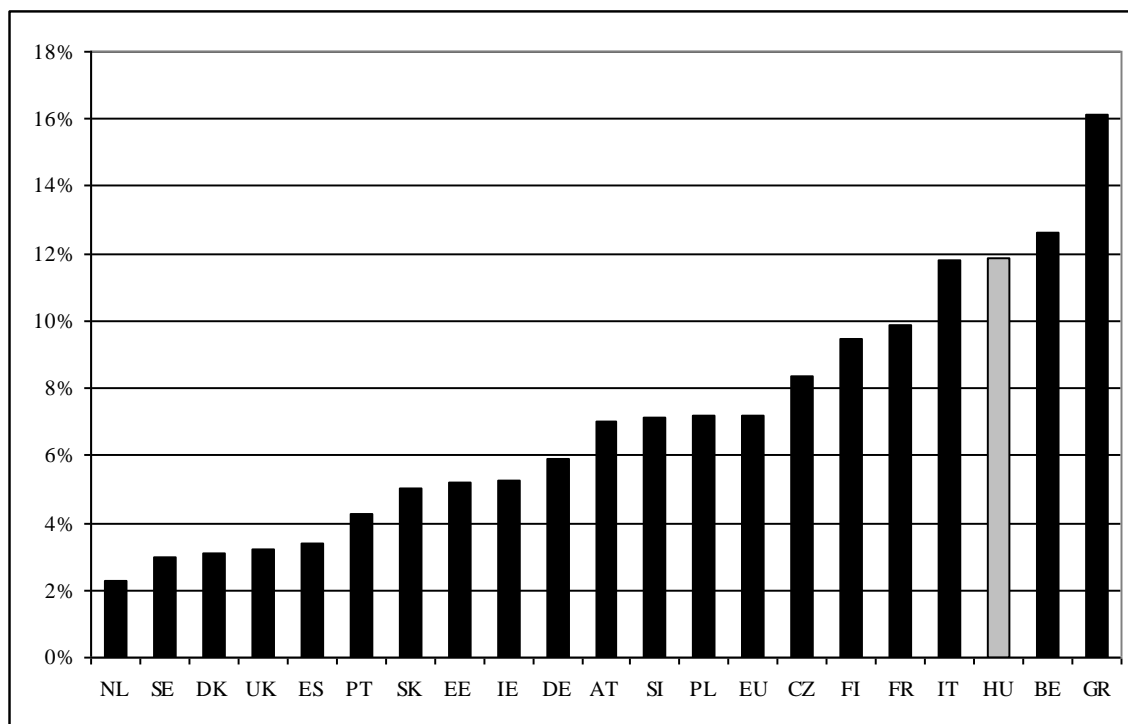
Tóth (2009) érvelése szerint azt, hogy mennyire bízunk másokban alapvetően meghatározza az, hogy milyen viselkedést várunk el környezetünktől. Abban az esetben, ha úgy gondoljuk, hogy az emberek tisztességesen fognak velünk szemben viselkedni, nagyobb eséllyel bízunk meg bennük, mint ha a tisztességtelen magatartást tartjuk valószínűbbnek. Tóth (2009:28) a 2009-es, A Piacgazdaság normatív keretei kutatás elemzése során azt találta, hogy abban az esetben, ha valaki észrevenné, hogy a szomszédjába betörték, az emberek 33%-a szerint a környezete tudomást sem venne a dologról. Vagyis a közvélekedésben minden harmadik ember a jó érzést nélkülözve viselkedne egy ilyen szituációban. Ez az arány egyébként stabilnak mondható. Saját, 1991-re vonatkozó kalkulációkban (TÁRKI-E kutatás) 28,8%-os arányt találtunk ugyanerre az érdektelenségre.

Egy másik illusztratív példa egy olyan hipotetikus szituációban való viselkedés, amikor valaki talál egy pénztárcát a földön. Tóth (2009: 29) kimutatta, hogy egy ilyen esetben a megkérdezettek 65%-a úgy gondolkodik, hogy ő tisztességes (nem teszi el a pénztárcát), a többiek azonban nem (elteszik a pénztárcát). Ugyanezt az arányt egy öt évvel korábbi kutatás alapján (TÁRKI Omnibusz 2004/12) 68,9%-nak mértük. Vagyis hazánkban meglehetősen elterjedt az a gondolkodásmód, hogy önmagunkról jót, másokról azonban rosszat feltételezünk – ráadásul ez a fajta gondolkodásmód stabilnak mondható. Az az attitűd pedig, ami másokról is és saját magunkról is jót feltételez (nem tenné el a pénztárcát) a két kutatásban stabilan 20%, vagyis csak minden ötödik megkérdezett gondolkozik így.

4.8.2. Normakövetés és korrupció

A társadalmi normák betartása azért lényeges, mert amennyiben normák szerint cselekszünk, elsősorban nem cselekvésünk céljára vagy eredményére koncentrálunk, hanem arra, hogy egy általunk fontosnak tartott elvet betartsunk. (Elster, 1995). Abban az esetben, ha egy társadalom tagjai betartják a közösség normáit, akkor ebből akár gazdasági hátrányuk is származhat, amelyet gyakorlatilag az az elv kompenzál, hogy egy általuk fontosnak tartott elvet követnek. Nem nehéz belátni, hogy rövid távon (és abban az esetben, ha sokan normakövetően cselekszenek) kifizetődőbb, ha valaki bliccel a buszon vagy feketén kapja a fizetését. Hosszú távon ugyanakkor ezek a tevékenységek nagyon kártékonyak, nem csak azért, mert ellehetetlenítik a társadalmi intézmények működését, hanem azért is, mert a normaszegő magatartás lavinaként terjedve óriási morális válságot okozhat egy országban. Akerlof és Shiller (2011) a korrupciónál is kártékonyabbnak tartják a rosszhiszeműséget, amelyet technikai értelemben jogos, szándékát tekintve azonban helyteleníthető viselkedés minták széleskörű elterjedéseként definiálnak. Az ilyen magatartásmódok óriási károkat okozhatnak, elég csak az alacsony hitelképességű adósoknak nyújtott jelzáloghitelek és a 2007-ben elkezdődött gazdasági válság összefüggésére gondolni.

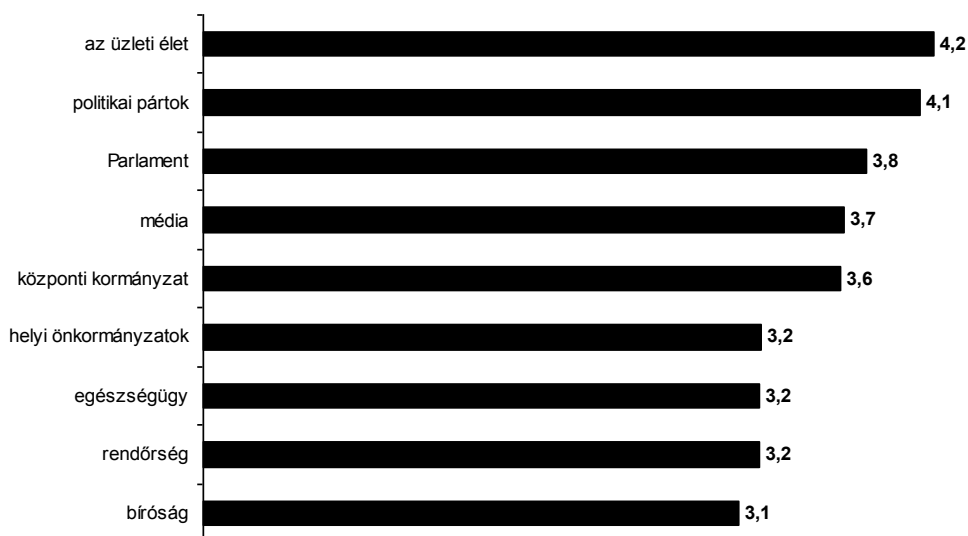
Empirikus vizsgálatok szerint nemzetközi összehasonlításban a magyarok elnézőek a normaszegéssel (Keller, 2009). Hazánkban Európában az egyik legmagasabb azoknak az aránya, akik úgy vélik, hogy ha az ember pénzt akar keresni, akkor nem mindig járhat tisztességes úton. A normaszegésnek ezzel a kérdéssel történő mérése azért is szerencsés, mert jól mutatja, hogy a gazdasági előnyöket vagy pedig morális íratlan szabályokat tartanak-e fontosabbnak az egyes országokban. Magyarországon úgy tűnik, hogy a közvélekedésben erősebb a rövid távú gazdasági előnyök megszerzése, mint a tisztességen alapuló, hosszabb távon inkább fenntartható, rendszer üzemeltetésének vágya (4.28 ábra). Más vizsgálatok (Tóth, 2009:30) azt mutatják, hogy Magyarországon 1991 és 2009 között nőtt azok aránya akik *nem helytelenítik*, ha egy adófizető nem vallja be a teljes jövedelmét, hogy kevesebb adót kelljen fizetnie, illetve ha valaki hamis adatokat ad magáról azért, hogy állami támogatást kaphasson.

4.28 ábra Az önérdek által vezérelt normaszegést elfogadók aránya. *Forrás Keller (2009:163).*
 Adatok ESS 2. hullám 2004/5. Kérdés: „Ha az ember pénzt akar keresni, nem mindig járhat a tisztességes úton.” A kérdéssel „teljesen egyetértők aránya az öt fokozatú skálán.”

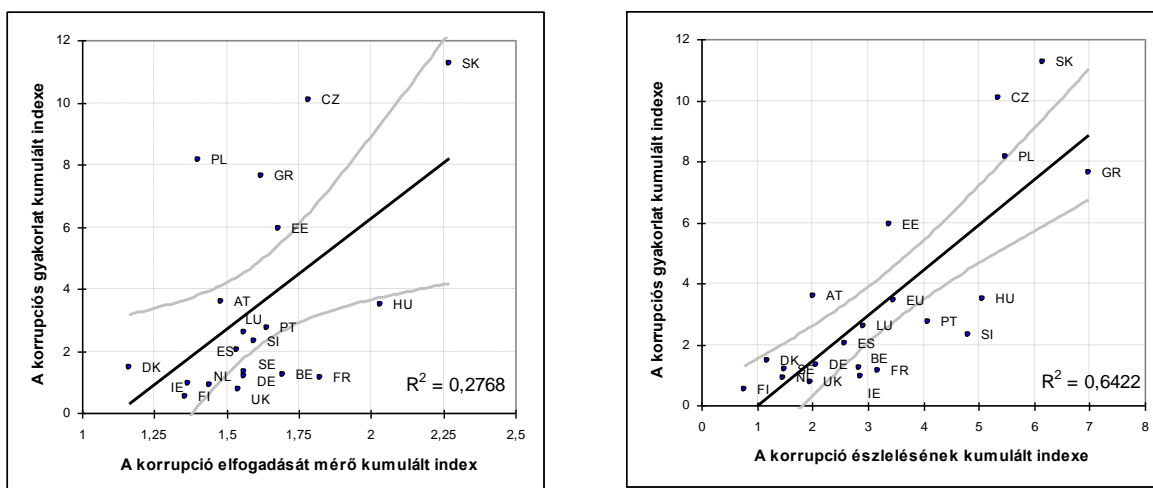
Természetesen az igazán érdekes annak a kérdésnek a megválaszolása volna, hogy miért olyan elnézőek Magyarországon a normaszegéssel szemben. Pontos oksági elemzést nehéz ebben a témában végezni. Kutatási eredmények ugyanakkor igazolták, hogy azokban az országokban, ahol nagy százalékban gondolják úgy az emberek, hogy nem annyira a tudás, hanem az előnyösebb családi pozíció segít a társadalmi előrelépésben, ott egyúttal relatíve magas a normaszegés (Keller: 2009).

A társadalmi normák hosszútávon történő rendszeres megszegése előbb-utóbb az intézmények működését lehetetleníti el. Ahogyan azt az előző fejezetben láttuk, hazánkban európai viszonylatban is alacsony az intézményekbe vetett bizalom, sőt ez az amúgy is alacsony érték tovább csökkent a 2000-es évek első évtizedének végére. A magyar lakosság többsége a legtöbb társadalmi intézményt inkább korruptnak tartja. A 4.29 ábrán bemutatott átlagok 5 fokozatú skálán mért arányok, ahol a skála maximuma 5, középértéke pedig 2,5. Hazánkban a lakosság minden egyes intézmény esetében magasabbnak tartja a korrupciót, mint a skála elvileg lehetséges középértéke, sőt az üzleti élet és a politikai pártok esetében a becsült korrupció értéke közelíti a skála lehetséges maximumát.

**4.29 ábra Társadalmi intézmények korrupciós megítélése. Forrás: Tóth (2009: 37). Adatok: A Piacgazdaság normatív keretei kutatás (2009).
Átlagpontok ötfokú skálán. 1 = egyáltalán nem korrump, 5 = nagyon korrump**

A korrupciót a gyakorlatban a kenőpénz fizetéssel szokták mérni. Vizsgálat tárgyát képezheti, hogy az emberek mennyire észlelik, ítélik el, illetve gyakorolják a korrupciónak ezt a módját. Európai összehasonlításban a magyarok nagyon elnézőek a korrupcióval, míg a többi országhoz viszonyítva közepes mértékben észlelik és közepes mértékben gyakorolják azt. Túl azon, hogy alapvetően az volna a kívánatos, hogy a korrupció minden országban alacsony legyen, véleményünk szerint egyensúlyi pont volna az is, ha a három mutató (korrupció észlelése, tolerálása és gyakorlata) együtt mozogna. Ez ugyanis azt jelenti, hogy az emberek tisztában vannak a káros szokásaikkal (beismerik, hogy korrumpáltak), a kedvezőtlen szokások beismerése ugyanis az első lépés az elhagyásuk felé. Az európai országok adataihoz viszonyítva Magyarország az egyetlen olyan ország, ahol a három mutató átlagos megfeleltethetőségéhez képest (ahhoz képest, hogy az egyik mutató bizonyos szintje milyen mértékben vonja maga után a másik mutató bizonyos szintjét), a társadalmi őszinteség irányába találunk eltérést. Hazánkban ugyanis a korrupció gyakorlata alatta marad a korrupció elfogadásának és észlelésnek. Lényegében tehát arról van szó, hogy úgy észleljük és fogadjuk el a korrupciót, hogy közben – önbevallás alapján – relatíve ritkán vagyunk korrumpáltak. Mindez megerősít egy társadalmi szintű őszintétlenséget, vagyis az első lépést sem sikerült megtenni egy rossz szokásból való kilábalás irányába (4.30 ábra).

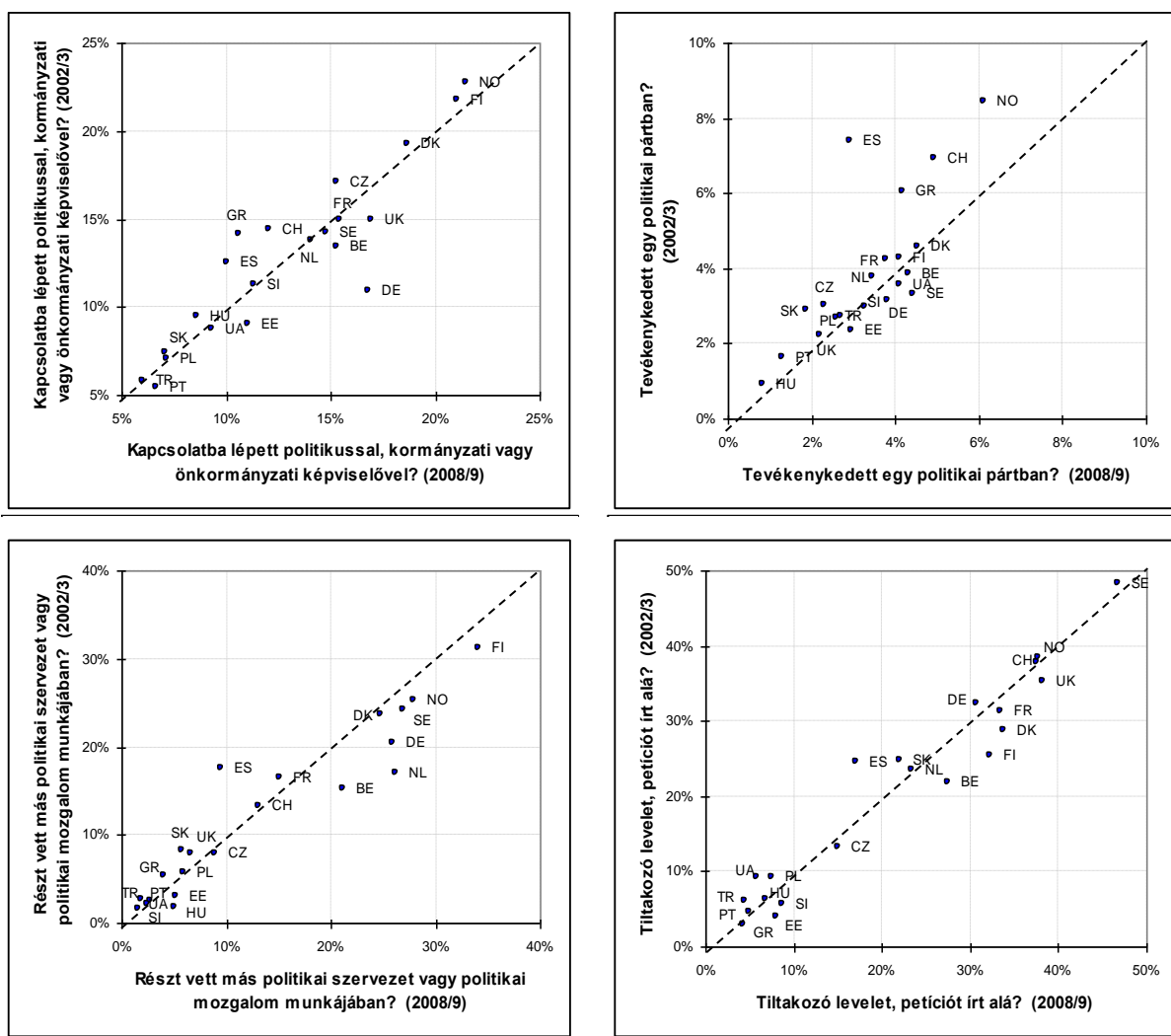

4.30 ábra A korrupció észlelése és elfogadása a korrupció gyakorlatához képest az európai országokban. *Forrás: Keller – Sik (2009:179). Adatok: Kompozit indexek, több adatfelvétel eredményeit használva (lásd az idézett forrás).*

4.8.3. Közösségi- és politikai aktivitás

Banfield (1958) megállapítja, hogy az általa megfigyelt dél-olasz faluban a szegénység, műveletlenség és bizalmatlanság lényegében visszavezethető arra, hogy az emberek csak a szűk családjukban bíznak. A túlzott családközpontúságból (amorális familiarizmus) azonban következik még valami a szerző megállapítása szerint. A falusiak nem vállalnak közfeladatokat, csak abban az esetben, ha ebből közvetlenül anyagi hasznuk származik. Mivel pedig, akik közfunkciót látnak el, igyekeznek visszaélni a pozíciójukkal, az átlagember gyanakvással kezeli az ilyen pozíciót ellátókat, és még kevésbé motivált a közfeladatok ellátására.

Érvelésünk szerint tehát a közösségért való tevékenységben és politikai aktivitásban egyrészt leképződik az emberekbe vetett bizalom, másrészt a politikai és közösségi szerepvállalás azt is jelzi, hogy egyes országok mennyire hisznek abban, hogy sorsukat befolyásolni képesek, illetve milyen mértékben befolyásolják azt. Magyarország a közösségi és politikai aktivitást mérő mutatók alapján stabilan az európai mezőny sereghajtói között található (4.31 ábra). A vizsgált országok közül hazánkban a legalacsonyabb azok aránya, akik tevékenykedtek politikai pártokban. A kiválasztott mutatók egyébként az elemzett országok többségében (így Magyarországon is) viszonylag stabilnak mondhatóak a 2000-es évek elején. Megállapítható továbbá, hogy a négy indikátor szoros kapcsolatban van egymással (a páronkénti korrelációs együttható egyik esetben sem mutat 0,7-nél kisebb értéket).

4.31 ábra Közösségi- és politikai szerepvállalást mérő mutatók néhány európai országban, a 2000-es évek első évtizedében. *Forrás:* saját készítés. Adatok: Szabados (2010) által közölt adatok, ESS 4. hullám (2008/9). Mivel a szerző által az ESS 1 (2002/3). hullámára közölt magyar adatok hibásak, újraszámítottuk azokat.

Ha valóban ennyire elkeserítő helyzet, akkor mi az, ami reményre adhat okot? Az 1977-es Életmód- és életminőség-vizsgálat adatai például azt mutatják, hogy hazánkban átlagosan napi 130 Ft-ot lettek volna hajlandók fizetni az emberek három éven keresztül jelenlegi adóterheik mellett, abban az esetben, ha azt a környékükön létesítendő, korszerű kórház felállítására használnák fel. Ez az összeg egyébként az ország teljes felnőtt lakosságára számítva, alsó becslésként, 10 ezer új kórházi ágy létesítésére lett volna elég akkor (Hankiss, 1983: 179). Ez az attitűd ugyanakkor nem vészett ki teljesen. A Nézőpont Intézet (2011) által 2011. januárjában elvégzett országosan reprezentatív felmérés szerint a lakosság 45%-a hajlandó lett volna jelenlegi terhein felül évi 2500 Ft-ot fizetni az államadósság csökkenése

érdekében (más kérdés, hogy a jelenlegi államadósság nagyságával számolva ez a fokú polgári önkéntesség kevéssé járulna hozzá az államadósság csökkenéséhez).

4.8.4. Összefoglaló megjegyzések

- Magyarországon nemzetközi összehasonlításban alacsony mind az emberekbe, mind az intézményekbe vetett bizalom. Az intézményekbe vetett bizalom tekintetében jelentős csökkenés következett be a 2000-es évek első évtizedében.
- Hazánkban a lakosság relatíve (más országokhoz képest) nagyobb korrupciót észlel és egyúttal elnéző a korrupcióval szemben. A korrupció észleléséhez és elfogadottságához képest azonban alacsonyabb a korrupciós gyakorlat, a bevallott korrupciós magatartás. Ez azt jelenti, hogy a korrupciót észleljük és elfogadjuk, de kevéssé gyakoroljuk. Mindez felveti a káros és romboló szokások beismerésnek képtelenségét.
- Európai viszonylatban a magyarok alacsony mértékben vállalnak köz- és politikai szereplést. Mindez táplálkozhat bizalmatlanságból és abból is, hogy kevéssé törekszünk önmagunk javítani a helyzetünkön.

4.9. Jóléti- és közpolitikák

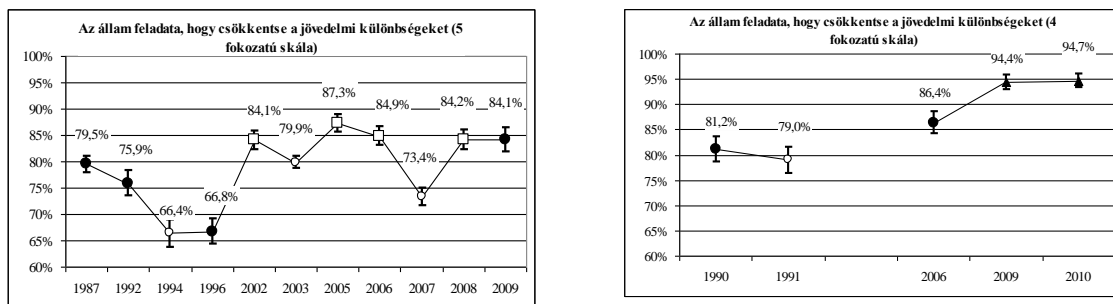
A jóléti- és közpolitikák területén elemzésünket arra terjesztjük ki, hogy a lakosság milyen elvárásokkal viseltetik az állammal szemben. Egyrészt, milyen jóléti politikákat vár el, másrészt, hogyan ítéli meg azokat. Az ilyen típusú lakossági vélemények abból a szempontból fontosak, hogy demokratikus politikai rendszerekben a szavazók nem csak pártokról és politikusokról döntenek, hanem visszajelzéseket és elvárásokat is megfogalmaznak. Demokratikus rendszerek akkor tudnak hatékonyan működni, ha ezeket a visszajelzéseket a döntéshozók „olvasni” tudják, ellenkező esetben a szavazók nem nyilvánítják ki véleményüket (Hirschman, 1970).

Ebben a fejezetben először megvizsgáljuk, hogy a lakosság miként vélekedik az újraelosztásról, vagyis arról, hogy az államnak a jövedelmeket egyenlőbbé kell tennie. Logikailag az újraelosztás iránti igény kapcsolatba hozható az igazságosságról alkotott elképzelésekkel (ez a mostani összefoglalás szempontjából kevéssé lényeges, ezért csak érintőlegesen foglalkozunk vele), illetve azzal, hogy ki-ki mekkora mértékű állami

beavatkozást tart elfogadhatónak. Külön kitérünk ezért az állam és a piacpárti elképzelésekre, illetve arra, hogy ezeket milyen tényezők befolyásolhatják. Végül megvizsgáljuk azt, hogy az emberek mennyire elégedettek a közpolitikákkal.

4.9.1. Az újraelosztás iránti igény

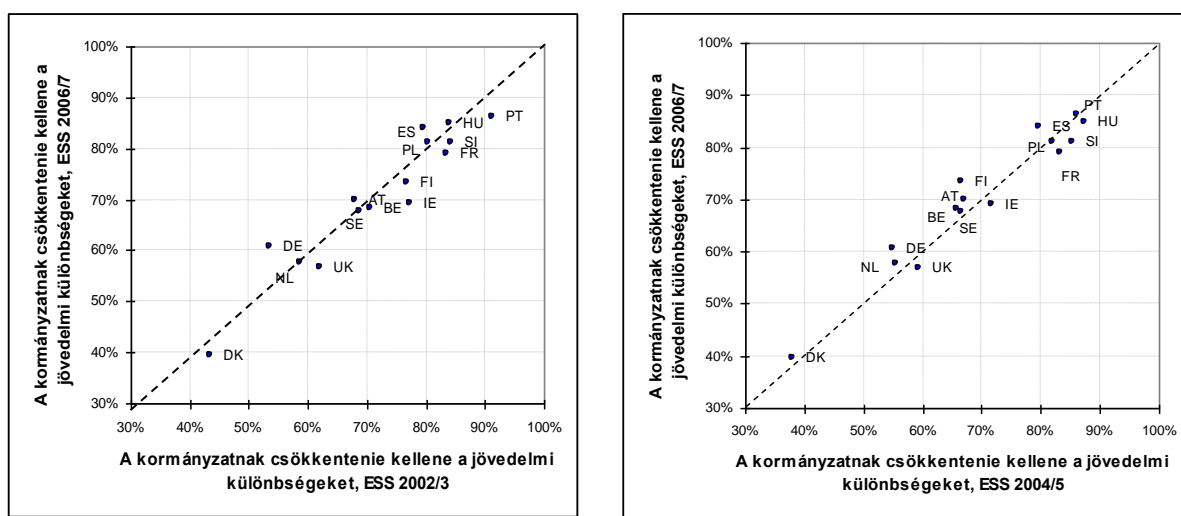
A kutatói gyakorlatban a lakosság újraelosztás iránti igényét „Az állam feladata, hogy csökkentse a magas- és az alacsony jövedelműek közötti különbségeket” állítással egyetértők arányával szokták mérni. Magát a kérdést egyaránt használták 4, illetve 5 válasz kategóriás formában, ahol a válasz kategóriák az egyetértés mértékét hivatottak jelölni. A 4.32 ábra alapján megállapítható, hogy Magyarországon nagyon magas az újraelosztás iránti igény (bármelyik típusú kérdést is használjuk), illetve napjainkban az újraelosztás iránti igény erősebben van jelen, mint a rendszerváltás előtt, vagy közvetlen utána. A becült arányok 95%-os konfidencia intervallummal szerepelnek. Mivel azonban különböző típusú adatfelvételek eredményeit használtuk fel, a változások elemzésénél lehetünk szigorúbbak is. A 2000-es évek első évtizedének adatai esetén például megállapítható, hogy az ESS adatállományban következetesen magasabbak a becült arányok, mint a hazai kutatásokban (Monitor, 2003; Állam és Polgárai, 2007). Azonban ennek a feltehetően a kérdőív kontextusában rejlő hatásnak az ellenére is helyes az a következtetés, hogy hazánkban a rendszerváltás idejéhez képest napjainkra nőtt a redistribúció iránti igény.

4.32 ábra Az újraelosztás iránti igény alakulása Magyarországon. *Forrás:* Saját készítés. „Az állam feladata, hogy csökkentse a magas- és az alacsony jövedelműek közötti különbségeket.” az állítással egyetértők százalékos megoszlása. Mind a 4, mind az 5 fokozatú skálán az első két kategória összevont arányát kezeltük egyetértőknek. Az arány 95%-os megbízhatósági tartománnyal együtt szerepel. **Adatok:** BAL oldali grafikon: 1987 (ISSP: 1987); 1992 (ISSP: 1992); 1994 (TÁRKI-Oxford Kutatás); 1996 (ISSP: 1996); 2002 (ESS round 1.); 2003 (TÁRKI Monitor 2003); 2005 (ESS round 2.); 2006 (ESS round 3.); 2007 (Állam és Polgárai, 2007); 2008 (ESS round 4.); 2009 (ISSP 2009). Az 1994-es adat súlyozatlan. **Adatok:** JOBB oldali grafikon: 1990 (ISSP 1990); 1991 (TÁRKI-E); 2006 (ISSP 2006); 2009 (EB 72.1); 2010 (EB74.1). Az 1990-es és az 1991-es adatok súlyozatlanok.

Jelölés: ● = ESS; ▲ = EB; □ = ISSP, ○ = hazai adatfelvétel.

Lelkes (2009) adatai alapján megállapítható, hogy az újraelosztás iránti igény az európai országok viszonylatában is magasnak számít hazánkban. Ötfokozatú skálát használva a kérdéssel „teljesen egyetértők” és „egyetértők” együttes aránya Magyarországon stabilan 85% körüli. Ez azt jelenti, hogy a vizsgált országok lakosai közül a magyarok újraelosztás iránti igényét csak a portugálok múlják felül. A redisztribúció preferálása egyébként ország szinten a vizsgált mutató alapján a 2000-es évek elején stabilnak mondható (4.33 ábra).

4.33 ábra Újraelosztás iránti igény az európai országokban a 2000-es évek első évtizedében. Forrás: Saját készítés, Lelkes (2009) által közölt adatok alapján. Adatok ESS

Tóth (2008) és Tóth és Keller (2011) az újraelosztás iránti igényt nem csupán szűk értelemben, a vertikális újraelosztás iránti igénnyel mérték, hanem tágabb definíciót alkalmazva mérésük érzékeny volt arra, hogy az állami vagy a piaci megoldásokat helyezik-e előtérbe bizonyos területeken (oktatás, egészségügy, szociális kiadások) a megkérdezettek. Eredményeik – a hasonló témájú nemzetközi vizsgálatokkal egybehangzóan – azt mutatják, hogy az újraelosztás iránti igény magyarázása szempontjából az önértéknél (jövedelmi pozíció) nagyobb jelentőséggel bírnak a kérdezettek attitűdjei és értékei alapvetően arról, hogy miként vélekedik a szegénységről. Ebből a szempontból lényegesnek tartjuk megjegyezni azt, hogy hazánkban a magas újraelosztási igény mögött minden bizonnyal a szegénység túlzott percepciója, illetve a szegénységre való túlzott érzékenysége is állhat (Medgyesi et al., 2009).

4.9.2. Az állami és a piaci szerepvállalás megítélése

Az újraelosztással tematikailag rokon az, hogy az emberek bizonyos területeken állami vagy piaci irányítást várnak-e. Csontos, Kornai és Tóth (1996a) a felsőoktatás, a kórházi ellátás és a nyugdíj esetében négy lehetséges vélekedést különböztettek meg. A központosított állami és piaci megoldások mellett megkülönböztettek egy vegyes konstrukciót, illetve negyedikként egy olyan típust, amikor a kérdezett nem tudja eldönteni, hogy melyik a számára szimpatikusabb megoldás. Eredményeik azt mutatják, hogy a lakossági válaszok megoszlása erősen szóródik a négy terület között. Területenként ugyan változó mértékben, de a legerősebben az állami és a vegyes konstrukció iránti szimpátia szembetűnő (4.9 táblázat).

4.9 táblázat Az állami, a piaci és vegyes megoldások támogatottsága (%).Forrás: Csontos – Kornai – Tóth (1996a: 10). Adatok: Állam és Polgári Kutatás, 1996.

	Felsőoktatás finanszírozása	Kórház finanszírozás	Nyugdíj
Központosított állami megoldások	42,1	35,5	21,4
Vegyes konstrukció	43,5	44,1	56,5
Piaci megoldás	12,1	17,9	18,5
Nem tudja eldönteni	2,2	2,5	3,5
Összesen	100	100	100

Nehéz pontosan megmondani, hogy a számok önmagukban magasak-e vagy alacsonyak. Egyrészt lehet úgy érvelni, hogy Magyarországon alacsony a piaci megoldást választók aránya. Ennek a magyarázata lehet a szerzők szerint, hogy az emberek általában szeretik, ha ingyen jutnak bizonyos javakhoz. Amikor tehát az állam feladatiról kérdezzük őket, hajlamosak elfelejteni, hogy az állam jóléti politikájának az adófizetők adóforintjaiban mérhető ára van. A magas állami szerepvállalás, tehát magasabb adókat és ezáltal kevesebb elkölthető jövedelmet jelent. Kutatások igazolják, hogy a Magyarországon jelentősen alábecsüli a lakosság az államtól elvárt szolgáltatások árát az egészségügy és oktatás területén (Csontos, Kornai és Tóth, 1996b).

Másik oldalról úgy is lehet érvelni, hogy a nagyfokú állami szerepvállalás mögött az altruista attitűd rejlik. Csontos, Kornai és Tóth (1996a: 18-9) adatai azt is megmutatják, hogy annak ellenére, hogy a megkérdezettekkel közölték, hogy az ingyenes felsőoktatásnak ára van,

az emberek nagyjából egyharmada kész volt támogatni az ingyenesség eszméjét, annak ellenére, hogy nem volt közvetlen haszonélvezője (például, mert nem voltak eltartott gyerekei).

Az abszolút értelemben, a százalékos megoszlások alapján hazánkban a 2007-es adat alapján (4.10 táblázat C oszlop) egyedül az egészségügy területén az, ahol a lakosság döntő többsége (56 %-a) a *status quo*-hoz képest fokozott állami irányítást vár, annak ellenére, hogy ez az adók növekedését jelenti. A korábbi évek adatai alapján esetleg még a családtámogatások területét lehetne többségében állami finanszírozást igénylő területnek tartani. Az állami és piaci megoldásokat választók arányát egymáshoz viszonyítva megállapítható, hogy Magyarországon a piacpárti megoldásokat választók arányához képest nagyobb a fokozódó állami szerepvállalást igénylők száma az egészségügy, a család, a nyugdíj és a szociális ellátások területén (D oszlop). Kicsi a különbség az állami és a piaci irányítást választók között az oktatás területén. A környezetvédelem és a kultúra területén pedig a lakosság relatíve nagyobb aránya választja a piaci alapon történő finanszírozást. Az eredmények értelmezésével kapcsolatban mindenképpen fontos megjegyezni, hogy a vizsgált területek többségén a megkérdezettek *relatív* értelemben állampártiak, vagyis a piaci megoldásokhoz képest inkább az állami felügyeletet választják. Az *abszolút* többséget (az egészségügy területét leszámítva) a bizonytalankodók, illetve a nem válaszolók alkotják. Hozzá kell azonban tenni, hogy minden vizsgált területen létezik egy változó nagyságú csoport, amely egyszerre választja a kiadásnövelő és kiadáscsökkentő lehetőséget, ezzel sejtetve, hogy vagy a kérdést nem értették meg, vagy inkonzisztensek a preferenciáik.

Ami a preferenciák időbeli változását illeti, meg kell jegyezni, hogy 1999 és 2007 között minden vizsgált területen nőtt a piacpártiak és csökkent a nagyobb államot preferálók aránya. A legnagyobb mértékben az oktatás területén emelkedett (16%) a piaci alapon történő finanszírozást választók aránya (és ezzel párhuzamosan családtámogatások után a legnagyobb mértékben csökkent (17%) az állami megoldást választók aránya). A legkisebb elmozdulás a piaci megoldás irányába a szociális segélyek területén volt tapasztalható (4%), és nagyságrendileg ugyanennyivel csökkent az állami felügyelet igénylők aránya.

4.10 táblázat Állampárti (kiadásnövelő) és piacpárti (kiadáscsökkentő) elképzelések néhány közpolitikai területen 1996 és 2007 között. Megjegyzés: Az 1996-os adatok esetében nem használtunk súlyváltozót, mert nem szerepelt ilyen az adatbázisban. Az 1999-es és 2007-es adatok nem, kor, iskola és település alapján vannak súlyozva. A vizsgált területek az állami megoldást pártolók 2007-es gyakorisága szerint vannak növekvő sorrendbe rendezve.

A táblázat „A” és „B” jelű panelje két különböző kérdésblokk, nem pedig egymás ellentétei.

Forrás : Keller (2007a) alapján. Adatok: TÁRKI, Állam és Polgári Kutatássorozat

PANEL A: ÁLLAMPÁRTI	Az adott területen növelné az állami kiadásokat, akkor is, ha ez az adók növelésével jár (%)	A	B	C	D („C” Panel A – „C” Panel B)	E (B-C)
		Terület	1996 (gazdaságilag aktív népesség)	1999 (teljes minta)	2007 (teljes minta)	A kiadások növelését és csökkentését preferálók aránya közötti különbség (2007)
	Egészségügy	61,0	66,3	56,1	42,5	-10,2
	Családtámogatás	46,6	62,2	40,3	23,9	-21,9
	Nyugdíj	38,9	48,3	31,9	16,2	-16,4
	Szociális segély	25,9	31,4	27,3	7,4	-4,1
	Oktatás	47,8	41,8	24,5	4,2	-17,3
	Környezetvédelem	29,3	25,8	19,3	-1,1	-6,5
	Kultúra, művészet	17,4	16,2	5,7	-29,9	-10,5
PANEL B: PIACPÁRTI	Az adott területen csökkentené az állami kiadásokat, akkor is, ha ez az adók csökkenésével jár (%)	1996 (gazdaságilag aktív népesség)	1999 (teljes minta)	2007 (teljes minta)	A kiadások csökkentését és növelését preferálók aránya közötti különbség (2007)	1999 és 2007 közötti különbség %-ban
	Egészségügy	2,3	3,3	13,6	-42,5	10,3
	Családtámogatás	6,9	5,3	16,4	-23,9	11,1
	Nyugdíj	5,1	5,1	15,7	-16,2	10,6
	Szociális segély	18,9	16,2	19,9	-7,4	3,7
	Oktatás	3,4	4,1	20,3	-4,2	16,2
	Környezetvédelem	15,2	9,7	20,4	1,1	10,7
	Kultúra, művészet	23,4	18,6	35,6	29,9	17,0
Elemzés	N	917	1478	3011		

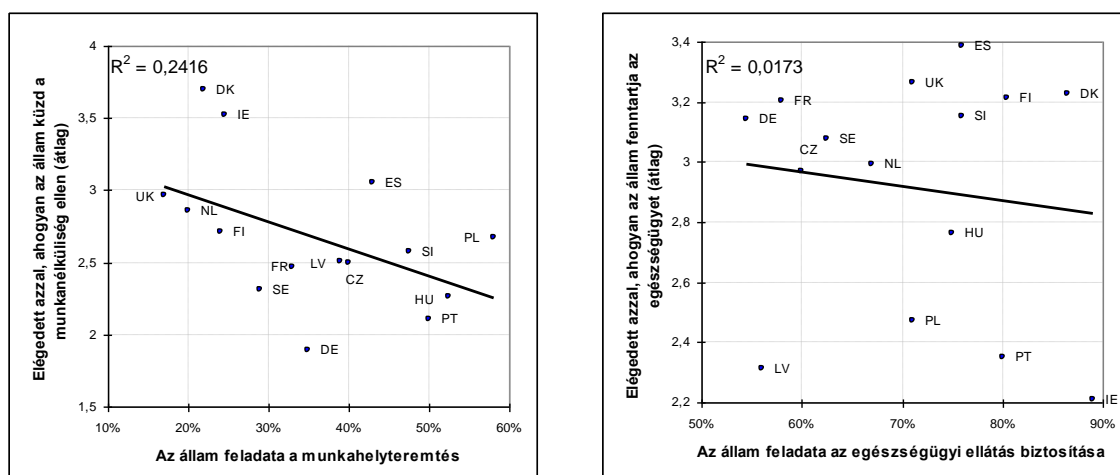
A kutatás eredményeiből (Keller, 2007b) egyébként az is megtudható, hogy a vizsgált területeken egymástól nagyon eltérő tényezők magyarázzák az állami és a piaci megoldásokról való döntést. Az állami kiadások növekedésére vonatkozó preferenciákat a családtámogatás és az oktatás területén például pozitíven befolyásolja a gyerekszám, de a többi területen a gyerekszám nem bizonyul jó magyarázó tényezőnek. Ugyancsak az állami támogatások növelését a szociális ellátások és a nyugdíjak területén csökkenti az adótudatosság, az oktatás területén azonban ugyanez a változó pozitív hatást fejt ki. Ez azt jelenti, hogy minden egyéb tényező változatlansága mellett minél inkább tudatában vannak a megkérdezettek annak, hogy az állam a befizetett adókból és járulékokból finanszírozza a kiadásait, annál inkább szeretnék, ha több pénz fordítódna az oktatásra, és annál kisebb mértékben vágnak arra, hogy a nyugdíjakra és szociális kiadásokra történő ráfordítások emelkedjenek.

Európai összehasonlításban megállapítható, hogy hazánkban alacsony azoknak az aránya, akik az egészségügyi és oktatási szolgáltatások piacosítását igazságosnak tartják (vagyis, hogy a magasabb jövedelműek magasabb szintű szolgáltatást kapjanak). Meglepő módon a piacpártiak aránya a poszt-szocialista országok közül hazánkban a legalacsonyabb (Janky, 2009, lásd, M12. ábra). Az ISSP adatállomány alapján Róbert Péter (2009) megállapítja, hogy bár a poszt-kommunista országokban a jövedelmek elosztásának elve (ha azt a liberális országokhoz hasonlítjuk) inkább a társadalmi szükségletek, mint a teljesítmény alapján történik, a poszt-kommunista országokban 1992 és 1999 között mindkét elosztási szempont jelentősége megnőtt. Ugyanakkor azt is megjegyzi, hogy bár a volt szocialista országokban a teljesítmény alapján inkább elfogadhatónak tartják az emberek a jövedelmek eltérő szintjét, a vizsgált időszakban a kemény munkavégzés csökkenő mértékben legitimálta a jövedelmi különbségeket ezekben az országokban. Ez az eredmény szintén azt mutatja, hogy a poszt-szocialista országokban, így hazánkban is, megindult egy lassú átváltás a piaci alapon történő gondolkodás irányába.

4.9.3. *Elégedettség az állam közpolitikai tevékenységével*

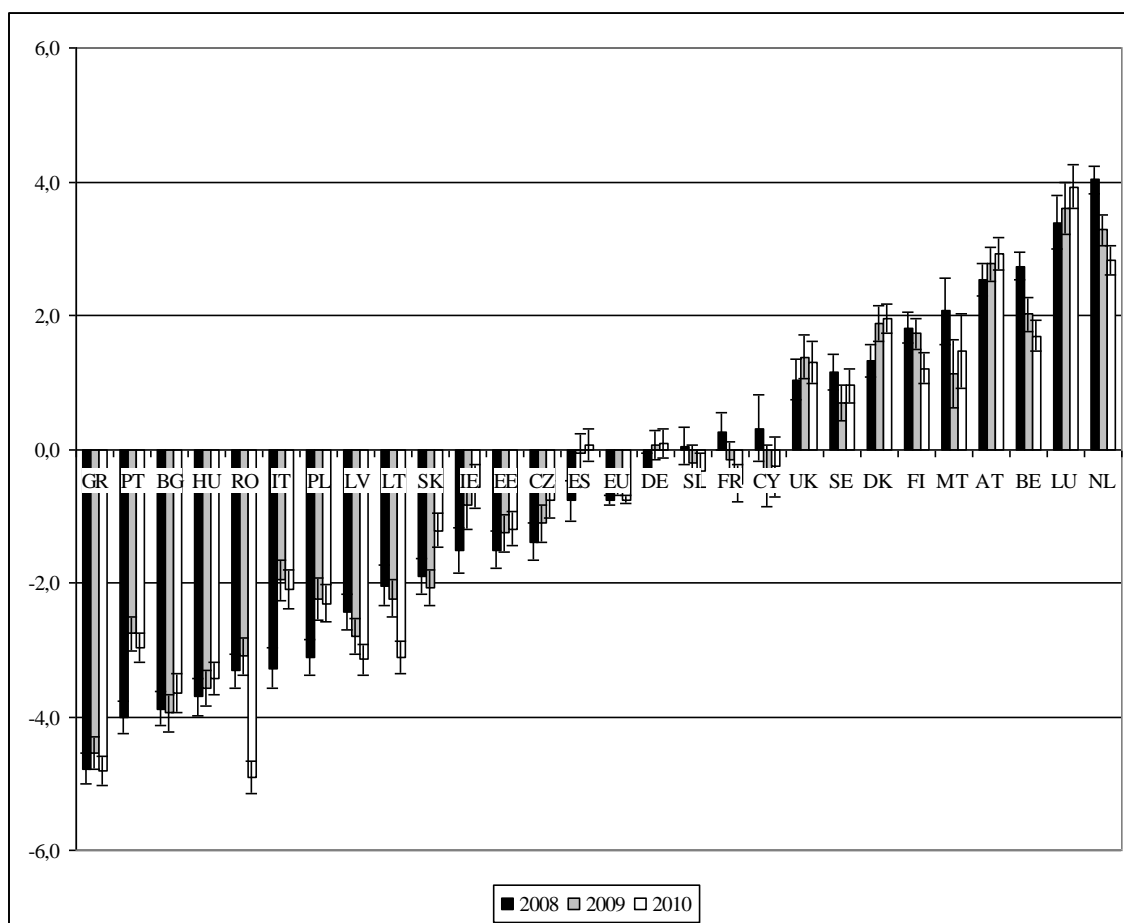
Hazánkban a magas fokú állami szerepvállalás igényléséhez egyúttal az adott területtel való *elégedetlenség* is párosul. Ha nem is minden területen, de munkahelyteremtés esetében például megállapítható az, hogy amelyik országban *magasak* az elvárások az állami szerepvállalást illetően, ott általában *alacsony* az állam munkahelyteremtést illető tevékenységével való elégedettség. Ugyanez az összefüggés az egészségügy esetében már nem igaz (4.34 ábra). Az

azonban elmondható, hogy hazánkban az egészségügyi ellátás területén is kombinálódik egymással a relatíve magas állami szerepvállalás iránti igény és a relatíve magas fokú elégedetlenség. Azt az egyébként nagyon lényeges kérdést az adatokból nem lehet megválaszolni, hogy vajon a magas elvárások okozzák-e az elégedetlenséget, vagy fordítva, azért magasabbak az elvárások, mert elégedetlenebbek az emberek.

4.34 ábra Az állami szerepvállalás megítélése és az állam tevékenységével való elégettség közötti összefüggés. *Forrás:* Saját készítés Albert – Dávid (2009) által közölt adatok alapján. Adatok: ISSP, 2006

Más kutatások (Keller, 2010c) eredményei is igazolják, hogy Magyarországon európai összehasonlításban alacsony az állam közpolitikai tevékenységével való elégettség. Egy olyan index adatai alapján, amely lényegében az állam különböző területeken végzett (egészségügy, a nyugdíj, a munkanélküli ellátás) tevékenységével kapcsolatos elégettséget méri egy elvileg -10 és 10 közötti skálán, hazánk a -3,5 körüli értékkel az európai mezőny vége felé található. A negatív érték egyúttal jelzi, hogy Magyarországon magasabb ezekkel a területekkel az elégettlenség, mint az elégettség. A 2008 és 2010 közötti változások alapján úgy tűnik (4.35 ábra), hogy Magyarországon a közpolitikák kedvezőtlen megítélése a vizsgált időszakban stabilnak bizonyult (az átlag köré húzott 95-os konfidencia intervallumok átfedik egymást).

4.35 ábra Az állam közpolitikai tevékenységével való elégedettség az Európai Unió országaiban. Átlagok, és 95%-os konfidencia intervallumok. *Forrás: Keller (2010c: 69). Adatok EuroBarometer adatállományok: 2008 (EB 70.1); 2009 (EB 71.2); 2010 (EB 73.5).*

4.9.4. Összefoglaló megjegyzések

- A fejezet során megállapítottuk, hogy Magyarországon Európai összehasonlításban magas az újraelosztás iránti igény. Ez azt jelenti, hogy a lakosság nagymértékben támogatja azt az elképzelést, hogy az állam csökkentse a jövedelmi egyenlőtlenségeket.
- Hazánkban magas a bizonytalankodók aránya az állami és a piaci szerepvállalást illetően. Ugyanakkor az is megállapítható, hogy az egészségügy, a családtámogatások, a nyugdíj és a szociális ellátások területén a piaci szerepvállalást szorgalmazók mellett relatíve többen vannak az állami finanszírozás fokozását szorgalmazók.

- Az elmúlt évtized során a legtöbb vizsgált területen a *status quo*-hoz képest a kiadáscsökkenés és a piaci szerepvállalás fokozódása irányába mozdultak el a vélemények.
- Magyarországon a magas állami szerepvállalás általában párosul egy relative magas elégedetlenséggel az állami beavatkozás hatékonyságát illetően.

4.10. Vallás és vallásosság

A vallásosság közvetlenül nem tekinthető az értéksszociológia tárgyának. Értéksszociológia értelemben általában a vallásosak nem vallásosakhoz viszonyított értéksszerkezete képez egy lehetséges kutatási irányvonalat. Mivel azonban összefoglalónk témája olyan társadalmi humán erőforrások összegyűjtése, amelyek a hosszú távú társadalmi és/vagy gazdasági fejlődés alapjait jelentik, fontos kitérnünk a vallásosságra. A szakirodalomban ugyanis hangsúlyosak azok elméletek, amelyek a vallás gazdasági fejlődésben (Weber, 1982; Barro et al, 2003), vagy egyéni mobilitásban (Freeman, 1985) betöltött szerepét hangsúlyozzák. Ezen jellemzők kiemelésén túl, ebben az elemzésben a vallásosság szintjének változása és a vallásosak csoportjának társadalmi átrendeződése is az elemzés tárgyát képezi.

4.10.1. Elvallástalanodás vagy újravallásosodás

Tomka Miklós (2010) vizsgálatai azt mutatják, hogy 1991 és 1999 között minden születési kohorszban nőtt a rendszeresen templomba járók aránya, 1998 és 2008 között pedig csökkent ugyanennek a csoportnak a száma. Több vizsgálat egybehangzó megállapításai alapján kijelenthető, hogy az adatokból nem vonható le az a következtetés, hogy a magyar népesség elvallástalanodna. Könnyen elképzelhető ugyanis, hogy olyan optikai csalódás áldozatai vagyunk, amelyben nem is annyira a vallás önmagában, hanem inkább a vallás értékelésekor alkalmazott mérce változott meg. Közvetlenül a rendszerváltás után ugyanis a vallási élet sok formája, amelyek addig titokban működtek, láthatóvá váltak (Tomka, 2009). Elég csak az addig titokban működő szerzetesrendekre gondolni, amelyeknek vezetői hirtelen akár médiaszereplőkké is válhattak. A vallással kapcsolatos események nyilvánossá válásának hatásra a közvélemény könnyen mutathatta magát vallásosabbnak. A rendszerváltás által okozott sokk, természetesen lecsengett, a templomba járók számának csökkenésében pedig elképzelhető, hogy csupán a rendszerváltás által okozott sokk hatásának lecsillapódása látható.

Tomka (2010) például megállapítja, hogy abban az esetben, ha a vallásosságot nem csak a templomba járással definiáljuk, hanem a definíció elemét képzí a vallási önbesorolás, a vallásos hit, az intézményi kötődés is, akkor ennek az összetett indexnek az alapján a vallásosság a legtöbb életkori csoportban nőtt, vagy változatlan maradt az elmúlt közel 20 év során (Tomka, 2010: 411). A vallásosság vizsgálatánál nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy a vallás nem statikus jelenség: bizonyos emberek elvesztik a vallásukat, míg mások megtérnek. A vallásosak számának megítélésekor tehát érzékenynek kell lennünk a vallásosak egyenlegét befolyásoló negatív és pozitív mozgásokra. 1991 és 2008 között a hitüket elhagyók aránya nem változott, míg 7%-ról 12%-ra nőtt a megtérők száma (Gérecz, 2009). Hasonló megállapításra jut a kelet-európai országok adatait vizsgálva Tomka (2009: 70), aki kimutatja, hogy 1999-ben a legtöbb poszt-szocialista országban többen voltak a megtérők, mint a hitüket elhagyók.

Az elmúlt évtizedekben a vallásosak társadalmi összetétele is megváltozott, és ezzel csökkent a vallásos és nem vallásos emberek közötti társadalmi-demográfiai különbség. Különböző adatokon végzett vizsgálatok (Hegedűs, 2007; Keller, 2010d; Tomka, 2010) egyértelműen bizonyítják, hogy a vallásosak körében növekedett a magasan iskolázottak aránya, illetve ez a növekedés a nem vallásosak csoportjához képest is erősebb volt.

4.10.2. Vallásosak és nem vallásosak közötti mentalitásbeli különbségek

Elemzésünk szempontjából azonban igazán nagy jelentőséggel az bír, hogy a vizsgált területeken milyen különbségek vannak a vallásos és nem vallásos emberek között. Lelkes (2005) például kimutatja, hogy a vallásosak (a havi rendszerességgel templomba járók) a többi változó hatásának kiszűrése mellett elégedettebbek az életükkel, mint a nem vallásosak. A vallás boldogságra gyakorolt hatása 1992 és 1998 között változatlan volt. Némileg leegyszerűsítve a vallásosak esetében a pénz kevésbé boldogít, vagyis a vallásosak esetében az anyagi helyzet emelkedése kisebb mértékben fokozta a boldogságot, mint a nem vallásosak esetében. Az eredményeket természetesen a vallás ópium-funkciójával is lehetne magyarázni, nem szabad azonban elfelejteni az elégedettség és boldogság fizikai és mentális egészségre gyakorolt hatását. Mint ahogyan Tomka (2009 és 2010) által közölt adatok jelzik, a vallásosak elsősorban mentalitásbeli tényezőkben különböznek a nem vallásosaktól: körükben ugyanis erősebb a szociális beállítottság, és magasabb az altruizmus, akkor is, ha ez önkorlátozással jár. Az altruizmus, az önkorlátozás, az anyagi javaknak való kisebb kiszolgáltatottság mind

olyan tényezők, amelyek nemzetstratégiai szempontból nagy jelentőséggel bírnak. Nemzetközi vizsgálatok eredményei is azt mutatják (Guiso et al., 2002), hogy a vallásosak jobban megbíznak másokban és az intézményekben, kevésbé fogadják el a korrupciót, és inkább piacpártiak, mint a nem vallásosak. Ezek az attitűdök a gazdasági fejlődés szempontjából nagyon fontosak, bár hozzá kell tenni, hogy a vallásosak egyúttal kevésbé toleránsak a nem vallásosokhoz képest. A vallásosak stratégiai szempontból előnyös attitűdjeinek jelentőségét felértékeli az is, hogy a vallásosak egyre kevésbé a társadalom peremén élő társadalmi-demográfiai szempontból kedvezőtlen csoportokból kerülnek ki.

4.10.3. Összefoglaló megjegyzések

- Stratégiai szempontból a vallásosság azért bír jelentőséggel, mert a vallásosak sok – a gazdasági versenyképesség szempontjából lényeges – mentalitásbeli tényezőben különböznek a nem vallásosoktól.
- Ilyen mentalitásbeli tényezők az altruizmus, a bizalom és a korrupt magatartás elítélése. Hozzá kell azonban tenni, hogy vannak olyan – a gazdasági fejlődés szempontjából szintén lényeges jellemzők (pl.: a tolerancia) – amelyek alapján a vallásosak rendelkeznek a kevésbé előnyösebb tulajdonságokkal.
- Magyarországon a vallásosak társadalomszerkezete átalakulóban van, és csoportjukat egyre kevésbé a társadalom peremén élők alkotják.

5. Közpolitikai relevancia

5.1. Miért fontos odafigyelni az értékekre?

Az eddigiekben számos területen láttuk, hogy hazánkban a közgondolkodás kevésbé használható erőforrásként, sokkal inkább a fenntartható fejlődés gátjait jelentő tényezőket sikerült kimutatnunk. A bemutatott eredményekből – *hangsúlyozottan helytelenül* – az a következtetés is levonható, hogy amennyiben a magyarországi közgondolkodás nem használható erőforrásként, máshol kell keresni a fenntartható fejlődés alapjait. Ez a következtetés ugyanakkor amellet, hogy helytelen, nagyon sok káros eredményre is vezet. Nézzük először, hogy milyen kárai vannak annak, ha figyelmen kívül hagyjuk a lakosság gondolkodásmódját.

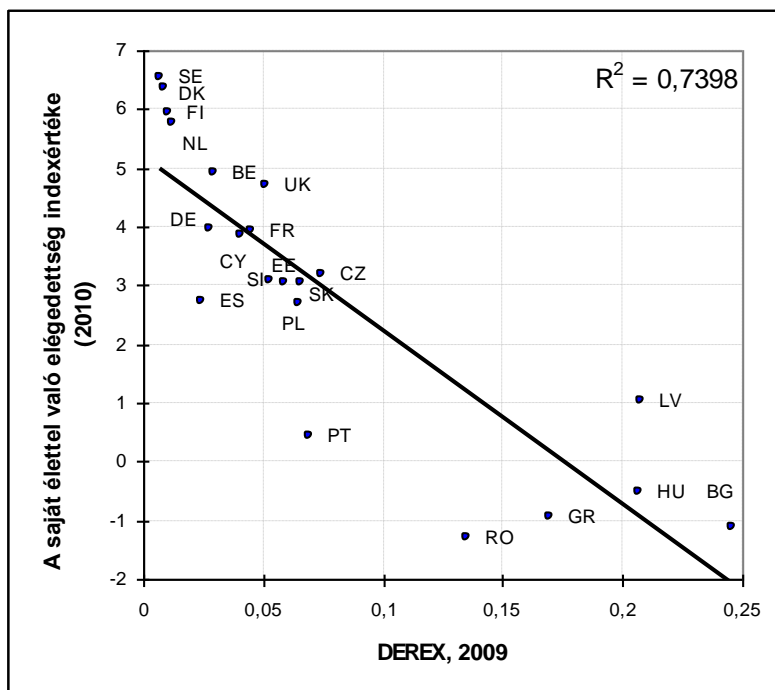
A továbbiakban úgy fogunk érvelni, hogy a hazánkban kialakult negatív közhangulat veszélyeztetheti az ország demokratikus működését. A rendszerváltás óta a nyolc darab vizsgált volt-szocialista ország közül Magyarországon csökkent a legnagyobb mértékben a kapitalizmus elfogadottsága. Szintén a magyarok gondolják a leginkább úgy, hogy jelenleg rosszabb a helyzet, mint a kommunizmus idején volt, és azt is, hogy sokat romlott a helyzet az elmúlt öt év során (5.1 táblázat).

5.1 táblázat A demokrácia megítélésével kapcsolatos vélemények néhány poszt-szocialista országban.
Forrás: saját készítés. Adatok: Pew Global Attitudes Project (2009). A táblázatban szereplő országok az ország betűkódjai szerint vannak sorba rendezve.

	A demokrácia elfogadottságának változása (1991-2009), %	A kapitalizmus elfogadottságának változása (1991-2009), %	Jelenleg rosszabb a helyzet, mint a kommunizmus idején volt, %	Az elmúlt öt évben sokat romlott a helyzet, %
BG	-24	-20	62	37
CZ	0	-8	39	30
HU	-18	-34	72	60
LT	-20	-26	48	54
PL	4	-9	35	30
RU	-8	-4	45	32
SK	1	-3	48	34
UA	-42	-16	62	47

Hazánkban a negatív közhangulat egyúttal a szélsőséges társadalmi csoportok megerősödését is jelentheti. A Political Capital (2010) által kidolgozott DEREK index (Demand for Right-Wing Extremism) a bizalmatlanság, az intézményellenes beállítottság, az idegenellenesség és a szélső jobboldali értékpreferencia mérésével közelíti a szélsőséges jobboldali politikára való fogékonyságot. Az index értéke az ESS adatbázisból állítható elő. A mutató a vizsgált országok közül hazánkban nőtt meg a legdrasztikusabban (10,9 százalékpont) az elmúlt évtizedben, mindehhez azt kell hozzátenni, hogy nagyság szerinti sorrendben a következő legnagyobb növekedés 3,3 százalékpont és ezt Izraelben mérték. Érdekes módon egyébként az elégedettség nagyon erős negatív kapcsolatban áll a DEREK

indexszel, vagyis azok az országok, amelyek fogékonyak a szélső-jobboldali extrémizmusra, azok egyúttal elégedetlenek is az életükkel (5.1 ábra).

5.1 ábra Az elégedettség és a DEREK index közötti összefüggés. *Forrás: Keller (2010c)*
 Adatok EuroBarometer (EB 73.5). A DEREK index értékei letölthetők itt:
http://www.riskandforecast.com/useruploads/files/derec_2010_table.xls

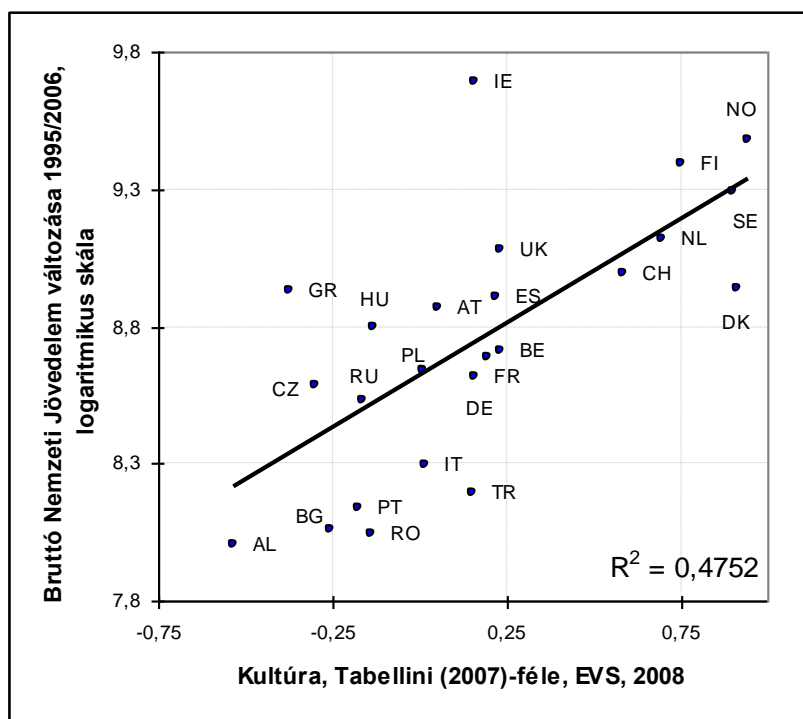
Elemzésünk során ugyanakkor azt is láttuk, hogy az elmúlt évtizedben Magyarországon az intézményi bizalom drasztikus csökkenést mutatott (4.26 ábra és 4.27 ábra). Azt, hogy ennek a csökkenésnek vannak-e politikai tényezők a háttérben, azt nem ennek az összefoglalónak a célja bemutatni. Azt egyébként más elemzéseinkben (Keller, 2010c) bemutattuk, hogy bizonyos makrogazdasági mutatók változásai képesek befolyásolni akár a személyes, akár az ország állapotával való elégedettséget. Mindez pedig felhívja a figyelmet arra, hogy az ország negatív közhangulata közpolitikai döntésekkel alakítható. Abban az esetben pedig, ha megfelelően támogató közhangulat alakult ki, akkor az pozitív spirált beindítva a későbbiekben a hosszú távú fejlődés szolgálatába állítható.

5.2. Kultúra, intézményrendszer, gazdasági növekedés

Összefoglaló elemzésünk elején azt feltételeztük, hogy egy ország értékrendje (kultúrája) az intézményrendszer áttételével van hatással a gazdasági fejlettségre. Európa bizonyos régióira

ezt a tételt Tabellini (2005) empirikusan is igazolta, amikor a korai politikai intézményrendszer (1600 és 1850 közötti), illetve a történelmi írásbeliségi adatokat (1880 körüli) a kultúra instrumentumaként használva a gazdasági növekedést magyarázta. Eredményei azt mutatják, hogy a kultúra az intézményrendszeren keresztül erős hatást gyakorol a gazdasági növekedésre. Egy másik tanulmányában Tabellini (2007) azt vizsgálja meg, hogy a kultúra miként befolyásolja egy ország intézményrendszerét (a szerző itt a kultúra instrumentumaként a nyelvet használja). Ebben a fejezetben európai adatokon azt vizsgáljuk, hogy a kultúra miként hat közvetlenül (nem az intézményrendszer áttételével) a gazdasági növekedésre.

A kultúra mérésére Tabellini (2007) két kérdést használ fel: az emberekbe vetett *bizalmat* (1 = a legtöbb emberben meg lehet bízni; 0 = az ember nem lehet elég óvatos) és a mások *tiszteletét* (1 = ha valaki fontos gyermeknevelési elvnek tartja a mások iránti tiszteletre és toleranciára nevelést, 0 = minden más esetben). Érvelése szerint a gazdasági fejlődés szempontjából támogató háttérrel biztosít, ha az emberek bizalommal vannak egymás iránt, valamint ha nem csak a saját szűk szempontrendszerüket tartják szem előtt, hanem másokra is tekintettel vannak. A mások iránti tisztelet azt hivatott mérni, hogy a tisztességes viselkedés általános érvényű-e, vagy csak egy szűk körre terjed ki. Az a kultúra, amely a bizalmon és a tisztességes bánásmódon alapul, támogatja az emberek közötti kooperációt. Azt a társadalmat, amelyre jellemző az ilyen típusú kultúra, nem kizárólag a felülről lefelé mutató hierarchikus irányultságok szövik át. Tabellini (2007) utasításait követve magunk is előállítottuk a javasolt kultúra indexet. A 5.2 ábraábrán a kultúra és a gazdasági növekedés (A Bruttó Nemzeti Termék 1995 és 2006 közötti változása logaritmusos skálán) közötti összefüggés látható. Az ábra alapján megállapítható, hogy minél inkább a kooperáción és tiszteleten alapszik egy ország kultúrája, annál nagyobb az országban a gazdasági növekedés. Az ábrán bemutatott kapcsolat azonban nem oksági, egyrészt, mert a kultúra endogén, másrészt, mert más alternatív magyarázó tényezők hatása nincsen kontroll alatt tartva. A következő bekezdésekben ezeket a problémákat részletezem, illetve javaslatot teszek megoldásukra.

5.2 ábra A kultúra és a gazdasági fejlettség közötti kapcsolatot. Az adatok forrása: Kultúra: EVS, 2008; Bruttó Nemzeti Jövedelem: United Nations (2010), <http://hdr.undp.org/en/media/HDI-trends-1980-2010.xls>

Az endogenitási probléma kiszűrése érdekében a Tabellini (2007) által javasolt módszert választva, a beszélt nyelvet tekintettük a kultúra instrumentumának. A nyelv ugyanis olyan lassan változó társadalmi képződmény, amelyben bizonyos emberi viszonyrendszerek „lenyomatait” sokáig megmaradnak. Kashima és Kashima (1998) elemzése azt mutatja, hogy azok a kultúrák, ahol a beszélt nyelvben az egyes szám első személyű személyes névmást nyelvtani hiba elhagyni, nagyobb hangsúlyt helyeznek az egyén jogaira (a közösséggel szemben), hiszen az E/1 a mondatban nyelvtanilag is hangsúlyos. Továbbá azok a kultúrák, ahol a beszélt nyelv a magázásra/tegezésre külön személyes névmásokat alkalmaz, hierarchikusabban szerveződnek, mint azok, ahol nincsenek ilyen nyelvi „kódok”, hiszen a magázás/tegezés az emberek közötti hierarchikus távolságokat fejezi ki. Végül azok a kultúrák, ahol a beszélt nyelvben több névmás létezik az egyes szám első személyének kifejezésére, inkább jellemző a felelősség áthárítása, mint azokban a kultúrákban, ahol csak egy névmást használnak E/1 kifejezésére, mivel ezekben az E/1 nem függ a beszédhelyzettől.

A nyelvi változók közötti korreláció azt mutatja, hogy azok a kultúrák, amelyek elismerik az egyének jogait (nem lehet elhagyni az E/1 személyes névmást), egyúttal nem

szerveződnek hierarchikusan (nincs magázás). A két változó közötti korreláció -0,4. Azok a kultúrák, amelyek hierarchikusan szerveződnek (van magázás), nagyobb valószínűséggel osztják meg az egyén felelősségét (több E/1 személyes névmás létezik). A két változó közötti korreláció 0,3. Nincsen azonban kapcsolat a felelősség megosztás (több E/1 névmás) és az egyének jogainak elismerése között (a E/1 névmás nem elhagyható).

Az instrumentális változók használatával azonban csupán a fordított okság kérdését lehet kezelni. Az instrumentumok használatával azt próbáltuk biztosítani, hogy a kultúra gazdasági növekedésre gyakorolt hatását mérjük, és ne fordítva: a gazdasági növekedés kultúrára gyakorolt hatását. Egy másik probléma bizonyos kontrollváltozók hatásának a kiszűrése, amelyek mind a kultúrát, mind a gazdasági fejlettséget befolyásolhatják. Egy ilyen lehetséges magyarázótenyező az oktatás, mint ahogyan Gleaser és szerzőtársai (2004) felhívták rá a figyelmet. Az *iskolázottság* pozitívan befolyásolja a kultúrát, és hatással van a gazdasági növekedésre is. Azonban, ahogyan Tabellini (2007) felveti, maga az oktatás is endogén, ezért a szerző javaslatára az általános iskolát végzettek arányát 1930-as adattal szerepeltettük az elemzésben (az adatok forrása: Benavot – Riddle, 1988).

Egy másik lehetséges faktor, amelynek hatását mindenképpen kontroll alatt kell tartani, az *intézményrendszer minősége*. A Polity IV Projekt (Marshall – Jaggers, 2002) a világ legtöbb társadalmának politikai berendezkedését kódolja megadott szempontok alapján, és történelmileg visszamenőleges hatállyal is. Az adatok 1800-tól kezdve tölthetőek le az Integrated Network for Societal Conflict Research honlapjáról⁸, az ennél korábbi adatok Acemoglu és szerzőtársai (2002b) tanulmányában érhetőek el (1000 és 1850 közötti adatok). Tanulmányunkban az Acemoglu és szerzőtársai (2002b) által közölt adatokat használjuk a politikai intézményrendszer minőségéről (a döntéshozás intézményi korlátai). A koncepció szerint, a jobb politikai intézményrendszer (magasabb pontszámok az 1-től 7-ig terjedő skálán) azt jelenti, hogy a végrehajtó hatalom felelősséggel tartozik az állampolgároknak vagy a választott politikai képviselőnek és/vagy az egyes hatalmi ágak között törvények biztosítják a megfelelő egyensúlyokat. Mivel a politikai intézményrendszer minősége esetében is probléma lehet az endogenitás, az 1500-as évre meghatározott mutatószámokkal dolgoztunk. Acemoglu és szerzőtársai (2002b) ugyanis bemutatták, hogy az 1500-as évektől mind az intézményrendszer minősége, mind a gazdasági növekedés háttérében a nagy földrajzi felfedezések és különösképpen az atlanti kereskedelem áll.

⁸ <http://www.systemicpeace.org/inscr/inscr.htm>

Végül, bár a kultúrát országokra jellemző tulajdonságként kezeltük, azt egyének véleményéből aggregáltuk. Az egyének véleményét ugyanakkor meghatározhatják különböző társadalmi-demográfiai jellemzők, sőt ezek szerint a jellemzők szerint a különböző országok is eltérhetnek egymástól. Az általunk használt kultúraváltozó ezért független a nem, a kor, a település, a családi állapot, a gyerekszám, az iskolázottság, a jövedelem, a gazdasági aktivitás és a vallás hatásától. Egészen pontosan, a Tabellini (2007) által javasolt kultúraváltozó országok szerint vett átlagát úgy határoztuk meg, hogy az említett egyéni szintű hatásokat országok szerint fixen tartottuk (areg parancs a statában).

Eredményeinket a 5.2 táblázat mutatja. A táblázat első négy oszlopában a kétlépcsős legkisebb négyzetek módszerrel (2SLS) elvégzett becslés látható. Itt a páratlan (1. és 3.) oszlopok mutatják az első lépcsőt, amikor az instrumentumnak használt nyelvi változókkal becsüljük a kultúrát. A páros oszlopok (2. és 4.) mutatják azt a becslést, amikor az exogén kultúraváltozót szerepeltetve a gazdasági növekedést magyarázzuk. Az 1. és 2. illetve a 3. és 4. oszlopok között az a különbség, hogy a kontroll változók melyik évből szerepelnek. Mivel mind az iskolázottságot, mind az intézményrendszer minőségét mérő változók endogének, az első két oszlopban történelmileg korai időpontban mértük ezeket. A 3. és 4. oszlopban azonban későbbi időpontokat választottunk. A táblázatból látható, hogy a kultúra mindkét esetben (akármilyen időpontból választjuk a kontrollváltozókat) szignifikáns pozitív hatást gyakorol a gazdasági növekedésre, ez pedig összhangban van hipotézisünkkel.

A táblázat 5. oszlopában az az OLS regresszió szerepel, amelyben a kultúra endogén. Látható, hogy a becsült együttható ebben az esetben kisebb, mint az instrumentális változók használata után. Ez felhívja a figyelmet arra, hogy a kultúra gazdasági növekedésre gyakorolt hatásában a szimultánitás (*simultaneity bias*) mellett a mérési hiba (*attenuation bias*) is az endogenitás egyik forrása. A kultúra történelmi mérésén (a nyelvben kódolt információkat használva) regresszált kultúraváltozó (2. oszlop) ugyanis erősebb hatást gyakorol a gazdasági növekedésre, mint az endogén kultúraváltozó (5. oszlop). Végül az is megállapítható, hogy a felhasznált instrumentum (a személyes névmás elhagyhatósága, a magázás/tegezés és a több E/1 személyes névmás) jó, ugyanis közvetlenül nem hat a gazdasági növekedésre, csak a kultúrán keresztül (6. oszlop).

Az eredmények alapján tehát megállapítható, hogy amennyiben egy országban együttműködésre ösztönző kultúra alakul ki, akkor ez hatással van az ország gazdasági

fejlettségére. Az eredmények aláhúzzák azt, hogy a gazdasági fejlettség elérése érdekében elsősorban az emberek fejében kell „átállítani” bizonyos gondolkodási sémákat. Az eredmények robusztusságát némiképpen rontja, hogy a kultúra hatását csak a Bruttó Nemzeti Termék logaritmizált különbségére sikerült kimutatni, a növekedési arányra azonban nem. Tabellini (2005) a Bruttó Hozzáadott Érték (*Gross Value Added: GVA*) növekedési éves növekedési arányát magyarázta a kultúrával, bár ő gazdaságilag hasonló fejlettségű országokat (régiókat) vizsgált.

5.2 táblázat A kultúra és a gazdasági növekedés közötti kapcsolat. Az adatok forrása: Kultúra: EVS, 2008; Urbanizáció: Acemoglu et al.: 2002b, ; Politikai intézményrendszer minősége: Acemoglu et al.: 2002b, Bruttó Nemzeti Termék: United Nations (2010), <http://hdr.undp.org/en/media/HDI-trends-1980-2010.xls>. Δ GNI = A Bruttó Nemzeti Jövedelem változása (különbségment) 1995 és 2006 között, logaritmikus skálán

	Modelltípus: 2SLS				Modelltípus: OLS	
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
	1. modell	2. modell	1. modell	2. modell	Endogén modell	Overidentification teszt
Függő változó	<i>Kultúra</i>	Δ GNI	<i>Kultúra</i>	Δ GNI	Δ GNI	
Személyes névmás nem hagyható el (individualizmus)♦	0,6***		0,31*			0,07
Van magázás (társadalmi távolság)♦	-0,18		-0,19			-0,23
Több E/1 névmás (felelősségáthárítás)◊	0,06		0,58**			0,08
Kultúra		0,79*		0,87**	0,62***	0,5**
A politikai intézményrendszer minősége (1500)	0,13	-0,13			-0,12	0,1
A politikai intézményrendszer minősége (1991-2009)▲			0,17	0		

	Modelltípus: 2SLS				Modelltípus: OLS	
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
	1. modell	2. modell	1. modell	2. modell	Endogén modell	Overidentification teszt
Az általános iskolát végzettek aránya (1930)	-0,01	0,01**			0,01***	0,01
Az egyetemet végtettek aránya (1999) [∇]			-0,02	0,06		
Állandó	0,38	8,13	-0,84	8,03***	8,15***	8,44***
N	23	23	19	19	24	23
Adj.R ²	0,28	0,54	0,42	0,35	0,55	0,46
F statisztika	2,7*	6,53***	3,67**	6,99***	17,32***	4,02

* 10%-os szinten, ** 5%-os szinten, ***1%-os szinten szignifikáns eredmény.

♦Forrás: http://didattica.unibocconi.it/mypage/upload/48805_20090323_111949_REPLICATION_CULT_INST_GT.ZIP.

Mivel a magyar nyelvben a E/1 személyes névmás elhagyható, a magyar adatpont kódolását megváltoztattam.

◊Forrás: Kashima – Kashima (1998)

▲ Az adatok forrása: <http://www.svsystemicpeace.org/inscr/p4v2009.xls>

∇ Az adatok forrása :

http://www.cid.harvard.edu/ciddata/barrolee/appendix_data_tables_in_panel_set_format.xls

6. Okok és néhány magyarázat kísérlet

Hankiss Elemér és szerzőtársai (1982: 264) a magyar és az amerikai értékszerkezet összehasonlításakor megállapítják, hogy bár az amerikai társadalomban a pragmatikus, a célracionális individuumban és az autonóm személyiséggel kapcsolatos (modernizációs) értékek erősebben vannak jelen, mint a magyar társadalomban, összességében mégis a magyar társadalom értékszerkezetére erősebb (!) fokú modernizáltság jellemző, mint az amerikaiakra. Ennek oka a szerzők szerint abban keresendő, hogy hazánkban a modernizációhoz köthető értékeket nem húzták vissza olyan mértékben a hagyományos közösségi és személyiségértékek, mint az amerikai társadalomban. Hazánkban inkább negatív modernizáció és üres individualizáció ment végbe. Azért nevezhetjük így ezt a folyamatot, mert „az individualizmusnak emberileg-társadalmilag negatív sajátosságai dominálnak benne, vagyis

reflexszerű, öntudatlan és nem értékekben gazdag a világot saját szempontból értelmező, tudatos individualizmus ez.” (Hankiss et al: 1982: 266)

Értékrendszerünk negatív modernizáltsága felhívja a figyelmet a társadalom egészében végbemenő felemás modernizációra. Természetesen érvelhetünk úgy: az, hogy a társadalom felemás modernizálódásának nyomai tetten érhetőek voltak az emberek gondolkodásmódjában az 1980-as években, ez egy egyszeri és érdekes összefüggés. Ennél azonban véleményünk szerint sokkal többről van szó. Történelmünk során egyre jobban halmozódott a gazdasági értelemben vett elmaradottságunk Nyugat-Európától (és ennek nyomai szükségszerűen megtalálhatóak értékválasztásunkban). Ebből a kijelentésből azonban önmagában nem következik a történelem végzetként vagy fátumként való értelmezése. Bár elismerjük, hogy történelmünk és társadalomtörténetünk során sok kedvezőtlen folyamat sorozatban követte egymást, ezek nem a bekövetkezésük okán jelentenek problémát, hanem azért, mert ezekkel a folyamatokkal összhangban Magyarországon kialakult egyfajta kettős társadalmiság (Hankiss, 1989: 117-143). Ebben a fejezetben először magukat a történelmi/társadalomtörténeti folyamatokat foglaljuk össze, majd rátérünk arra, hogy miért okoz problémát a kettős társadalmiság.

6.1.A társadalmi elmaradottság történelmileg kumulálódó jellemzőjéről

A lehetséges okok számbavétele történelmi visszatekintést igényel. Mindenképpen lényeges szempontnak tartható, hogy a felhalmozás igazából csak néhány évtizede lehetséges, hiszen a nagy meggazdagodásnak a szocializmusban intézményi korlátai voltak. Másrészt, szintén a szocializmus idején, az emberek megszokták azt, hogy gondoskodnak róluk, és hozzászoktak bizonyos mértékig a készen kapott válaszokhoz is. Végül, figyelemreméltó az is, hogy a munkásmozgalmi értékrendhez csak az egyenlőség és biztonság párosul, az emberi autonómia és az emberi közösségi élet értékei eltűntek a hazai munkásmozgalmak palettájáról, bár az európai munkásmozgalmaknak a XIX. és XX. század elején ezek az értékek is a részét képezték (Hankiss, 1983). A szocializmus ugyanakkor nem csak az államtól való függés és munkásideológiai vonalon hagyott nyomott az emberek gondolkodásában, hanem egyúttal elvágott egy működő társadalmi-politikai intézményrendszert. Itt nem csak a foglalkozási szerkezet gyökeres átalakítására kell gondolni, hanem például az olyan számokban is kifejezhető változásokra, mint hogy az önálló kisiparosok száma 1948-ban 170 ezerről, 1972-

re nagyságrendileg 50 ezerre csökkent (Hankiss, 1989: 48), vagy hogy míg 1945 és 1949 között az Országgyűlés évente átlagosan 70 napot ülésezett, 1981 és 1986 között mindez 6 napra csökkent (Hankiss, 1989: 37).

A szocializmus időszakától időben hátrafelé lépve a polgárság kialakulásának hiánya is egy lehetséges magyarázó ok. Magyarországon a XVI-XVII. században állt le a polgárosodás folyamata, és csak jóval később, 1848 után indul ismét újra, azonban nem organikus fejlődés eredményeként, hanem egy felülről irányított folyamat során.

„A [18]48 előtti rendi társadalom egy mezőgazdasági termelésre és kezdetleges termelőmódra épült szerkezet volt. Ennek a társadalmi állapotnak, ennek a fejlődési foknak akkor is már nemcsak az volt a baja, hogy rendi társadalom, hogy feudalizmus volt, holott másutt már hatalmasan fejlődött a polgári társadalom, hanem az, hogy mint rendi társadalom is szerencsétlenül elfajult és elomlott struktúra volt már. És súlyosbította a helyzetet, hogy egy haladottabb, polgárosultabb, iparosultabb társadalommal tartozott egy államszervezetbe, a Habsburg-monarchiába. Az átalakulás, mely a reformkorban, majd az azt követő évtizedekben végbement, elindította ugyan a modern fejlődést, tehát a rendi társadalom felbontását, azonban az új fejlődés minden zavara és baja átöröklődött a régi állapotból. Tehát társadalmunk modern korszakának minden súlyos és keserves problémáját csírájában, már ebben az átalakulás előtti rendi társadalomban megtalálhatjuk.

A mi rendi társadalmunk nem volt kiképzett és tagozott munkaszervezet, mint a megelőző korszakok nyugati rendi társadalma. Tehát nem olyan általános munkaszervezet volt, amelyben egy magas tekintélyű úri rend vezetése alatt a polgárság, hivatalnokréteg és a parasztság szakszerű munkája folyt e különböző munkáknak megfelelő és folyamatosan kiképzett társadalmi formák, módszerek között. A mi rendiségünk egyszerűen uralmi rendszer volt. Felül az uralkodó nemesség, egyúttal ténylegesen társadalomvezető és adminisztráló hivatalnokréteg is, a másik oldalon pedig a kihasznált és leszorított dolgozó parasztság.

Az átalakulás éppen ezért nem is volt belső fejlődés eredménye, hanem sokkal inkább külső hatása. Az európai kapitalista gazdálkodás kialakulása és az európai polgári társadalom együttes kényszerítő ereje volt az, ami a magyar átalakulást kikerülhetetlenné tette. Még további szerencsétlen eleme az átalakulásnak az is, hogy a tényleges reformlépéseket nem is a magyar államszervezet, hanem a bécsi császári kormány tette meg. (...)

Nevezetesen a mi társadalomalakulásunkban az történt, hogy a nemesi-nemzeti társadalom mindmáig nem számolódott fel, hanem alkalmazkodva az idő változásához, kisebb-nagyobb módosulásokon átesve mindmáig megőrizte fennállását. Ez a történelmi alapszerkezet: a történelmi-nemzeti társadalom ma is mint egy egységes társadalomszerkezet áll fenn társadalmunkban, csak hogy most már nem fogja át az egész társadalmat, hanem helyet engedett a később kifejlődött polgári társadalomszerkezetnek. Ez a modern polgári társadalom 67 után alakult ki, és abban az időben még alárendelten igazodott a történelmi szerkezethez. Később azonban teljesen elszakadt attól, és ha felső rétegében politikai szövetségre is lépett a másik rendszerrel, különállását és különfejlődését szintén megtartotta. Ennek a két különböző elvű szerkezetnek az egybeszővődése adja a magyar társadalom alapvető jellegét.” (Erdei, 1987).

Végül, ha a megkésett modernizáció társadalomtörténeti okait időben a jelentől még távolibb eseményekkel szeretnénk magyarázni, akkor a késve indult, és teljes mértékben soha ki nem alakuló hűbéri viszonyrendszert kell megemlíteni. A polgári társadalom kialakulásának nehézségeit Erdei Ferenc az iménti idézetben már részben rendi társadalom megszilárdulásának gyengeségeire vezette vissza. Szűcs Jenő elemzése azonban tovább viszi ezt a gondolatot.

„A képletet eleve az határozta meg, hogy a korai feudális intézményrendszer és a kezdetleges „kíséret jellegű” szerkezet felbomlása nyomán egymással párhuzamosan csíráztak ki „hűbéries” és „rendies” szerkezeti formák – Nyugaton időben is két, egymást meghaladó történeti fázis termékei. Ez a körülmény megakadályozta azt a fajta mélyszántást, mellyel Nyugaton a mélyen tagolt hűbéri struktúra készítette elő a talajt. A hűbérvizony csökevényes magyar kiadása, a „familiaritas” például nélkülözte azt a mélyre hatoló intézményességet és állandóságot (magát a hűbérbirtokot is), melynek a nyugati történelemben oly távolra mutató megtermékenyítő hatásairól a fentiekben szó esett. (...) Végző fokon a hűbéri udvarok és a lovagi miliő hiányából következik az is, hogy a magyar nyelv a Nyugathoz képest vagy három évszázados késéssel merészkedett az írásbeliségbe; a hűbériség teljesebb formáival együtt kiesett a magyar történelemből egy szerves és autochton lovagi kultúra lehetősége is. Ugyanakkor viszont a „mélyszántás” hiánya miatt korán kiburjánzott egy aránytalanul széles nemesség, mely hamar rendi öntudathoz és autonómiához jutva, hűbéri áttételek nélkül vette át a regionalizmus korai feudális állami keretét, a megyét; egyben rendileg le is blokkolva a lokális jogszerűségnek azt az „alulról felfelé” áramlását, melynek kerete Nyugaton a hűbéri

territórium volt. Mindennek megvannak a távolra utaló következményei az attitűdökben is. A familiaritas már nevében is egyfajta archaikus-patriarchális kapcsolatra utal; a viszonylatból nemcsak a szilárdabb körvonalú intézményesség és a ceremonialitás, hanem az „egyenlőtlenek kölcsönössége”, a hangsúlyozott szerződéses jelleg is hiányzott. Igaz, a familiáris nem borult ura lábaihoz, mint keleti kollégája, de nem is játszotta el az alárendeltségen belül is megőrzött emberi méltóságnak azt a szimbólumjátékát, amit nyugati kollégája.” (Szűcs, 1983: 61-3).

6.2.A kettős társadalomszerkezet problémája

Miért jelent problémát az elmaradottság és megkésett fejlődés? A számos ok közül az egyik, hogy hazánkban a reformok és a változtatások általában felülről irányítottan és gyakran idegen/külföldi hatásra történtek. A hivatalos haladási irány mellett ezért gyakran kialakult egy második alternatíva (második gazdaság, második nyilvánosság, második kultúra), amely a fennállóval, a ránk oktrojálnak érzettel szemben fogalmazódott meg. Elég, ha csak az 1950 és 1985 között kialakított második gazdaságra gondolunk (Hankiss, 1989: 117-143), vagy azokra a társadalomelméleti modellekre, amelyek a rendszerváltás társadalmát írják le (Kolosi, 1987). A kettős társadalom képe rajzolódik ki ugyanakkor a „történelmi nemzeti” és „modern polgári” társadalom egymás mellett élésében is, mint ahogyan azt Erdei (1989) a két világháború közötti magyar társadalomról megállapítja. Ugyanakkor az 1867-es Kiegyezés idejének társadalma is szintén két struktúrának az egymás mellett létezését mutatja:

„Ez alatt a csaknem száz esztendő alatt a magyar nemzet olyan politikai és társadalmi konstrukciókban élt, amelyekben a dolgokat a maguk nevében nevezni nemcsak hogy nem lehetett, hanem nem is volt szabad, ahol a tényeket nem az okok és okozatok egyszerű láncolatában, hanem azon kívül álló feltevések és várakozások jegyében kellett értelmezni és magyarázni, ahol álbajokra kellett pazarolni jó erőket s ráolvasással gyógyítani valóságos bajokat, ahol a valóságos tennivalók körén kívül s azokra való tekintet nélkül lehetett és kellett cselekedni, s ahol hiányzott a cselekedetek helyességének az objektív mértéke, és helyette a félelmek és sérelmek egy bizonyos rendszere szerepelt erkölcsi értékmérőként. Minden eltorzulás, ami ez alatt az időszak alatt a magyar közösségi élet különböző területein megmutatkozott, valamilyen módon visszavezethető az alapvető politikai és társadalmi konstrukció hamisságára. Hogyan lehetséges, kérdezhetné valaki, hogy egy egész közösség arculata megváltozzék attól, hogy 1867-ben király és nemzet milyen kiegyezést kötöttek

egymással? Nagyon egyszerűen: egy hamis konstrukció, akármilyen területen, közjogi, politikai, ideológiai, társadalmi vagy gazdasági területen épül is ki, ha egyszer valamilyen szerencsétlen okból beleépül az illető közösség szerkezetébe, akkor abban megindít egy fordított kiválasztást, amint arra már Németh László is ugyanezzel a kérdéssel foglalkozva nagyon helyesen rámutatott. A kiegyezéssel, majd utóbb az ellenforradalmi magyar közéletben sem miniszter, sem községi jegyző, sem bankelnök, sem ipartestületi elnök, sem akadémiai elnök, sem tanfelügyelő nem lehetett olyan ember, aki döntő pillanatban nem volt hajlandó vagy nem volt képes egy rendeletben, egy fegyelmi határozatban vagy egy pohárköszöntőben magáévá tenni a közösségi hazugságoknak azt a rendszerét, melyen ez az egész közélet felépült. Lehet, hogy csak kis engedmény kellett hozzá, de már ez a kicsi is megindította a fordított kiválasztás folyamatát, mert a legigazabb, legszenvedélyesebb és leglényeglátóbb emberek számára már ez is lehetetlenné tette, hogy hazugsághoz adjanak igaz erőket. Hosszú lejáratra pedig ez a fordított kiválasztás az egész közösség vezető rétegét kicserélte, s logikusan vezetett egész vezető rétegünk erkölcsi és értelmi lezüllesztéséhez” (Bibó, 1986).

Bár a fent idézett részletet Bibó a kiegyezésről írta, ugyanennyire vonatkoztatható az 1950-es évekre is, hiszen ebben az időben sem juthatott valaki bármilyen társadalmi pozícióba anélkül, hogy ne tette volna magáévá a „közösségi hazugságoknak azt a rendszerét, melyen ez az egész közélet felépült”. És minden bizonnyal az is megállapítható, hogy minden olyan társadalmi berendezkedés, amelyben legalább két, egymástól különböző társadalmi struktúra feszül egymásnak, bizonyos mértékig ideológiai telítettséggel, ott a bizalmatlanság, a gyanakvás, a korrupció, a teljesítmény-visszatartás és a zárt gondolkodás jóval nagyobb eséllyel alakulnak ki. Ugyanakkor a két egymás mellett létező társadalmi berendezkedés ennél többet is jelent, mivel egyik társadalmi berendezkedés kizárja a másikat, végső soron egyik sem tud széles körben kiépülni és meghonosodni. Vagyis egy olyan negatív spirál indul meg, amelyben a társadalmi elmaradottság kulturálisan is újratermelődik.

7. Példák a sikeres kultúraváltásra

Megváltoztatható-e, és ha igen, akkor hogyan egy ország kultúrája? Mivel magát a kultúrát országokra jellemző speciális világlátásként határoztuk meg, amely természeténél fogva az egyéni világlátások (értékek, attitűdök, preferenciák) összegződése, a kérdést úgy is fel lehet

tenni, hogy miként változtatható meg az egyének gondolkodásmódja. Egyértelmű és kizárólagos válaszokkal nem rendelkezünk ezen a téren. Olvasmányaink alapján azonban három lehetséges irány rajzolódik ki: az önérdék és mintakövetés pozitív hatása, illetve a belső meggyőződések nem szándékolt következményeinek hangsúlyozása. A példák kapcsán magunk részéről úgy véljük, hogy ha a politikai intézmények egyre szélesebb rétegek érdekeit védik (önérdék), ha megfelelő minták kiválasztásával az emberek látják azt, hogy bizonyos irányelvek nem csak az elvek síkján, hanem a hétköznapiakban is fontosak (mintakövetés), illetve bizonyos előnyös jellemzőket feltételező civil kezdeményezések módszeres támogatásával (a belső meggyőződések nem szándékolt következményei) kultúraváltozás érhető el. Ebben a fejezetben ezt a három irányt mutatjuk be.

7.1. Az önérdékkövetés hatása – történelmi példák

Acemoglu és szerzőtársai (Acemoglu et al., 2004) állítása szerint egy ország intézményrendszere akkor változtatható meg sikeresen, ha egy csoport gazdaságilag megerősödik, és ennek hatására politikai nyomást képes gyakorolni arra, hogy a fennálló intézmények az ő érdekeiket is szolgálják (a szerzők az intézményrendszer megváltozásáról beszélnek, ez azonban minden esetben a kultúra megváltozását is jelentette). A szerzők azt a folyamatot értik polgárosodás alatt, amely során egyre szélesebb rétegek érdeke válik politikailag is képviseltté. Fontos azonban megjegyezni, hogy az elmélet szerint az intézményrendszer megváltozása nem a gazdasági növekedés hatására indul be, hanem éppen ellenkezőleg, a gazdasági növekedés azért indul be, mert bizonyos gazdaságilag előnyös helyzetben lévő csoportok kiharcolják maguknak a jogaik tiszteletben tartását. Megállapítható ugyanis, hogy bizonyos társadalmi csoportok tartós elnyomása hosszú távon költséges az elit számára, akik lényegében két alternatíva közül választhatnak. Ha az elit elmozdul a demokrácia irányába, akkor elveszítheti a közpolitikai intézkedések feletti kontrollját. Abban az esetben azonban, ha tartósan elnyomja a gazdaságilag megerősödött csoportokat, forradalmak és felkelések miatt elveszítheti a gazdagságát és előnyös pozícióját. A szerzők a következő történelmi példákat hozzák arra, hogy egy fennálló intézményrendszer megváltoztatható. A példák során belátható, hogy az intézményrendszer megváltozása az emberek közötti interakciók, és ilyen értelemben a kultúra megváltozását is jelentette.

Váltás a feudális munkaerőpiacról a szabad munkaerőpiacra

Az 1340-es években a pestis (fekete halál) ledöntötte a feudalizmus alapját, Európa 40%-a ugyanis meghalt. A gazdagabb földesuraknak ezért jobban meg kellett fizetniük a jobbágyaikat, akik ezáltal előnyösebb pozícióba kerültek. Mindezek mellett, mivel fogyasztói többlet keletkezett, luxuscikkek termelése is megkezdődött, így megkezdődött a magasabb életszínvonal kialakulása. Európa nyugati részén ezek után a társadalmi átrendeződések után a feudalizmus gyakorlatilag megszűnt, míg keleten megerősödött (Pomeránia, Brandenburg, Poroszország, Lengyelország). A különbség abban állt, hogy mennyire tudtak (politikailag, gazdaságilag) megerősödni a jobbágyok az egyes területeken.

Az alkotmányos monarchiák kialakulása és a gazdasági növekedés a kora-modern kori Európában

Acemoglu és szerzőtársai (2002b) bemutatják, hogy a tengerentúli kereskedelem miként járult hozzá az ebben résztvevő országok (Anglia, Hollandia, Franciaország, Portugália, Spanyolország) intézményrendszerének és gazdasági fejlődésének megindulásához. Mégis, míg Angliában és Hollandiában alkotmányos monarchiák alakultak ki, Spanyolországban, Portugáliában és Franciaországban egyre jobban megerősödött az abszolutizmus. Az eltérő fejlődés oka abban keresendő, hogy míg Angliában és Hollandiában a tengerentúli kereskedelem az egyének és cégek jogában is állt, Spanyolországban, Portugáliában és Franciaországban mindehhez csak az államnak volt joga. Következésképpen, Angliában (dicsőséges forradalom, 1688) és Hollandiában (Németalföldi Szabadságharc, 1568-1609) a gazdaságilag megerősödött szabad kereskedői réteg olyan uralkodókat juttatott trónra, amelyek alkotmányba foglalták a meggazdagodott kereskedők érdekeit, nagyobb teret hagyva ezzel a parlamentnek.

Mindkét említett példa kapcsán nagyon fontos megjegyezni, hogy bár a változások kiváltó oka (pestis, a tengerentúli kereskedelem) több társadalom számára is lehetőséget jelentett, mégsem hozott minden társadalomban azonos jellegű pozitív változásokat (nem

indult be mindenhol a gazdasági növekedés). Ennek oka pedig elsősorban az volt, hogy a politikai elit nem tudta mindenhol megfelelően kezelni azt a konfliktushelyzetet, hogy bizonyos társadalmi csoportok gazdaságilag megerősödtek, és politikai jogokat követeltek maguknak. Gazdasági fejlődés csak azokban a társadalmakban indult be, ahol az említett sokkhatások eredményeként egyre szélesebb társadalmi rétegek jogai váltak politikailag is garantálva (Acemoglu et al., 2004).

7.2.A pozitív példák szerepe – a „törött ablak” elmélet

Egy másik lehetséges megközelítés a mintakövetés. Abban az esetben, ha az átlagember azt látja, hogy vannak bizonyos kívánatosnak tartott elvek, amelyeket a társadalom többsége betart, akkor ő is nagyobb eséllyel fogja betartani ezeket a szabályokat. Malcolm Gladwell (2002) *A fordulópont* című könyvében annak a kérdésnek jár utána, hogy miért van az, hogy bizonyos ötletek nagyon elterjedtek lesznek, másokról pedig megfeledkezünk. Könyvében fordulópontnak nevezi azt, amikor egy ötlet, vagy társadalmi viselkedés áttör egy bizonyos határt, és futótűzként elterjed. A szerző a könyvében párhuzamot van a társadalmi változások és a vírusfertőzések között. Ahhoz, hogy egy ötlet vagy viselkedésminta társadalmilag széles körben elterjedjen, szükséges, hogy legyen néhány olyan ember, aki a „fertőzést” terjeszti, maga a fertőzés eléggé ellenállhatatlan legyen ahhoz, hogy „ragályossá váljon”, végül pedig a „fertőzés” megfelelő környezetbe legyen beágyazva.

A társadalmi környezet jelentősége kapcsán a szerző New York város akkori polgármesterének Rudolph Giulianinak a zéró-tolerancia programjára hivatkozik. Ez a program többek között nagyon kicsi változásokkal ért el meglepő eredményt. Kutatási eredmények (Wilson és Kelling, 1982) tanúsága szerint ugyanis a látszólag lényegtelennek tűnő külső környezet nagyban befolyásol bizonyos cselekvésmintákat. Így például a városban betörve hagyott ablakok, a grafiti, a bliccelés, a vandalizmus mind olyan látens üzeneteket közvetíthetnek, amelyek azt sugallják, hogy a társadalmi normák betartását senki sem felügyeli, és azok végső soron senkinek sem fontosak. Ezek ellen az apró események elleni fellépés ugyanakkor a bűnözés látványos csökkenését hozta magával, éppen azért, mert a normák betartásának szükségességét közvetítették. Maga Giuliani így kommentálja mindezt: *„Ha engedjük, hogy a rendzavarás klímája és az egymás iránti tiszteletlenség gyökeret verjen, más súlyosabb antiszociális magatartásformák előfordulása is növekedni fog... A gyilkosság*

és a grafiti két teljesen eltérő bűncselekmény. De ugyanannak a kontinuumnak a részét képezik” (idézi Sárosi, 2008). A program eredményeként a bűncselekmények száma három év alatt 37%-kal, a gyilkosságoké pedig 50%-kal csökkent.

7.3.A belső meggyőződések nem szándékolt következményei

A történelem egyik legnagyobb, máig is tartó kultúraváltása a kapitalizmus kialakulásához köthető. Bár maga a kapitalizmus elsősorban termelési módot jelent, mégis a kapitalizmus kialakulásával egyidejűleg az emberek közötti viszonyrendszerek is átalakultak (az egyszerűség kedvéért itt most tekintsünk el az ok okozatiság problémájától). Weber (1982) a kapitalizmus elterjedésében a vallási – és ezen belül is a protestáns – meggyőződés fontosságát hangsúlyozta. Mivel a kapitalizmus és a protestantizmus egymáshoz strukturálisan nagyon hasonló volt, és lényegüket az aszketikus és rendszerszerű életvezetés alkotta, a protestáns vallás elősegítette a kapitalizmus terjedését⁹. A hangsúly itt azon van, hogy egy belsőleg vallott hitbeli meggyőződés, a hitételtől teljesen független gazdasági kultúra és intézményrendszer kialakulásához vezethet.

Ezt a sokat elemzett összefüggést egy kicsit általánosabb szinten megfogalmazva azt állapíthatjuk meg, ha egy bizonyos társadalmi jelenség (x) feltételez bizonyos személyes jellemzőket (y), és x-től függetlenül létezik egy másik (z) társadalmi jelenség, amely szintén feltételezi ugyanezeket a személyes jellemzőket (y), akkor a két társadalmi jelenség (x és z) párhuzamba állítható, és egymással kölcsönhatásban van. A rendszeres és aszketikus életvezetésen keresztül ezért kapcsolódott egymáshoz a protestantizmus és a kapitalizmus (az itt bemutatott gondolatmenthez hasonló: Csontos, 1997 és Bertalan, 2001).

Ha elszakadunk a protestantizmus példájától, de annak analógiájára gondolkozunk tovább, akkor elmondhatjuk, hogy ha találhatunk olyan társadalmi képződményeket, amelyek ugyan eredetüket tekintve függetlenek a gazdasági fejlődés koncepciójától, de mégis összetartja őket az, hogy egy bizonyos személyes jellemzőt feltételeznek, akkor ez a

⁹ Weber érvelése szempontjából fontos megjegyezni, hogy az a kapcsolat, amelyik a protestáns munkaetika és a kapitalizmus között a kapitalizmus hajnalán fennállt, mára már teljesen eltűnt. A mai kapitalista termelés ugyanis már nem etikai színezetű. „Miután az aszkézis átépítette a világot, s miután munkálkodott e világban, e világi javak olyan növekvő, s végül annyira menthetetlen hatalomra jutottak az emberek felett, mint még a történelemben soha korábban. Az aszkézis szelleme ma már – végérvényesen-e, ki tudja? – elillant ebből az épületből. A győzelmes kapitalizmusnak, mióta gépi alapokon nyugszik, nincs többé szüksége rá, mint támaszra.” (Weber, 1982: 287.)

társadalmi képződmény közvetve a gazdasági fejlődés szolgálatába állítható. Bár magában az elemzésben (a tanulmány 4. fejezete) gondolatmenetünk az volt, hogy a fenntartható fejlődés szempontjából milyen személyes jellemzők jöhetnek szóba, a gondolatmenet némileg tovább fűzhető. Ha találunk olyan társadalmi intézményeket (mint amilyen a kapitalizmus – protestantizmus esetében a protestantizmus volt), amelyek megkövetelnek bizonyos személyes jellemzőket, akkor az említett társadalmi intézményeken keresztül az egyének személyes jellemzői közvetve a gazdasági fejlődés szolgálatába állítható. Mivel ezek a társadalmi intézmények (mint ahogyan a protestantizmus is) nem a gazdasági szférában, hanem az emberek magánéletéhez köthetőek, bizonyos civil kezdeményezések tudatos támogatása közvetve kultúraváltást (és ezzel párhuzamosan gazdasági növekedést) is eredményezhet.

8. Záró megjegyzések

Ennek az elemzésnek nem az volt a célja, hogy kimerítő nemzetkarakterológiát rajzoljon fel a magyarokról. Ennek véleményünk szerint egyrészt nincsen értelme, másrészt közvélemény-kutatási adatokból nem is lehet ilyen tipológiákat felállítani. Elemzésünk célja az volt, hogy bizonyos területek mentén megvizsgáljuk azt, hogy a magyarországi közgondolkodás mennyiben tér el a többi országban tapasztalttól. Igyekeztünk olyan területeket választani, amelyek a gazdasági növekedés és a hosszútávon fenntartható fejlődés szempontjából lényegesek. Vizsgálatunk során az értékek/attitűdök és a gazdasági növekedés közötti kapcsolat alapos empirikus elemzésére nem volt mód, ezért jobbra megelégedtünk a korábbi kutatási eredmények tapasztalatával arra vonatkozóan, hogy a vizsgált területek lényegesek ebből a szempontból is. Természetesen azzal is tisztában vagyunk, hogy az ország-átlagok egymással való összehasonlítása önmagában alkalmatlan arra, hogy pontos képet rajzoljunk fel egy ország értékrendjéről.

Elemzésünk azonban alkalmas lehet figyelemfelhívásra. Probléma ugyanis, ha a lakosság a munkavégzése során kihasználatlan, ha a munka csupán egzisztenciális szempontból lényeges, nem párosul hozzá örömezzet, súlyos gond, ha a munkavégzés során az irreális elvárásokhoz nem párosul megfelelő autonómia. Hosszútávon fenntarthatatlan egy társadalom, ha a lakosság, és főként a fiatalok nem nyitottak gyermekvállalásra, és olyan elvek szerint nevelik a jövő nemzedékét, amelyek nem igazodnak a modern világ kihívásaira – és

akkor még csak két területet: a munkát és a családot említettük meg. Hogy miért probléma mindez? Véleményünk szerint ezek az egyensúlyvesztésnek azok a jelei, amelyek megfelelő reagálóképesség és cselekvési szándék sérülése miatt jelentenek problémát – hasonlóan ahhoz, ahogyan Bibó István fogalmaz:

„Amikor alkatról beszélnek, valakiben vagy valakikben meglévő, körülhatárolható, megnevezhető, határozott tulajdonságok összességére szoktak gondolni, amit bizonyos testi, lelki, temperamentumbeli, tehetségbeli adottságok megléte vagy emez adottságok arányszáma, kombinációja meghatároz, s amit ennek alapján némelyek tévesen, mások helyesen, egyesek pedig telibe találva, örök érvényűen fel tudnak ismerni. Az alkat valójában ennél lényegesen kevesebb és lényegesen több. Lényegesen kevesebb annyiban, hogy sokkal kevésbé körülrajzolt, világos és meghatározható, és lényegesen több annyiban, hogy sokkal gazdagabb és változékonyabb. (...) Ha egy egyén vagy közösség meghasonlik önmagával, elveszti önmagát, ez nem úgy történik, hogy valamelyik napon valahol elveszti azt a kiskátét, amelybe be van írva, hogy neki milyennek kell lennie. Hanem úgy, hogy valamilyen okból, valamilyen megrázkódtatás, valamilyen meggyáulás, valamilyen megzavarodás folytán elveszti az ép reagálóképességét, elveszti azt a képességét, hogy a valóságos helyzetet felmérje, ennek alapján a szükséges vagy lehetséges tennivalókat felismerje, s azokba bele is vágjon. A magyar alkat megzavarodásának összes lényeges tünetei elsősorban az ilyen értelemben vett reagálóképesség zavarait mutatják.” (Bibó, 1986)

A korábbiakban Hankiss Elemér kutatása kapcsán szó volt arról, hogy hazánkban üres individualizáció vagy negatív modernizáció ment végbe. Másként fogalmazva ez azért jelent problémát, mert a gazdasági fejlődéssel járó modern, individuális értékeknek nincsen meg az ellensúlya az emberi-közösségi együttélés területén (Hankiss, 1983: 197). Lényegében arról van szó, hogy ma Magyarországon az emberek rövid távon, és elsősorban egzisztenciális szempontok által vezérelve döntenek. Ezért helyezik előbbre a munkavégzés során az egzisztenciális szempontokat, mint az élvezetes, kihívásokkal teli munkavégzést, ezért preferálják az alacsony gyermekszámot, ezért fogadják el a tudomány és a technika eredményeit gyakorlatilag fenntartások nélkül, ezért hajlanak normaszegésre. Ezek a káros viselkedésminták egyébként tovább bontják az emberi együttéléshez szükséges olyan lényeges elemeket, mint a bizalom, a kooperáció, az egyéni felelősségvállalás. A közösségi együttélés ilyen elemeinek korróziója pedig tovább csökkenti azt a féket, amelyet ezek az értékek, a haladás, a fejlődés, a törekvés bizonyos szempontból individualista jellemzővel szemben

állítanának. Nyilvánvaló, hogy a teljesítménynek és a törekvésnek a negatív megítélése részben ezeknek a közösségi megtartó erőknek a hiánya miatt észlelhető.

9. Irodalom

- ACEMOGLU, Daron – JOHNSON, Simon – ROBINSON, James (2000): The Colonial Origins of Comparative Development: An Empirical Investigation NBER Working Paper 7771.
<http://www.nber.org/papers/w7771>
- ACEMOGLU, Daron – JOHNSON, Simon – ROBINSON, James (2002a) Reversal of fortune: Geography and institutions in the making of the modern world income distribution. In.: *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 117, No 4, 1231-1294
- ACEMOGLU, Daron – JOHNSON, Simon – ROBINSON, James (2002b) *The Rise of Europe: Atlantic Trade, Institutional Change and Economic Growth*. NBER Working Paper 9378.
<http://www.nber.org/papers/w9378>
- ACEMOGLU, Daron – JOHNSON, Simon – ROBINSON, James (2004): Institutions as the fundamental cause of economic growth NBER Working Paper 10481, online:
<http://www.nber.org/papers/w10481>
- ALBERT Fruzsina – DÁVID Beáta (2009): Állami szerepvállalás / egyéni felelősség. In.: TÓTH István György (szerk.): *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009*. Budapest: TÁRKI, 33–49.
- ALESINA, Alberto – GLAESER, Edward – SACERDOTE, Bruce (2005): *Work and Leisure in the U.S. and Europe: Why So Different?* NBER Working Paper 11278
<http://www.nber.org/papers/w11278>
- ALESINA, Alberto – GIAVAZZI, Francesco (2006): *The future of Europe. Reform or decline*. Cambridge, MA, London: MIT.
- ARGYRIS, Chris – SCHÖN, Donald A. (1978): *Organizational learning*. Reading, Mass: Addison-Wesley Pub. Co (Organization development series)
- ARGYRIS, Chris (2009): *On organizational learning*. Malden, Mass: Blackwell.
- AKERLOF, George A. – KRANTON, Rachel E. (2010): *Identity economics. How our identities shape our work, wages, and well-being*. Princeton, NJ: Princeton Univ. Press.
- AKERLOF, George A. – SHILLER, Robert J. (2011): *Animal Spirits – Avagy a lelki tényezők szerepe a gazdaságban és a globális kapitalizmusban*. Corvina Kiadó, Budapest
- BALOGH Gábor (2010a): Hozzáállás és elégedettség a munka világában. In.: ROSTA Gergely – TOMKA Miklós (szerk.): *Mit értékelnek a magyarok*. OCIFE Magyarország – Faludi Ferenc Akadémia, Budapest, 115-141.

- BALOGH Gábor (2010b): Hozzáállás és elégedettség a munka világában. Kézirat.
<http://balogh.gabor.btk.ppke.hu/BG%201.pdf> (Letöltés dátuma: 2011. február 20.)
- BANFIELD, Edward (1958): *The moral basis of a backward society*. Glencoe, IL: The Free Press.
- BARDI, Anat – SCHWARTZ, Shalom H. (2003): Values and Behavior: Strength and Structure of Relations. In.: *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29. évf, 10. szám, 1207–1220.
- BARRO, Robert J – MCCLEARY, Rachel. M. (2003): *Religion and Economic Growth*, NBER Working Paper Series, Working Paper 9682. <http://www.nber.org/papers/w9682>
- BENAVOT, Aaron – RIDDLE Phyllis (1988): The Expansion of Primary Education: 1870-1940. In.: *Sociology of Education*, 61. évf, 3. szám, 191-210.
- BERNÁT Anikó – GÁBOS András (2011): Visegrádi négyek: a magyarok a legelégedetlenebbek, de legalább optimisták. In.: *Tárkitekintő* 2011.03.09.,
<http://www.tarki.hu/hu/news/2011/kitekint/20110309.html>
- BERTALAN László (2001): Előadások Max Weberről: Max Weber cselekvésemellete és cselekvéstipológiája. In.: *Szociológiai Szemle*, 11. évf., 3. szám, 113-136.
- BECKER, Gary Stanley (2008): *The economic approach to human behavior*. Chicago: Univ. of Chicago Press.
- BIBÓ István (1986): Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. In.: BIBÓ István: *Válogatott tanulmányok, 2. kötet (1945-1949.)*, Budapest, Magvető,
<http://mek.niif.hu/02000/02043/html/350.html>
- BOWLES, Samuel – GINTIS, Herbert – OSBORNE, Melissa (2001): The Determinants of Earnings: A Behavioral Approach. In.: *Journal of Economic Literature*, 39. évfolyam, 4. szám, 1137-1176.
- CLARK, Andrew – OSWALD, Andrew J. (1996): Satisfaction and comparison income. In.: *Journal of Public Economics*. 61. évf. 359-381.
- COLLINS, James Charles (2001): Good to great. Why some companies make the leap – and others don't. New York, NY: HarperBusiness
- CSEPELI György – ÖRKÉNY Antal – SZÉKELYI Mária – BARNA Ildikó (2004): Bizalom és gyanakvás – Szociálpszichológiai akadályok a piacgazdasághoz vezető úton Kelet-Európában. In.: *Szociológiai Szemle*, 14. évf., 1 szám, 3-35.
- CSONTOS László (1997): Max Weber a gazdaságelmélet módszertani alapjairól. In.: *Szociológiai Szemle*, 8. évf., 4. szám.
- CSONTOS László – KORNAI János – TÓTH István György (1996a): Az állampolgár, az adók és a jóléti rendszer fogalma. In.: *Századvég, Új Folyam* 2. szám 3-28.
- CSONTOS László – KORNAI János – TÓTH István György (1996b): Adótudatosság és fiskális illúziók. In.: Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György: *Társadalmi Riport, 1996*, Budapest, TÁRKI, 238-271.

- DIAMOND, Jared (2006): Háborúk, járványok, technikák. Budapest: Typotex Kft.
- DINDA, Soumyananda. (2004). Environmental Kuznets Curve hypothesis; a survey. In.: *Ecological Economics* 49. évf., 4. szám, 431-455.
- DINDA, Soumyananda. (2005). A theoretical basis for the Environmental Kuznets Curve. In.: *Ecological Economics* 53. évf., 3. szám, 403-413.
- ELEKES Zsuzsanna (2011): Azonos szerepek azonos szenvedélyek? A fiatalok egészségkárosító szokásaiban végbement változásokról. In.: NAGY Ildikó – PONGRÁCZ Tiborné (szerk): *Szerepváltozások – jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011*. TÁRKI – Nemzeti Erőforrás Minisztérium, Budapest.
- ELSTER, John (1995): *A társadalom fogaskerekei*, Osiris-Századvég, Budapest.
- ERDEI Ferenc (1987): *A magyar társadalom*. Magvető, Budapest. <http://mek.oszk.hu/05900/05942>
- ESTY, Daniel C. – PORTER, Michael E. (2005). National environmental performance: an empirical analysis of policy results and determinants. In.: *Environment and Development Economics* 10. évf., 391-434.
- EUROPEAN COMMISSION (2005a): *Europeans, Science and Technology*. Special Eurobarometer 224 / Wave 63.1 http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_224_report_en.pdf
- EUROPEAN COMMISSION (2005b): *Social values, Science and Technology*. Special Eurobarometer 225 / Wave 63.1. http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_225_report_en.pdf
- EUROPEAN COMMISSION (2006): Health and food. Special Eurobarometer 246 / Wave 64.3 http://ec.europa.eu/health/ph_publication/eb_food_en.pdf
- EUROPEAN COMMISSION (2008): Attitudes of European citizens towards environment. Special Eurobarometer 295/ Wave 68.2. http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_295_en.pdf
- EUROPEAN COMMISSION (2009): *Europeans' attitudes towards the issue of sustainable consumption and production*. Flash Eurobarometer 256. http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl_256_en.pdf
- EUROPEAN FOUNDATION (2007): Measuring job satisfaction in surveys — Comparative analytical report, European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions: www.eurofound.europa.eu (Letöltés dátuma: 2011. február 20.)
- EUROSTAT (2006): *Population statistics 2006*. Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_OFFPUB/KS-EH-06-001/EN/KS-EH-06-001-EN.PDF (Letöltés dátuma: 2011. február 20.)
- FÁBIÁN Zoltán – KOLOSI Tamás – RÓBERT Péter (2000): Fogyasztás és életstílus. In.: KOLOSI Tamás – TÓTH István György – VUKOVICH György (szerk.) *Társadalmi Riport 2000*, 225-249.

- FEATHER, Norman T. (1982): Human values and the prediction of action: An expectancy-valence analysis. In.: FEATHER, Norman T. (szerk.): *Expectations and actions: Expectancy-value models in psychology*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, Inc., 263-289.
- FEATHER, Norman T. (2003): Az értékek és a cselekvés közötti távolság áthidalásáról: a várhatóérték-elmélet jelenlegi alkalmazásáról. In.: VÁRINÉ SZILÁGYI Ibolya (szerk.) (2003): *Az értékek az életben és a retorikában*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 62-104.
- FILIPPIN, Antonio – PACCAGNELLA, Marco (2010): Family Background, Self-Confidence and Economic Outcomes. Version: November, 2010., manuscript.
- FUKUYAMA, Francis (2000): Social Capital and Civil Society. IMF Working Paper, WP/00/74.
- FUKUYAMA, Francis (2001): Culture and Economic Development,” in N. J. Smelser and Paul B. Baltes, eds., *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*, Oxford: Pergamon.
- FÖLDHÁZI Erzsébet (2009): Válás In.: MONOSTORI Judit – ÖRI Péter – S. MOLNÁR Edit – SPÉDER Zsolt (szerk.): *Demográfiai Portré 2009 – Jelentés a magyar népesség helyzetéről*. KSH Népeségtudományi Kutató Intézet, Budapest.
http://www.demografia.hu/letoltes/kiadvanyok/portre/honlap_teljes.pdf
- FREEMAN, Richard B. (1985): Who Escapes? The Relation of Church-Going & Other Background Factors to the Socio-Economic Performance of Black. Male Youths. from Inner-City Poverty Tracts. *NBER Working Paper*, No. 1656.
- FÜSTÖS LÁSZLÓ (2004.) Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban. In.: FÜSTÖS László – GUBA László (szerk.): *Társadalmi Regiszter 2002. Európai Társadalmak Összehasonlító Vizsgálata*, 2. kötet. Budapest, MTA PTI – MTA SZKI, 123-209.
http://www.esshu.hu/sites/default/files/publications/files/T%C3%A1rsadalmi%20regiszter_2002_2.pdf
- FÜSTÖS László – SZABADOS Tímea (1998): A gyermeknevelési elvek változásai a magyar társadalomban (1982-1996). In.: Hanák Katalin – Neményi M (szerk) *Szociológia - emberközelben. Losonczy Ágnes köszöntése*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 247-276.
- FÜSTÖS László – SZAKOLCZAI Árpád (1999): Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban (1977-1998). In: *Szociológiai Szemle*. 9. évf., 3. szám
<http://www.mtapti.hu/mszt/19993/fustos.htm>
- FÜSTÖS László – SZALMA Ivett (2010) *Értékváltozás Magyarországon 1978–2009*. MTA SZKI, Online időszaki kiadvány
<http://www.esshu.hu/sites/default/files/publications/files/%C3%89rt%C3%A9kv%C3%A1lt%C3%A1s%20Magyarorsz%C3%A1gon%201978%E2%80%932009.pdf>

- GÁBOS András – SZIVÓS Péter (2010). Jövedelmi szegénység és anyagi depriváció Magyarországon. In.: KOLOSI Tamás – TÓTH István György (szerk): *Társadalmi Riport, 2010*, Budapest, TÁRKI.
- GARELLI Stéphane (2006). *Top Class Competitors: How Nations, Firms and Individuals succeed in the New World of Competitiveness*. Wiley, London.
- GÁTI Annamária (2008): A barométer esőre áll? A lakossági elégedettség változásai. In.: SZIVÓS Péter – TÓTH István György: *Köz, teher, elosztás, Táarki Monitor Jelentések*, Budapest, Táarki, 173-188.
- GÉRE CZ Balázs Imre (2009): Átalakuló vallásosság. In.: *Tárkitekintő* 2009.04.10., <http://www.tarki.hu/hu/news/2009/kitekint/20090410.html>
- GLADWELL, Malcolm (2002): *The tipping point. How little things can make a big difference*. New York.
- GLAESER, Edward L. – LA PORTA, Rafael – LOPEZ-DE-SILANES, Florencio – SHLEIFER, Andrei (2004). Do Institutions Cause Growth? NBER Working Paper no. 10568 www.nber.org/papers/w10568
- GOLEMAN, Daniel (2000): *Érzelmi intelligencia*. Háttér Kiadó, Budapest.
- GROSSMAN, Gene M. – KRUEGER, Alan B. (1991). Environmental impact of a North American free trade agreement. NBER Working Paper 3914, http://www.nber.org/papers/w3914.pdf?new_window=1
- GUBERNSKAYA, Zoya (2008): Attitudes toward Cohabitation in 28 Countries: Does Marital Status Matter? Paper presented in Poster Session 3 at the *Population Association of America (PAA) 2008 Annual Meeting*, hosted by the Office of Population Research at Princeton University. <http://paa2008.princeton.edu/download.aspx?submissionId=80851>
- GUI SO, Luigi – SAPIENZA, Paola – ZINGALES Luigi (2002): People's Opium? Religion and Economic Attitudes. NBER Working Paper No. 9237. <http://www.nber.org/papers/w9237>
- HANKISS Elemér – MANCHIN, Róbert – FÜSTÖS László – SZAKOLCZAY, Árpád (1982): *Kényszerpályán? A magyar társadalom értékrendszerének alakulása 1930 és 1980 között*. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest.
- HANKISS Elemér (1983): *Társadalmi csapdák. Diagnózisok*. Magvető kiadó, Budapest.
- HANKISS Elemér (1989): *Kelet-európai alternatívák*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- HEGEDŰS Rita (2007): Újabb adatok a magyar „egyházias vallásosság” társadalmi megjelenéséről. In: RÉVAY Edit – HEGEDŰS Rita (szerk.): *Úton. Tanulmányok Tomka Miklós tiszteletére*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Vallástudományi Tanszék, 283-296.

- HIRSLEIFER Jack –RILEY, John. G.: A bizonytalanságban hozott döntések elemei. In. CSONTOS László: A racionális döntések elmélete. Budapest: Osiris Kiadó-Láthatatlan Kollégium, 1998. 25-60.
- HIRSCHMAN, Albert O. (1970). *Exit, Voice, and Loyalty. Responses to decline in firms, organizations, and states*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- HIRSCHMAN, Albert O. (1998): *Az érdekek és a szenvedélyek – Politikai érvek a kapitalizmus mellett annak győzelme előtt*. József Műhely Kiadó, Budapest
- HOFSTEDE, Geert –HOFSTEDE, Gert Jan (2008): Kultúrák és szervezetek. Az elme szoftvere. VHE Kft, Pécs.
- HUMAN SYNERGISTICS HUNGARY (2009): *A szervezeti kultúra Magyarországon*. http://www.humansynergistics.hu/docs/KONFERENCIA_PREZENTACIO.pdf (Letöltés dátuma: 2011. február 20.)
- INFO-TÁRSADALOMTUDOMÁNY (1994): *A változó család tematikus szám*, 30. szám
- JANKY Béla (2009): Állam és piac. In.: TÓTH István György (szerk.): *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009*. Budapest: TÁRKI, 51–63.
- KALLEBERG, Arne L. (1992): Foglalkozási viszonyok és munkaattitűdök Magyarországon és az Egyesült Államokban. In.: *Szociológiai Szemle*, 2. évf, 1. szám 23-43.
- KAPITÁNY Balázs (2001): Gyermekvállalási kedv Magyarországon. In: PONGÁCZ Tiborné – SPÉDER Zsolt, (szerk): *Népesség – értékek – vélemények*, Kutatási jelentés, 73. (2002/3) <http://www.demografia.hu/letoltes/kiadvanyok/Kutjelek/KJ73Ertekek.pdf>
- KARASEK, Robert A., (1979): Job demands, job decision latitude, and mental strain: implication for job redesign. In.: *Administrative Science Quarterly*, 24. évf., 285–308.
- KASHIMA, Emiko S – KASHIMA Yoshihisa (1998): Culture and Language: The Case of Cultural Dimensions and Personal Pronoun Use. In.: *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 29. évf, 3. szám.
- KELLER Tamás (2007a): Az állami kiadásokkal kapcsolatos preferenciák leírása. In.: TÁRKI: *Adó tudatosság, fiskális illúziók és az állami újraelosztással kapcsolatos preferenciák 2007-ben Magyarországon*. www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b190.pdf
- KELLER Tamás (2007b): Az állami újraelosztással kapcsolatos preferenciák magyarázó modelljei. In.: TÁRKI: *Adó tudatosság, fiskális illúziók és az állami újraelosztással kapcsolatos preferenciák 2007-ben Magyarországon*. www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b190.pdf
- KELLER Tamás (2008a): Az érték koncepció – egy talált fogalom megtisztítása. In. CSÁSZÁR Melinda – ROSTA Gergely (szerk.): *Ami rejte van s ami látható*. Tanulmányok Gereben Ferenc 65. születésnapjára. LOISIR Kiadó, Budapest, 295-310.

- KELLER Tamás (2008b): *Fogyasztói szegmentáció*. Kutatási beszámoló GfK Hungaria Piackutató Kft-vel közös fogyasztói szegmentációs modellről (kézirat)
http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/fogyasztoi_szegmentacio.pdf
- KELLER Tamás (2008c): Optimizmus és depresszió: objektív helyzet és szubjektív állapot. In.: KOLOSI Tamás – TÓTH István György (szerk.): *Újratervezés – Életutak és alkalmazkodás a rendszerváltás évtizedeiben*, Táarki, Budapest, 135-145.
- KELLER Tamás (2009): A gazdasági erkölcsösséget szabályozó társadalmi normákról – normakövetés és normaszegés. In.: TÓTH István György (szerk.): *Tárki Európai Társadalmi Jelentés – Gazdasági attitűdök*, Táarki, Budapest, 155-166.
- KELLER Tamás (2010a): Magyarországi értéktérkép: normakövetés, egyéni teljesítmény, szolidaritás és öngondoskodás elfogadottsága a magyar társadalomban. In.: *Szociológiai Szemle*, 20. évfolyam, 2. szám. 42-70.
- KELLER, Tamás (2010b): Developing and testing a new measure of social climate - Analysis of the annual surveys on social climate and trends. Research note in the project European Observatory on the Social Situation. http://www.tarki.hu/en/research/observatory/rn5_2010_sso.pdf
- KELLER Tamás (2010c): Az önbizalom kereseti hatása. In.: *Közgazdasági Szemle*, 57. évf., 3. szám, 241-260.
- KELLER, Tamás (2010d): Változás és folytonosság a vallásossággal kapcsolatban. In.: *Statistikai Szemle*. 88. évf., 2. szám, 141-153.
- KELLER Tamás – SIK Endre (2009): A korrupció észlelése, elfogadása és gyakorlata. In.: TÓTH István György (szerk.): *Tárki Európai Társadalmi Jelentés – Gazdasági attitűdök*, Táarki, Budapest, 167-181.
- KOLOSI Tamás – KELLER Tamás (2010): Kikristályosodó társadalomszerkezet. In.: KOLOSI Tamás – TÓTH István György (szerk.) *Társadalmi Riport 2010*. Táarki, Budapest, 105-135.
- KLUCKHOHN, Clyde. K. M. (1951). Values and value orientations in the theory of action. In. PARSONS T. – SILS, E. (szerk.), *Toward a general theory of action*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 388-433.
- KUZNETS, Simon (1955). Economic growth and income inequality. In.: *The American Economic Review*, 45. évf, 1. szám 1-28.
- LANNERT Judit. (2009): A tudás értéke: készségek, kompetenciák, vélemények. In.: TÓTH István György (szerk.): *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009*. Budapest: TÁRKI, 137–154.
- LELKES Orsolya (2005): A szabadság íze: boldogság, vallás és gazdasági átmenet. In.: *Századvég, Új Folyam*, 38. szám, 57-90
- LELKES Orsolya (2009): Az egyenlőtlenség nagyságának megítélése. TÓTH István György (szerk.): *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009*. Budapest: TÁRKI, 19–32.

- MARSHALL, Monty G. – JAGGERS, Keith (2002): *Polity IV Project Dataset Users' Manual*. Center for International Development and Conflict Management, University of Maryland.
<http://www.nd.edu/~mcoppedg/crd/PolityIVUsersManualv2002.pdf>
- MEDGYESI Márton — RÓBERT Péter (1998): A munkaattitűdök időbeli változása 1989—1997 között. In.: TÓTH István György (szerk): *TÁRKI Társadalompolitikai Tanulmányok 4*. Budapest, TÁRKI.
- MEDGYESI Márton — RÓBERT Péter (2000): A munkával való elégedettség nemzetközi összehasonlításban. In.: Kolosi Tamás — Tóth István György — Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 2000*. Budapest, TÁRKI, 591—616. p.
- MEDGYESI Márton — TÓTH István György – KELLER Tamás (2009) Analysing the link between measured and perceived income inequality in European countries. Research note in the project European Observatory on the Social Situation.
http://www.tarki.hu/en/research/observatory/rn8_2009_sso.pdf
- MONOSTORI Judit. (2009): Munka, szabadidő, időallokáció. In.: TÓTH István György (szerk.): *TÁRKI Európai Társadalmi Jelentés 2009*. Budapest: TÁRKI, 85–98.
- MORRIS, Charles (1956): *Varieties of Human Values*, Chicago, University of Chicago Press
- NÉZŐPONT INTÉZET (2011): *Az államadósság veszélye*. Kutatási jelentés
<http://nezopointintezet.hu/files/2011/02/Az-%C3%A1llamad%C3%B3ss%C3%A1g-vesz%C3%A9lye.pdf>
- NORTH, Douglass C. (1990): *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- NORTH, Douglass C. (2003). *The Role of Institutions in Economic Development*, ECE Discussion Papers Series. http://www.unece.org/oes/disc_papers/ECE_DP_2003-2.pdf
- OECD, 2007: Important in Job – Good Pay and Good Job Security
<http://micpohling.wordpress.com/2007/07/16/oecd-important-in-job-good-pay-and-good-job-security/> (Letöltés dátuma: 2011. február 20.)
- PAKSI Veronika – SZALMA Ivett (2009): Mikor vállaljunk gyermeket? A túl korai, az ideális, és a túl késői gyermekvállalás életkori normái európai összehasonlításban. In.: *Szociológiai Szemle*, 19. évf, 3. szám, 92-115.
- PARENT-THIRION, Agnes – MACÍAS, Enrique Fernández – HURLEY, John – VERMEYLEN, Greet (2007): *Fourth European Working Conditions Survey*. European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, Dublin.
<http://www.eurofound.europa.eu/pubdocs/2006/98/en/2/ef0698en.pdf> (Letöltés dátuma: 2011. február 20.)

- PARSONS Talcott (1985): Újra a mintaváltozókról: válasz Robert Dubinnak In.: RÉNYI Ágnes [szerk.]: *Válogatás Talcott Parsons cselekvéseméleti írásaiból*. Szociológiai Füzetek 38, Művelődési Minisztérium Marxizmus-leninizmus Oktatási Főosztálya, Budapest, 78-104.
- PEW GLOBAL ATTITUDES PROJECT (2009): Two Decades After the Wall's Fall – End of Communism Cheered but Now With More Reservations. Kutatási jelentés, <http://pewglobal.org/reports/pdf/267.pdf>
- PHELPS, Edmund S. (2006): Economic Culture and Economic Performance: What Light Is Shed on the Continent's Problem? *CCS Working Paper No.17*, Center on Capitalism and Society, Columbia University, New York, July.
- PLATTEAU, Jean-Philippe (2006): *Institutions, social norms, and economic development*. London: Routledge (Fundamentals of development economics, 1).
- POLITICAL CAPITAL (2010): *Back by Popular Demand – Demand for Right-Wing Extremism (DEREX) Index*. http://www.riskandforecast.com/useruploads/files/derec_study.pdf
- PONGÁ CZ Tiborné – SPÉDER Zsolt, (2001): *Népesség – értékek – vélemények*, Kutatási jelentés, 73. (2002/3) <http://www.demografia.hu/letoltes/kiadvanyok/Kutjelek/KJ73Ertekek.pdf>
- PONGRÁ CZ Tiborné – S. MOLNÁR Edit (2011): Nemi szerepek és a közvélemény változásának kölcsönhatása. In.: NAGY Ildikó – PONGRÁ CZ Tiborné (szerk): *Szerepváltozások – jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2011*. TÁRKI – Nemzeti Erőforrás Minisztérium, Budapest.
- PROGRESSZÍV INTÉZET (2009): *Etatista konzervatívok*. Kutatási jelentés. http://www.progresszivintezet.hu/pub/2009_01_07_etatista.pdf
- RÓBERT Péter – NAGY Ildikó (1998): Újraelosztó állam vagy öngondoskodó polgár? In.: TÓTH István György (szerk): *TÁRKI Társadalompolitikai Tanulmányok 8*. Budapest, TÁRKI.
- RÓBERT Péter (2009): Views about a just wage compensation: comparing temporal changes in ex-communist and never-communist countries. In.: HALLER, Max – JOWELL, Roger – SMITH, Tom William: *The International Social Survey Programme, 1984-2009*. Charting the globe. Abingdon, Oxon, New York: Routledge, 76-94.
- ROKEACH, Milton. (1973): *The Nature of Human Values*, The Free Press, New York.
- ROHAN, Meg J. (2000): A Rose by Any Name? The Values Construct. In.: *Personality and Social Psychology Review*, 4. évf., 3. szám, 255-277.
- ROTTER, Julian. (1966): Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcements. In.: *Psychological Monographs*, 80. évfolyam, 1. szám, 1-28.
- SÁGI Matild (2006): Elégedettség az átalakuló társadalmakban. In.: KOLOSI Tamás – TÓTH István György – Vukovich György: *Társadalmi Riport 2006*, Budapest, Tárki, 151-179.
- SÁROSI Péter (2008): „Zéró tolerancia”. In.: *Beszélő*, 13. Évfolyam, 3. Szám. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/zero-tolerancia>

- SCHEIN, Edgar H. (2009): *The corporate culture survival guide*. San Francisco, Calif.: Jossey-Bass.
- SCHULZE, Gerhard (2005): *Die Erlebnisgesellschaft. Kulturosoziologie der Gegenwart*. Frankfurt/Main: Campus-Verlag
- SCHWARTZ, Shalom. H. 1992: *Universals in the content and structure of values: theoretical advances and empirical tests in 20 countries*. In ZANNA, M. (szerk.), *Advances in Experimental Social Psychology*. Vol. 25, New York: Academic Press. Magyarul: SCHWARTZ, Shalom. H. (2003): *Univerzálisok az értékek tartalmában és struktúrájában. Elméleti előrelépések és empirikus próbák húsz országban*. In.: VÁRINÉ SZILÁGYI Ibolya (szerk.): *Az értékek az életben és a retorikában*. Akadémiai Kiadó, Budapest 105–154.
- SPÉDER, Zsolt – KAMARÁS, Ferenc (2008): Hungary: Secular fertility decline with distinct period fluctuations. In.: *Demographic Research* Volume 19, Article 18
- SZABADOS Tímea (1995): *Gyermeknevelési elvek a magyar társadalomban*. MTA Szociológiai Kutató Intézet, Budapest.
- SZABADOS Tímea (2005): Társadalmi indikátorok, társadalmi terek. In.: FÜSTÖS László – GUBA László (szerk.): *Társadalmi Regiszter 2002. Európai Társadalmak Összehasonlító Vizsgálata*, 3. kötet. Budapest, MTA PTI – MTA SZKI, http://www.esshu.hu/sites/default/files/publications/files/EU_Regiszter_tanulm%C3%A1nyok.pdf
- SZABADOS Tímea (2010): Társadalmi indikátorok 2009. Társadalmi indikátorok, társadalmi-terek Európai társadalmak a bizalomtérben, a politikai aktivitástérben, az igazságosság-toleranciaterben, az elégedettségterben. In.: FÜSTÖS László – SZALMA Ivett (szerk.): *Módszertani Füzetek (2010/1)*. MTA Szociológiai Kutatóintézete Társadalomtudományi Elemzések Műhelye (TEAM) http://www.esshu.hu/sites/default/files/publications/files/T%C3%A1rsadalmi%20Indik%C3%A1torok_2010_11_28.pdf
- SZÜCS Jenő (1983): *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest: Magvető.
- TABELLINI, Guido (2005): Culture and Institutions: Economic Development in the Regions of Europe. *Cesifo Working Paper* No. 1492 http://www.cesifo-group.de/DocCIDL/cesifo1_wp1492.pdf
- TABELLINI, Guido (2007): Institutions and Culture. *IGIER Working Paper* No. 330. Università Bocconi, Milano. <ftp://ftp.igier.uni-bocconi.it/wp/2007/330.pdf>
- TAKÁCS Judit (2008): „Ha a mosogatógép nem lenne, már elváltunk volna...” Férfiak és nők otthoni munkamegosztása európai összehasonlításban. In.: *Esély*, 2008/6. szám, 51-73. <http://www.mona-hungary.hu/object.5c30961e-d9b0-4952-b1bb-d9a75c530887.ivy>

- TESTA, Maria Rita (2006): Childbearing Preferences and Family Issues in Europe. Special Eurobarometer Report. http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_253_en.pdf
- TOMKA Miklós (2009): Vallásosság Kelet-Közép-Európában. Tények és értelmezések. In.: *Szociológiai Szemle*, 19. évf. 3. szám, 64-79.
- TODARO, Michael P. – SMITH, Stephen C. (2009): *Economic development*. 10. ed. Harlow: Addison Wesley (The Addison-Wesley series in economics).
- TOMKA Miklós (2010): Vallási helyzetkép – 2009. In.: In.: ROSTA Gergely – TOMKA Miklós (szerk): *Mit értékelnek a magyarok?* OCIPE Magyarország – Faludi Ferenc Akadémia, Budapest, 401-425.
- TÓTH István György (2008): The Demand for Redistribution: A Test on Hungarian Data. In.: *Czech Sociological Review*, 44. évf, 6. szám, 491–509.
- TÓTH István György (2009): Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékstruktúrájában. A gazdasági felemelkedés társadalmi-kulturális feltételei című kutatás zárójelentése. TÁRKI, Budapest.
http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/gazdkult_elemzeszaro_toth.pdf
- TÓTH István György (2010): A társadalmi kohézió elemei: bizalom, normakövetés, igazságosság és felelősségérzet – lennének... In.: KOLOSI Tamás – TÓTH István György (szerk): *Társadalmi R riport 2010*, Budapest, TÁRKI, 254-287.
- TÓTH István György – KELLER Tamás (2011): Income distribution, inequality perception and redistributive claims in European societies. GINI Discussion Paper 7. http://www.gini-research.org/system/uploads/244/original/DP_7_-_Toth_Keller.pdf
- TÓTH Olga (1994): A házassággal, a válással és az együttéléssel kapcsolatos attitűdök. In.: *INFO-Társadalomtudomány*, 1994. 30. szám, 27-32.
- TÓTH Olga (1997): Családformák és együttélési minták a mai magyar társadalomban. In: LÉVAI Katalin, TÓTH István György, (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*, Budapest: TÁRKI, Munkaügyi Minisztérium Egyenlő Esélyek Titkársága, 73–85.
- TÓTH Olga (1999): Erőszak a családban. In.: TÓTH István György (szerk): *TÁRKI Társadalompolitikai Tanulmányok 12*. Budapest, TÁRKI.
- UNITED NATIONS (2010): *The real wealth of nations. Pathways to human development*. Houndmills: Palgrave Macmillan (Human development report, 2010).
http://hdr.undp.org/en/media/HDR_2010_EN_Complete_reprint.pdf
- URTON, Gary (2003): *Signs of the Inka Khipu. Binary coding in the Andean knotted-string records*. Austin, University of Texas Press (The Linda Schele series in Maya and pre-Columbian studies).

- VÁRINÉ SZILÁGYI Ibolya (szerk.) (2003): *Az értékek az életben és a retorikában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- WEBER, Max (1982): *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- WEBER, Max (1995): *A protestáns etika és a kapitalizmus szellem*. Cserépfalvi Kiadó, Budapest.
- WEBER, Max (1998): A társadalomtudományos és társadalompolitikai megismerés „objektivitása”. In.: WEBER, Max: *Tanulmányok*. Budapest, Osiris Kiadó.
- WEBER, Max (2007): *A világvallások gazdasági etikája*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- WHO (1997): Sustainable development and health: concepts, principles and framework for action for European cities and towns. European Sustainable Development and Health Series, No1. WHO Regional Office for Europe, Koppenhága, 1997
- WHO (2010): *World Health Statistics 2010*.
http://www.who.int/whosis/whostat/EN_WHS10_Full.pdf
- WILSON, James Q. – KELLING, George L. (1982): Broken Windows: The Police Neighborhood Safety. In.: *The Atlantic Monthly*, 1982 March. URL: <http://href.hu/x/4f3x>

10. A tanulmányban feldolgozott nemzetközi adatállományok leírása

Az **Életünk Fordulópontjai** elnevezésű kutatás egy olyan társadalmi-demográfiai panel alapfelvétel, amely a KSH Népeségtudományi Kutatóintézetének legnagyobb adatgyűjtési programja, és egyben Magyarországon jelenleg a legnagyobb olyan kérdőíves vizsgálat, amely adatokat gyűjt a hazai népesedési helyzet átalakulásáról, az átalakulás okairól. A kutatás a Generations and Gender (GGP) nemzetközi vizsgálatsorozat keretében folyik. A vizsgálat keretében több mint 16 000 felnőtt magyar állampolgártól gyűjtöttek adatokat először 2001/02, 2004/05, illetve 2008/09 fordulóján, eddig összesen három alkalommal. A rendelkezésünkre álló adatbázis nemcsak keresztmetszeti jellegű pillanatfelvételt jelent a magyar társadalomról, hanem követéses jellege miatt arra is alkalmas, hogy az életút egyes fontosabb eseményeinek (például gyermekvállalás, házasság, nyugdíjba vonulás) következményeit is feltérképezze. A kutatás honlapja: <http://www.ggp-i.org/> innen regisztrációt követően az adatok is elérhetőek.

Forrás: <http://www.demografia.hu/index.php/gyorslinkek/életuenk-fordulopontjai-valaszadoi-forum>

Az **European School Survey Project on Alcohol and other Drugs** (ESPAD) adatfelvételekre négyévente kerül sor. Az eddigi adatfelvételek 1995-ben (26 ország), 1999-ben (30 ország), 2003-ban (35 ország) és 2007-ben (35 ország) készültek, a 16 éves, iskolában tanuló népesség országonkénti reprezentatív mintáján (Forrás: Elekes: 2011). A 2011-es felvétel az előkészítés alatt áll. Magyarország az eddigi hullámokban részt vett, és részt fog venni a most előkészítés alatt álló kutatásban is. Az adatok közül csak a mindenkori második legfrissebb felvétel állománya elemezhető a nem ESPAD kutatók számára. A kutatás magyarországi koordinátora: Elekes Zsuzsanna (elekesdr@gmail.com): A kutatás honlapja: <http://www.espad.org/>.

Az **Eurobarometer (EB)** az Európai Bizottság megbízásából eredetileg az Európai Közösség országaiban az 1970-es évek eleje óta végzett harmonizált közvélemény-kutatást jelentett, amelynek célja a társadalmi és politikai változások vizsgálata volt. Később a kutatás az Európai Unió tagországaira terjed ki, és mind a mai napig évente kétszer – tavasszal és ősszel – történnek a megkérdezések. Az 1990-es évektől ez a Standard Eurobarometernek nevezett kutatás kiegészült kifejezetten a jelölt tagországokra vonatkozó megkérdezésekkel (Candidate countries Eurobarometer), illetve bizonyos speciális témákat elemző kutatásokkal (Special Eurobarometer, Flash Eurobarometer). A kutatásról bővebb információk olvashatóak a http://ec.europa.eu/public_opinion/index_en.htm címen. Az adatok (Special és Standard Eurobarometer) pedig regisztrálást követően a GESIS honlapján férhetőek hozzá: <http://zacat.gesis.org/webview/index.jsp>

A **European Social Survey (ESS)** vagy magyarul Európai Társadalomtudományi Elemzések (EUTE) az Európai Bizottság támogatásával indult azzal a céllal, hogy közel harminc – főként európai – ország attitűdjeinek változását monitorozza. A kutatásnak négy befejezett hulláma van (2002, 2004, 2006, 2008). Minden hullám tartalmaz állandó és változó részeket. 2002-ben a bevándorlókhoz és menekültekhez való viszony, illetve az egyén társadalmi és civil szervezetekben betöltött helye; 2004-ben az egészségügyi és a gazdasági erkölcsről szóló modul; míg 2006-ban az egyéni életút során bekövetkezett események időzítése és a személyes és társadalmi jólét voltak a változó modulok. 2008-ban pedig a jóléti politikával szembeni attitűdök, illetve az életkorral kapcsolatos előítéletek és viselkedésminták

szerepeltek a kiemelt témák között. A magyar adatok elemzését a MTA Politikai Tudományok Intézete és az MTA Szociológiai Kutatóintézete gondozásában megjelent Európai Társadalomtudományi Elemzések sorozat tartalmazza (<http://www.esshu.hu/>). A nemzetközi kutatás honlapján (<http://www.europeansocialsurvey.org/>) az adatok is elérhetőek.

Az **European Values Study (EVS)**, magyarul Európai Értékrend-vizsgálat) kilencévente (1981, 1990, 1999, 2008) méri fel egységes szempontrendszer alapján a kontinens országaiban élők értékválasztását, és kutatja az európai nemzetek és kultúrák karakterének közös jellemzőit. A felmérés többek között a társadalmi felelősségvállalással, egyes társadalmi intézményekkel, demokráciával, politikával, a munka világával, a szegénységgel, hátrányos helyzettel kapcsolatos véleményekkel, valláshoz, identitáshoz, információs társadalomhoz fűződő attitűdökkel foglalkozik. A Tilburgi Egyetem (Hollandia) által koordinált 2008-2009-es kérdőíves felmérés adatai előzetes regisztrációt követően a GESIS honlapján ingyenesen hozzáférhetőek: <http://zacat.gesis.org/webview/index.jsp>. A 2008-2009-es magyarországi felmérést a Nemzeti Kutatási és Technológiai Hivatal támogatásával, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem megbízásából a Forsense Közvéleménykutató Intézet végezte. A kutatás vezetője Rosta Gergely volt. A Magyarországra vonatkozó legfontosabb grafikonok itt tekinthetőek meg: <http://forsense.hu/content/EVSkiemelt.pps>.

A **European Working Conditions Surveys (EWCS)** az 1990-es években indult kutatássorozat, amely azzal a céllal indult el, hogy az alkalmazottak és vállalkozók munkakörülményeit Európában harmonizált módon mérje. A kutatás további célja közé tartozik a veszélyeztetett csoportok azonosítása, trendek vizsgálta, illetve az adatok alapján javaslattevés bizonyos közpolitikákra. A kutatásnak eddig öt hulláma volt. Az első 1990/1991-között, az EU 12 tagországra terjedt ki. A második 1995/1996 között zajlott az EU 15 körében. A harmadik hullámot 2000-ben szervezték, előbb az EU 15 és Norvégia, majd 2001-ben az új EU tagországok, végül 2002-ben Törökország részvételével. A 4. hullám 2005-ben került megkérdezésre az EU 27, Horvátország, Norvégia, Törökország és Svájc részvételével. Az utolsó ötödik hullámot 2010-ben szervezték szintén az EU 27 a volt Jugoszláv tagköztársaságok, Albánia,, valamint Norvégia és Törökország részvételével. A kutatás

legfontosabb témái: karrier- és foglalkozásbiztonság, a dolgozók egészségi állapota és jól-léte, munka-család konfliktusa.

Az **International Social Survey Program (ISSP)** 1985-ben indult nemzetközi adatfelvétel, amely évente más témát kutat, a témák azonban rendszeres időközönként visszatérnek. A témák között eddig többek között a kormányzat szerepét, az egyenlőtlenségeket, a nemzeti identitást vagy a vallást vizsgáló adatfelvételek voltak. Jelenleg 45 ország tagja az ISSP-nek. A magyar adatfelvételt évek óta a TÁRKI végzi, Róbert Péter koordinálásával. A nemzetközi adatfelvétel adatai a GESIS archívumában találhatóak, és előzetes regisztráció után hozzáférhetőek a következő elérési útvonalon: <http://zcat.gesis.org/webview/index.jsp>. A kutatás honlapja: <http://www.issp.org/>.

A **Pew Global Attitudes Project** a washingtoni székhelyű Pew Research Center által végzett, elsősorban attitűdöket érintő kutatássorozat, amely 2001-ben indult, és a világ számos országát lefedi. A kutatott témák között egyaránt szerepelnek olyan speciálisan amerikai érdeklődést felkeltő kutatások, mint az Egyesült Államokról kialakított kép alakulása a világ országaiban, illetve olyan, általánosabb kutatói érdeklődésre érdemes témák, mint a demokráciák alakulása. A kutatás sorozat bizonyos hullámai letölthetőek a kutatás honlapjáról: www.pewglobal.org.

Population Policy Acceptance Survey (PPA) egy olyan nemzetközi összehasonlító vizsgálat, amely a népesedési változásokkal, népesedési magatartással és a családpolitikai intézkedésekkel kapcsolatos lakossági véleményeket vizsgálta számos európai országban. Az első PPA-vizsgálatra az 1990-es évek elején került sor. 1990 és 1992 között egy sor európai országban (Ausztria, Belgium, Csehország, Hollandia, Németország, Magyarország, Olaszország, Spanyolország, Svájc) végeztek kérdőíves megkérdezésen alapuló reprezentatív vizsgálatot. A 90-es években lezajlott társadalmi–gazdasági változások demográfiai következményeinek vizsgálatára 2000 és 2003 között hasonló tematikájú reprezentatív vizsgálat készült, ez alkotta a kutatás második hullámát. A résztvevő országok jórészt azonosak voltak az első hullámba bevont országokkal, illetve Lengyelország és Szlovénia kerültek be újonnan a vizsgálatba. A nemzetközi együttműködésben kidolgozott kérdőív mindkét PPA-vizsgálat esetében azonos elven alapult, nevezetesen, hogy a valamennyi

résztevő országra kötelezően érvényes „kérdőív-mag” mellett az egyes országok ajánlott, illetve „szabadon választott” kérdéseket is megfogalmazhattak. A vizsgálat második hullámának magyarországi adatfelvételre 2000. novemberében került sor egy a 17–74 éves lakosságot (férfiakat és nőket) 3057 fővel reprezentáló országos mintán. Az adatfelvétel elsősorban a következő témákra koncentrált: a népesedési helyzetről és a családpolitika feladatairól alkotott vélemények, az utóbbi évtizedben lezajlott demográfiai változásokat megítélése, fiatalabbak családtervei, az ideálisnak tartott gyerekszám, a nők, gyermekes anyák munkavállalásáról vallott elképzelések. (Forrás: Pongrácz – Spéder: 2001: 9-10.)

A **World Value Survey (WVS)**, magyarul Világérték Vizsgálat vagy Nemzetközi Összehasonlító Értékvizsgálat) az eredetileg az Európai Közösség tíz tagországában, 1981-ben megkezdett **European Values Study (EVS)** nemzetközi adatfelvétele, bár a két kutatást mind a mai napig különböző kutatócsoportok vezetik, az adatfelvétel pedig harmonizált, de nem azonos kérdéssor alapján történik. A kutatásnak eddig öt befejezett hulláma készült el: 1981-1984; 1989-1993; 1994-1999; 1999-2004; 2005-2008. Az első négy hullám EVS és a WVS harmonizált adatait tartalmazó adatbázis, illetve a WVS 5. hullámának adatai előzetes regisztráció után ingyenesen letölthetők a kutatás honlapjáról (<http://www.worldvaluessurvey.org/>). A kutatás nemzetközi és kultúraközi értékrendszerbeli változások monitorozását tűzte ki célul. A WVS adatai alapján Ronald Inglehart dolgozta az értékrendszerbeli változások átfogó elméletet. Ő egyébként a kutatás végrehajtó bizottságának elnöke is. Az eddigi kutatásokban több mint 80 országról vannak adatok. Magyarország a régió egyetlen olyan országa, amely a kutatás minden hullámában szerepelt.

11. A tanulmányban feldolgozott hazai adatállományok leírása

Az **Állam és polgárai** kutatássorozat Csontos László, Kornai János és Tóth István György vezetésével indult. Célja: a lakosság adótudatosságának, fiskális illúzióinak és állami szerepvállalással kapcsolatos attitűdjeinek feltárása. Az első vizsgálat alapja 1996-ban egy 1000 fős, az aktív népességre kiterjedő minta volt. A kutatás második lépcsőjében, 1999-ben egy 1500 fős, az ország felnőtt lakosságát reprezentáló mintán folyt a felmérés. A 2007-es kutatás empirikus adatfelvételét 2007 május–júniusban bonyolítottuk le, egy összesen 3000 fős, országosan reprezentatív, a felnőtt népességet reprezentáló mintán. Ez az 1996-os

kutatáshoz képest annyiban volt más, hogy most nem csak a gazdaságilag aktív népességet kérdeztük, hanem (egyezően az 1999-es koncepcióval) úgy terveztük a mintát, hogy minden 18 év fölötti, nem intézményi háztartásban élő állampolgárnak egyenlő esélye legyen a mintába kerülésre. A kutatássorozat megtervezésekor szem előtt tartottuk, hogy csak akkor kaphatunk reális képet a jóléti reformok során várható viselkedési reakciókról, ha a megkérdezetteket döntési helyzetekkel szembesítjük és a lehetséges döntési alternatívákhoz (legalább vázlatosan és utalásszerűen) árakat, költségeket is hozzárendelünk. A kutatási koncepció szerint a vizsgálat az adók és járulékok ismeretét (vagyis az állampolgárok adótudatosságát), az állami kiadásokkal kapcsolatos preferenciákat vizsgálja, valamint a kutatás egy terjedelmes blokkban adófizetéssel, adómorállal kapcsolatos kérdéseket is tartalmaz. A kutatás eredményeiről bővebben itt lehet olvasni: <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b190.pdf>.

Az **Életmód és Életminőség vizsgálatok** Hankiss Elemér és Manchin Róbert vezetésével jöttek 1977-ben (1464 fő), illetve 1979/80-ban (807 fő) kerültek megrendezésre. A kutatásokat a Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Intézet és a Népművelési Intézet finanszírozták. A legfontosabb kutatott témák a gyermeknevelés, munka, alapértékek, emberi kapcsolatok, egészség, szabadidő, művelődés, elégedettség, egyenlőtlenségek, Rokeach értékesztek. A kutatásokról itt találhatóak bővebb információk: http://www.tarki.hu/cgi-bin/katalogus/tarkifo_hun.pl?sorszam=TDATA-A66 (1977-es felvétel) és http://www.tarki.hu/cgi-bin/katalogus/tarkifo_hun.pl?sorszam=TDATA-A34 (1979/80-as felvétel)

A **Háztartás Monitor** vizsgálat sorozat 1998-ban kezdődött el, miután a Magyar Háztartás Panel (1992-1997) véget ért. A Háztartás Monitor longitudinális keresztmetszeti háztartásvizsgálat. A vizsgálat központjában a munkaerőpiac és a jövedelmek témái állnak, de e mellett a fogyasztás, a vagyon, a megtakarítás, a gazdasági várakozások, attitűdök, a társaskapcsolatok, valamint a politikai pártválasztás és a vallási hovatartozás is a vizsgálat tárgya volt. A 2003-as és a 2007-es hullám részletesen kérdezett az egyenlőtlenségek értékelésével és az állam iránti kereslettel kapcsolatban. Lényeges kulcsszavak: jövedelem eloszlás, egyenlőtlenséggel kapcsolatos attitűdök, a redisztribúció iránti kereslet,

kockázatkerülés, kockázatkedvelés, hedonizmus és megtakarítási attitűdök. A mintanagyság általában 2000 háztartás.

Magyarországi életút és értékrendszer vizsgálat Hankiss Elemér irányításával lebonyolított kutatás, amelynek az adatfelvétele 1982. október 1. és november 30. között volt országosan reprezentatív mintán. Az adatfelvétel részét képzik többek között a Rokeach értékeszt, a gyermeknevelési elvek valamint az elégedettség. További információk: http://www.tarki.hu/cgi-bin/katalogus/tarkifo_hun.pl?sorszam=TDATA-A36 és http://www.tarki.hu/cgi-bin/katalogus/tarkifo_hun.pl?sorszam=TDATA-A24

A **Magyar Háztartás Panel** kutatás 1991-ben indult, a kutatást a Tárki végezte. A kutatás célja a munkaerőpiac, a jövedelem-egyenlőtlenségek és a szegénység változásainak követése volt a magyarországi átmenet éveiben. Az induló minta 2600 elemből (háztartásból) állt. A kezdeti minta (négy lépcsős rétegzett) reprezentálja a magyarországi háztartásokat. A terepmunka minden évben április és május hónapban történt. Az MHP-nek összesen hat hulláma volt, az utolsó 1997-ben került megszervezésre.

TÁRKI E. Lakossági vélemények a családi kapcsolatokról. A kutatás a szülő-gyermek viszony, az élettársi kapcsolatok, a deviáns magatartások megítélése, valamint a takarékosági formák témakörében készült az ISSP vallásossággal kapcsolatos felméréssel egy mintán. Az adatfelvétel 1991. április 15-től május 6-ig tartott. A kutatás vezetői: Kamarás Ferenc, Káposztás Ferenc, Pongrácz Tiborné, S. Molnár Edit. az adatgyűjtemény csak súlyozatlan adatokat tartalmaz. Bővebben:

http://www.tarki.hu/cgi-bin/katalogus/tarkifo_hun.pl?sorszam=TDATA-C61

A **TÁRKI Erőszak a családban vizsgálat** a Budapesti Nyílt Társadalom Intézet Alapítvány Alkotmány- és Jogpolitikai Intézetének megbízására készült 1000 fős, a 18 évnél idősebb nők kétlépcsős, arányosan rétegzett valószínűségi mintáján, 1998. október 1-től november 30-ig tartó adatfelvétellel. A válaszmegtagadások aránytalan területi megoszlása miatt a minta településtípus szerint nem reprezentatív. A főbb elemzett témák a közbiztonsággal, a családon

belüli erőszakkal kapcsolatos vélemények és tapasztalatok. További információk:

http://www.tarki.hu/cgi-bin/katalogus/tarkifo_hun.pl?sorszam=TDATA-D80

A **TÁRKI-GfK fogyasztói szegmentációs vizsgálatot** a TÁRKI a GfK Hungary Kft. megrendelésére végezte. Az adatfelvétel 2008. júliusában zajlott. A 3000 fős lakossági, országos reprezentatív felmérés adatfelvételét a GfK Hungary Kft. és a TÁRKI Zrt. fele-fele arányban végezte. A kutatás célja a 14-75 éves magyarországi lakosság fogyasztási szokások szerinti csoportosítása volt. A kutatás eredményeképpen létrehoztunk egy olyan 8 darab, társadalmi szempontból is jól körülhatárolható fogyasztói tipológiát, amely a piackutatási gyakorlatban is alkalmazható. A kutatás eredményeiről bővebben itt lehet olvasni: http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult/fogyasztoi_szegmentacio.pdf

A **TÁRKI-NFÜ értékvizsgálatot** a TÁRKI a 2008. januári és februári omnibusz felmérés keretében végezte el. A vizsgálat során négy kiválasztott érték (normakövetés, egyéni teljesítmény, szolidaritás és öngondoskodás) vizsgálatára koncentráltunk. A januári minta nagysága 1029, a februárié pedig 1031 fő volt. A statisztikai elemzés az összevont – 2060 megkérdezettet tartalmazó – adatállományon történt. A kvantitatív elemzési technika mellett a kutatás során kvalitatív technikát is alkalmaztunk: a fókuszcsoportos vizsgálat módszerét. Budapesten vállalkozókat és inaktívakat, míg Debrecenben alkalmazottakat és fiatal diplomásokat kérdeztünk meg. Az értékvizsgálat a fenti négy terület mindegyikén három különböző típusú kérdéssel operált. Előbb egy sztenderd értéktesztet (Schwartz teszt) alkalmaztunk, majd a megkérdezettek véleményének vizsgálatára került sor, végül hipotetikus szituációkban a cselekvési szándékot vizsgáltuk. A kutatás eredményeiről bővebben itt lehet olvasni: http://www.tarki.hu/en/about/staff/kelt/szocszemle2010_keller.pdf

TÁRKI Reform 1995. A magyarországi felnőtt népesség szociális juttatásait és a megszorító gazdasági intézkedésekről alkotott véleményét vizsgáló kutatás. A terepmunka 1995. május 1-től 1995. június 30-ig tartott. Bővebb információk: http://www.tarki.hu/cgi-bin/katalogus/tarkifo_hun.pl?sorszam=TDATA-D09

TÁRKI Omnibusz kutatások havi rendszerességgel végzett felmérések a magyar felnőtt lakosság körében. Ebben az elemzésben a 2004/12 omnibusz kutatás adatait használtuk fel, amely a társadalompolitikai attitűdöket térképezte fel a magyar lakosság körében. A kérdőívnek egy külön blokkja foglalkozott a bizalom kutatásával a CIB Bank megbízásából. Ezen a kérdőíven kérdezték az ISSP 2004-es magyar hullámát is. A terepmunka 2004. december 3-tól december 20-ig tartott. Bővebb információk: http://www.tarki.hu/cgi-bin/katalogus/tarkifo_hun.pl?sorszam=TDATA-G01

TÁRKI Oxford 1994. Vélemények az átalakulásról, a demokráciáról, a gazdaság szerepéről. Magyarország szerepe, helye Európában. A kutatás vezetői Geoffrey Evans és Péter Róbert voltak. A kutatáshoz tartozó adatfelvétel 1994. február 1-től április 30-ig tartott 1314 ember megkérdezésével. Bővebben:

http://www.tarki.hu/cgi-bin/katalogus/tarkifo_hun.pl?sorszam=TDATA-D02

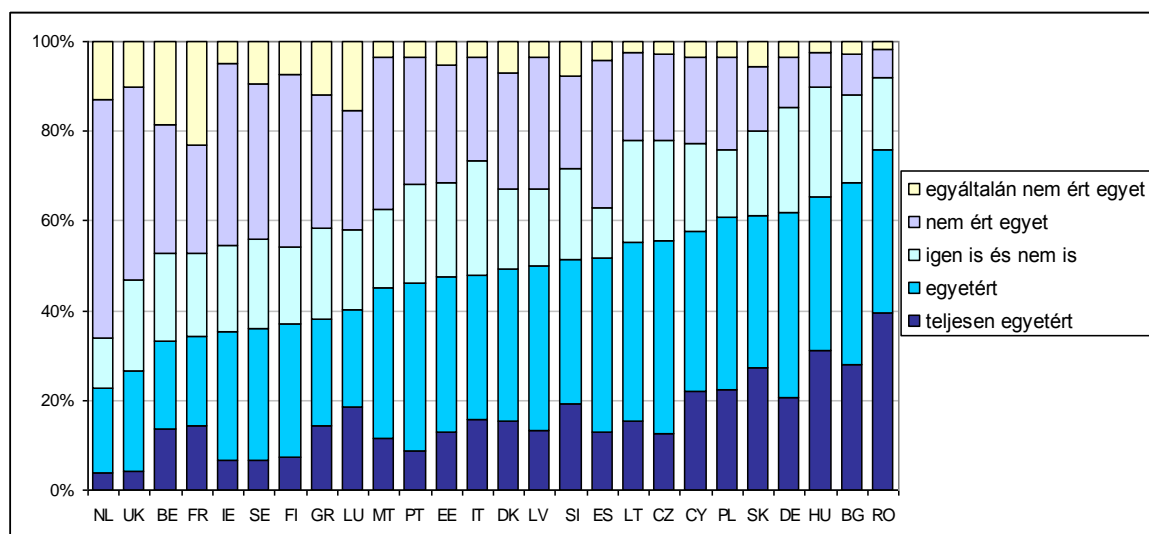
A **Piacgazdaság normatív keretei** nevű kutatást a TÁRKI „A gazdasági növekedés társadalmi/kulturális feltételei” című keretkutatás során végezte. A kutatás a magyar lakosság gazdasági értékeinek és beállítottságainak elemzését célul. Az adatfelvétel a 2009. márciusi Omnibusz kutatás keretei között zajlott, 1000 fős mintán véletlen sétás módszert alkalmazva. A kutatás vezetője Tóth István György volt. Ezzel a kutatással egyidejűleg ugyanazon településeken, azonban eltérő kiinduló pontok mentén zajlott a World Value Survey 2009-es magyar adatfelvétele is. A kutatásról bővebben:

http://www.tarki.hu/cgi-bin/katalogus/tarkifo_hun.pl?sorszam=TDATA-H16

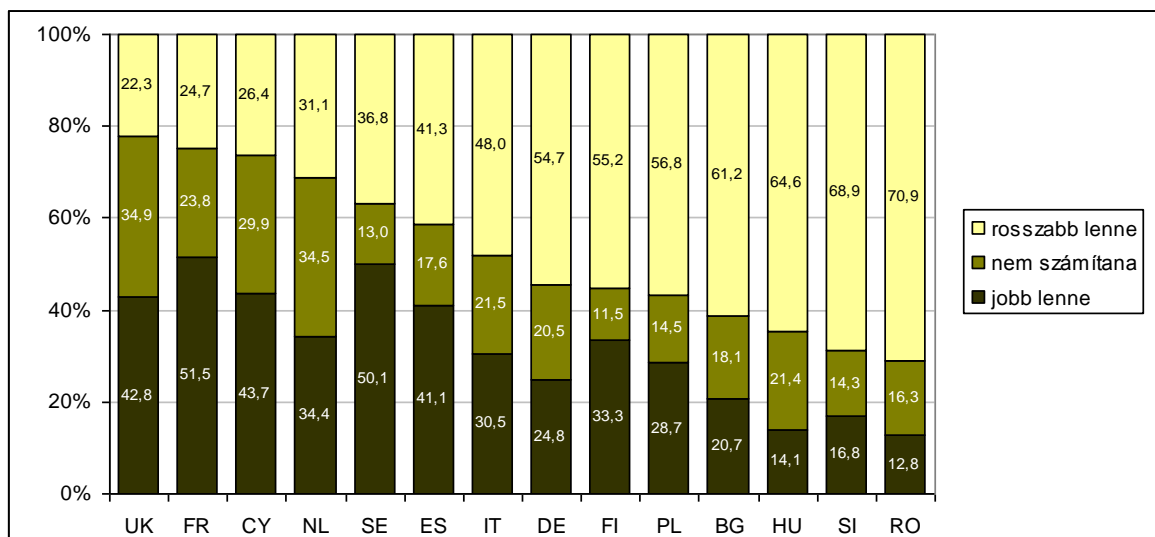
12. Ábrák

12.1. A munka című alfejezethez tartozó ábrák

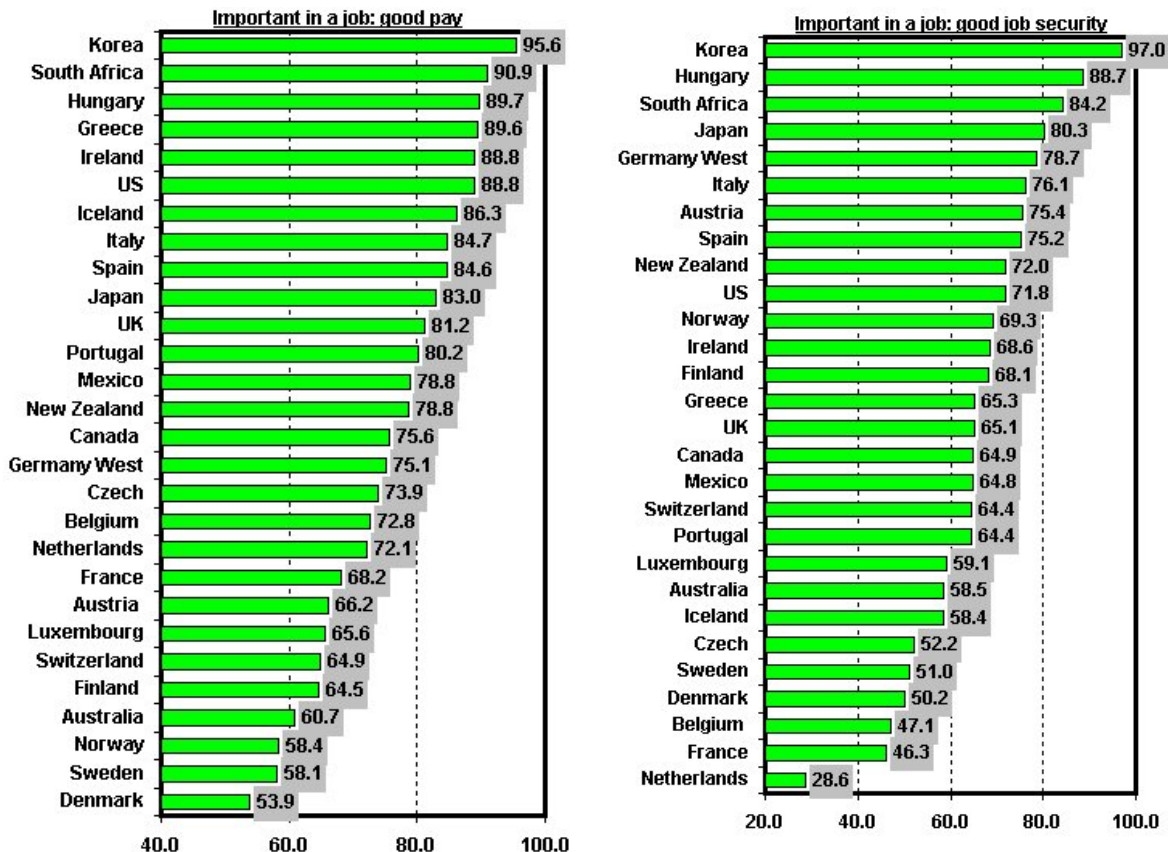
M1. ábra: A munka preferálása a szabadidő rovására. Forrás: Monostori (2009: 91) alapján kisebb saját módosítással. Felhasznált adatok WVS, 4. hullám (1999-2004). 18 évnél idősebb, dolgozó népesség adatai

M2. ábra: Hogyan hatna a munka fontosságának csökkenése az egyének életére. Forrás: Monostori (2009: 93) alapján, kisebb saját módosítással. Felhasznált adatok WVS, 5. hullám (2005-2009). 18 évnél idősebb, dolgozó népesség adatai

M3. ábra A jó fizetés és a biztos munkahely fontossága az WVS adatai szerint

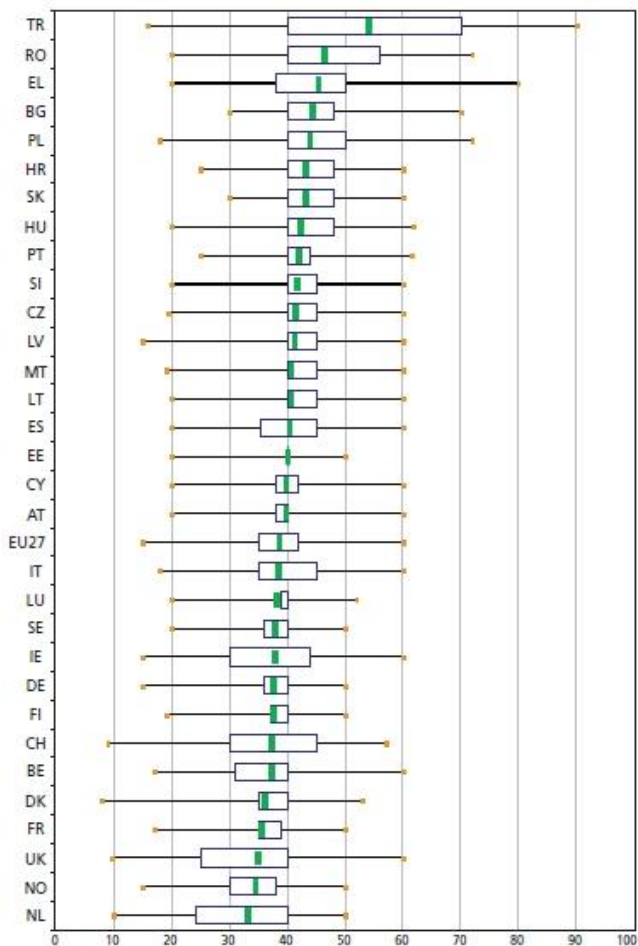
Forrás:
<http://img179.imageshack.us/img179/3417/screenhunter6vx8.jpg>

Forrás:
<http://img169.imageshack.us/img169/3852/screenhunter8xa4.jpg>

Az ábrák forrása: <http://micpohling.wordpress.com/2007/07/16/oecd-important-in-job-good-pay-and-good-job-security/>

Adatok: WVS

M4. ábra: Az átlagos ledolgozott heti munkaórák száma

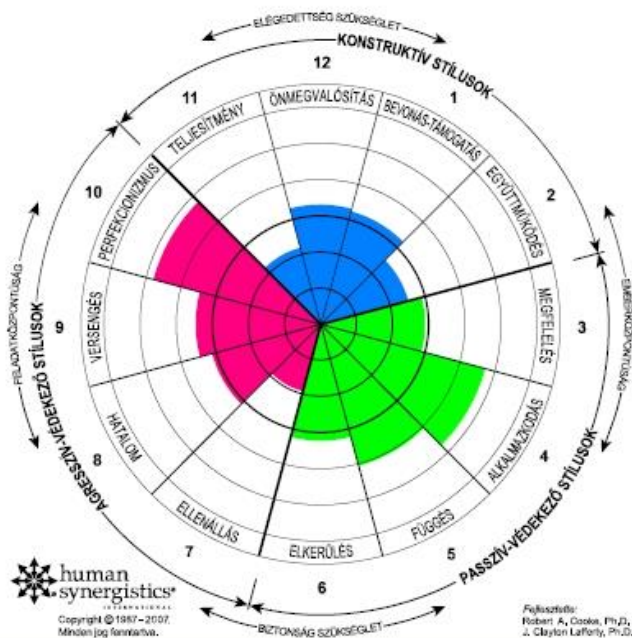
Csak a foglalkoztatottak adatai

Forrás: Parent-Thirion et al., 2007: 17.

Adatok: Fourth European Working Conditions Survey (2005)

Jelmagyarázat: Vízszintes vonal: átlag; négyzet: az interkvartilis terjedelem; hosszabb vonal: 5. és 95. percentilisek

M5. ábra: A magyarországi szervezeti kultúra ábrája

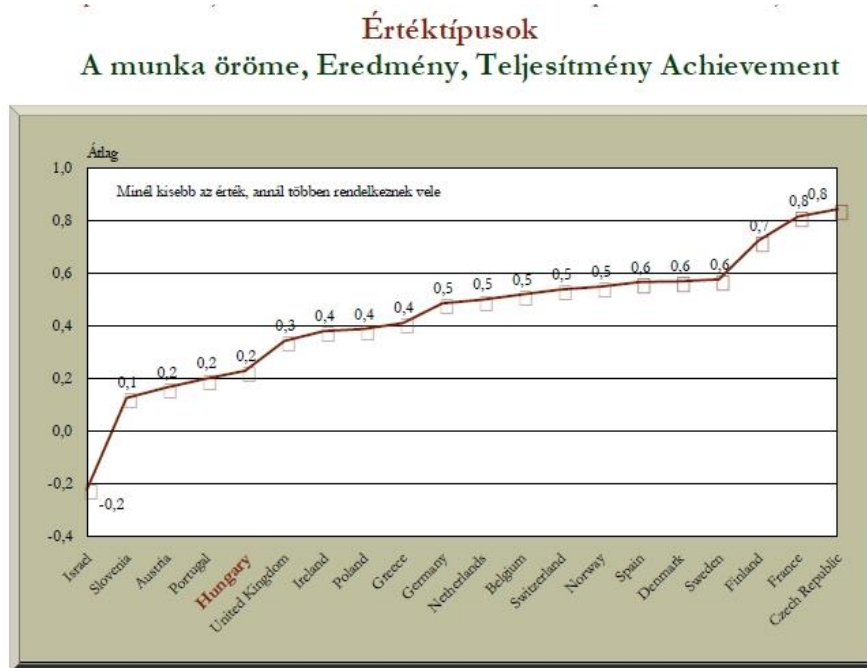
Forrás: Human Synergistics Hungary

[http://www.humansynergistics.hu/docs/KONFERENCIA PREZENTACIO.pdf](http://www.humansynergistics.hu/docs/KONFERENCIA_PREZENTACIO.pdf)

Adatok: Human Synergistics Hungary, 2009.

12.2. A tudás című alfejezethez tartozó ábrák

M6. ábra: A teljesítmény értékelése néhány európai országban

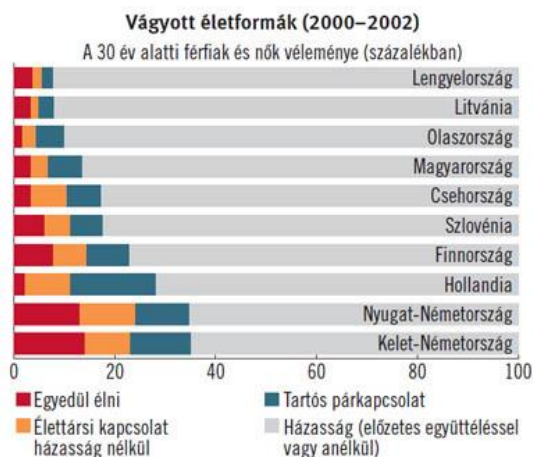

Forrás: Szabados, 2005:199.

Adatok ESS, 2002.

12.3. A család című alfejezethez tartozó ábrák

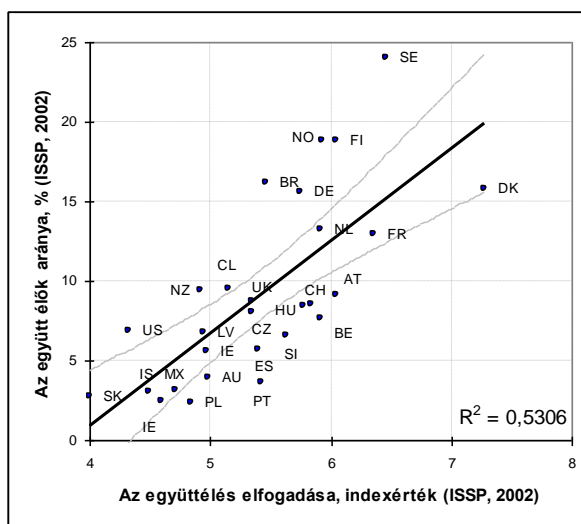
M7. ábra: Házasságra és együttélésre vonatkozó vélekedések néhány európai országban

Forrás: PPA II. nemzetközi összehasonlító vizsgálat

Forrás: <http://hetivalasz.hu/életstilus/egy-eskuvo-negy-temetes-19153/> (Letöltve: 2011. február 20.)

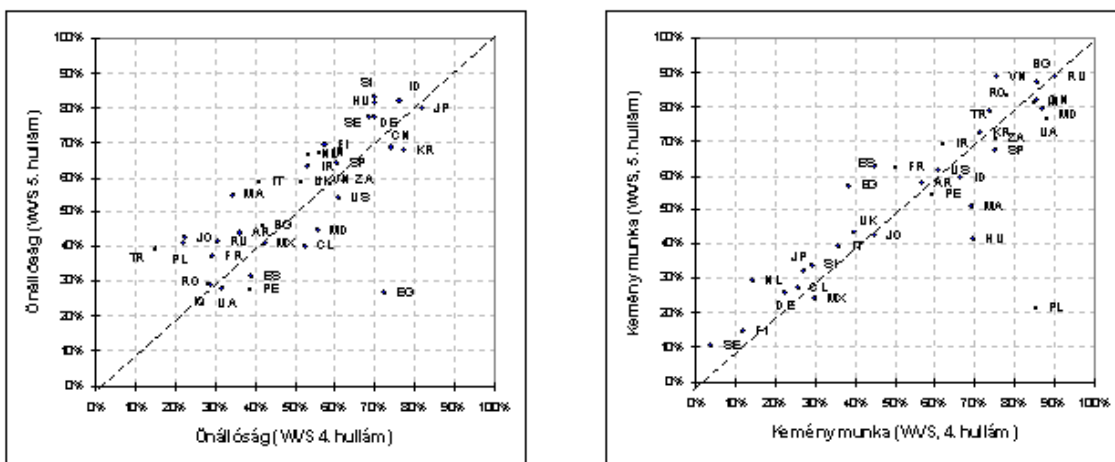
M8. ábra: Az együttélés elterjedtsége és megítélése a világ 28 országában

Forrás saját készítés

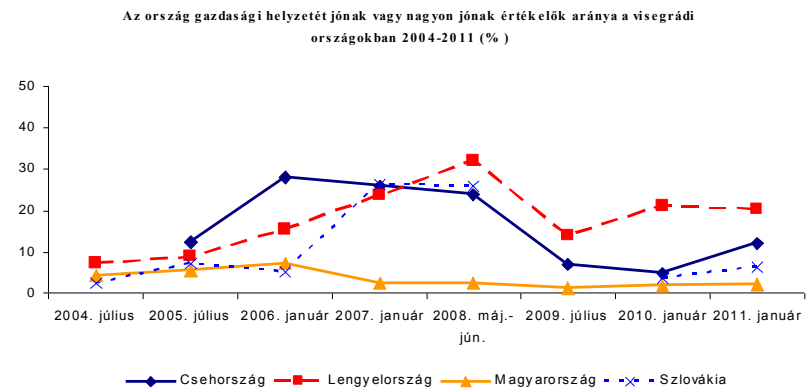
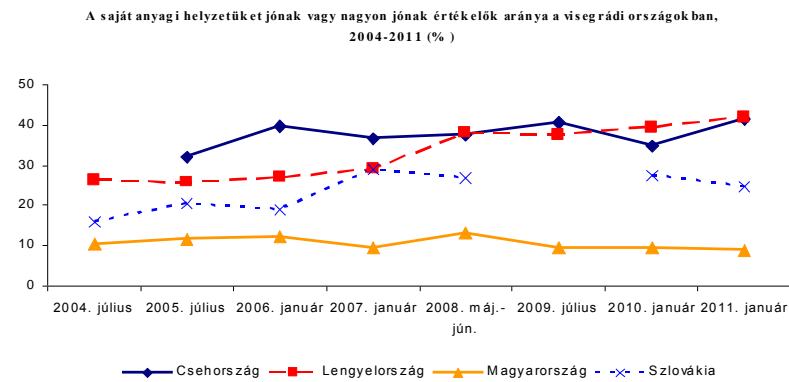
Adatok: Gubernskaya: 2008 által közölt adatok felhasználásával, ISSP, 2002

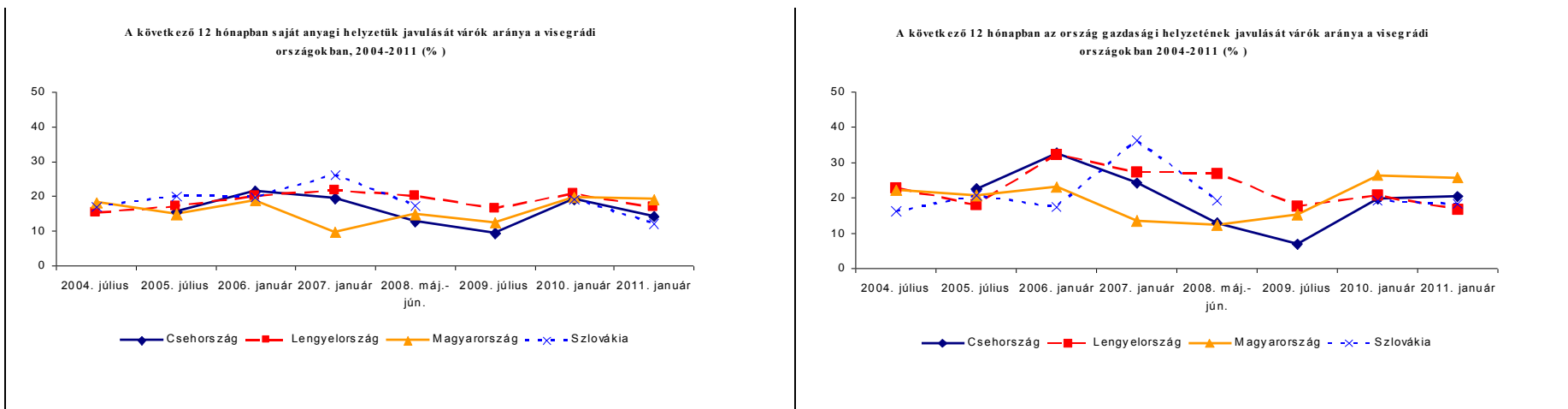
M9. ábra: Gyermeknevelési elvek a WVS adatai alapján

12.4. A Személyes integráltság című alfejezethez tartozó ábrák.

M10. ábra: A saját anyagi helyzettel és az ország helyzetével való elégedettség és jövőbeli kilátások

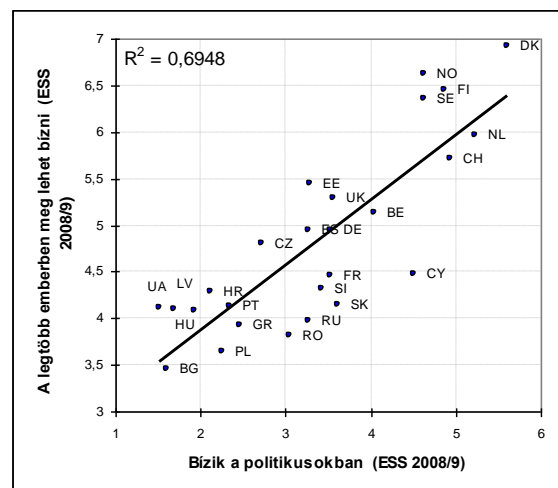
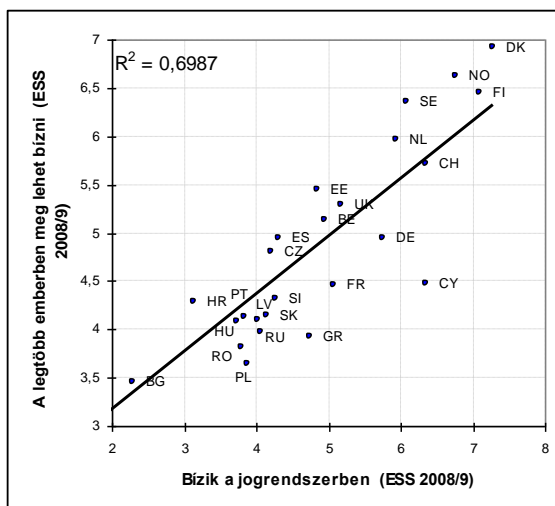
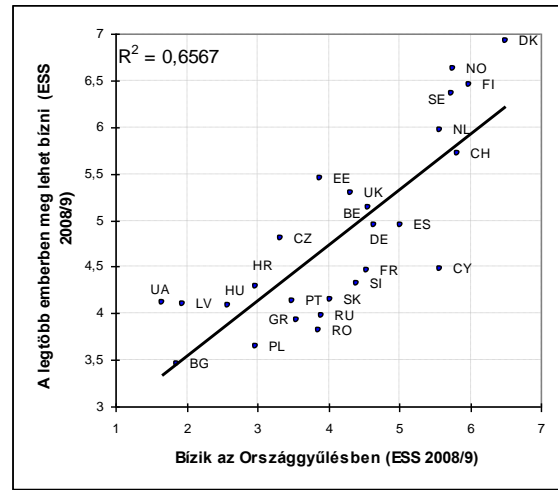
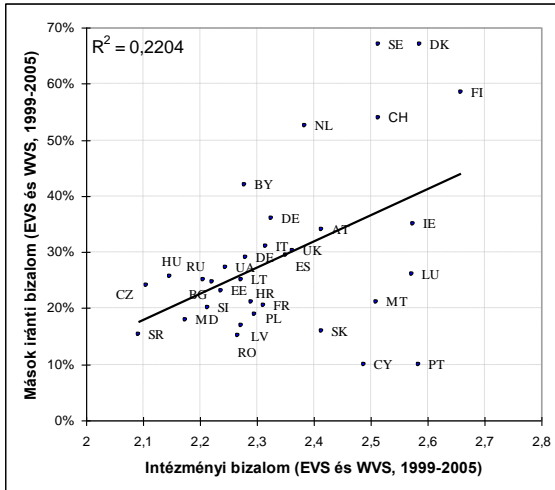

Forrás: Bernát – Gábos (2011)

Adatok: CEORG

12.5. A társadalmi integráltság című alfejezethez tartozó ábrák

M11. ábra: Az emberekbe vetett bizalom és az intézményi bizalom a világ néhány országában

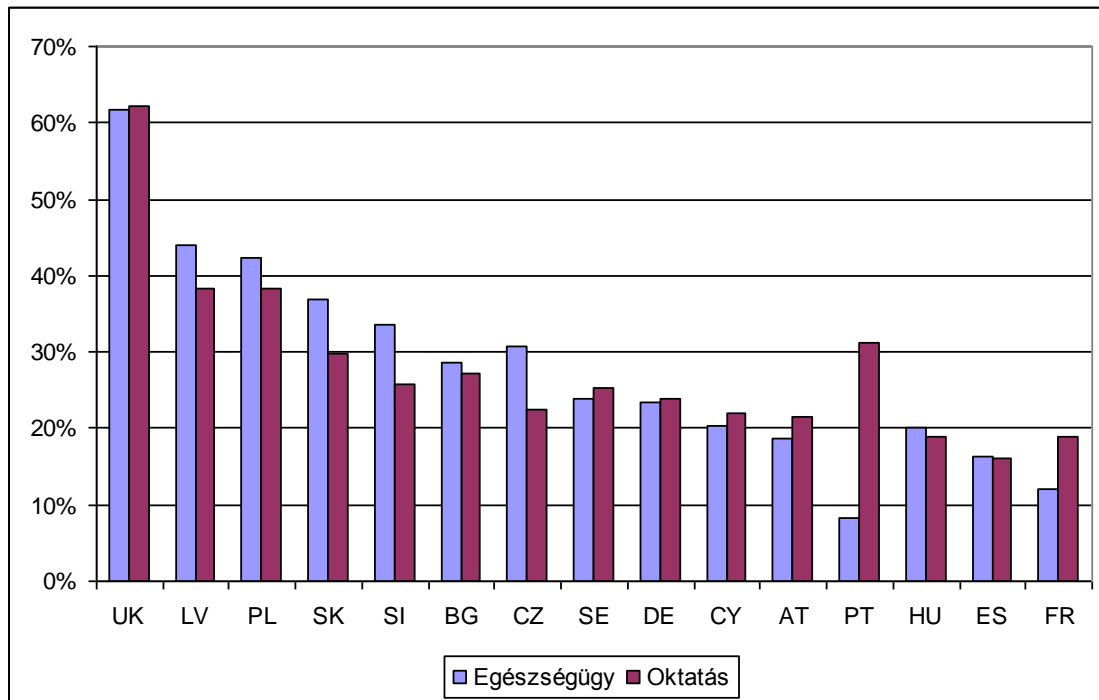
Forrás: saját készítés

Adatok: Bal felső ábra, Tóth (2009) által közölt adatok alapján (az EVS 1999/2000 és WVS 5. hullám (2005-2009) adatainak átlaga)

A többi ábra: ESS negyedik hullám. Szabados (2010) által közölt adatok felhasználásával.

12.6. A Jóléti- és közpolitikák című alfejezethez tartozó ábrák

M12. ábra: Az egészségügyi és oktatási szolgáltatások piacositását támogatók aránya országonként (%)

Megjegyzések: Azoknak az aránya, akik az ötfokozatú skálán 1–3 közötti értéket jelöltek be.

Az adatok a két arányszám összege szerint vannak sorba rendezve.

A kérdés: „Kérem, mondja meg a válaszlap segítségével, hogy véleménye szerint igazságos – helyes vagy helytelen –, hogy a magasabb jövedelmű (gazdagabb) emberek... a) jobb egészségügyi ellátást tudnak vásárolni, b) jobb oktatásban tudják részesíteni gyermekeiket ...mint az alacsonyabb jövedelműek (a szegényebbek)?”

Adatok: ISSP (1999)

Forrás: Janky (2009: 55).

13. Táblázatok

13.1. A cél és eszközértékek rangsora Magyarországon a Rokeach teszt alapján

M1. táblázat: Rokeach cél és eszközértékei Magyarországon, 1978-2008.

		1978	1982	1990	1993	1996	1997	1998	2003	2008
Célértékek	Családi biztonság	5,2	5,3	3,9	4,6	3,8	3,7	3,9	4,2	4,2
	Boldogság	6,9	7,6	6	6,2	5,9	5,9	5,9	5,3	5,7
	Béke	4,4	3,9	4,9	3,7	4,8	4,9	5,1	5,3	6,5
	Belső harmónia	8,9	8,7	7,5	8,4	7,6	7,4	7,6	7,4	7,5
	Anyagi jólét	8,2	8,7	6,8	6,5	6,5	6,8	6,8	7,6	7,7
	Igazi barátság	9,4	8,9	9,2	9,1	9	9,1	9	8,5	8,5
	Igazi szerelem	10,3	10,7	9,7	10,6	10	10,3	10,8	8,7	8,8
	Bölcsesség	13,1	12,7	12,2	11,3	11,4	11	11	10,1	9,5
	Emberi önérzet	9,6	9,6	9,9	10,5	10,1	10	9,9	10,3	9,8
	Szabadság	8,7	8,8	9,1	9	9,4	9,6	9,3	8,9	9,8
	Haza biztonsága	7,4	6,8	8,1	6,6	8	7,9	8,2	9,2	10
	Munka öröme	7,7	8,2	8,7	8,8	9,7	11,2	9,4	9,7	10,1
	Egyenlőség	9,4	9,1	11,2	10,7	11	11,1	11,2	10,7	11,1
	Társadalmi megbecsülés	8,8	9,2	11,1	10,5	10,6	10,5	9,9	11,1	11,2
	Változatos élet	11,7	11,9	11,7	11,9	12	11,5	12,1	12,3	11,2
	Élvezetes élet	11,8	11,9	11,6	12	11,9	11,3	11,9	12,4	11,3
Szépség világa	13,9	13,6	14,2	14	14,1	13,6	14,1	14,3	13,4	
Üdvözülés	15,8	15,5	15,4	15,7	15,2	15,4	15	15,1	14,7	
Eszközértékek	Felelősségteljes	6,9	7,3	7,2	7,2	7,1	6,8	6,9	6,8	7,2
	Szavahihető	6,7	6,4	6,5	6,7	6,4	6,6	6,7	6,8	7,3
	Bátor	7,2	7,4	7,3	7,4	7,8	7,8	7,2	7,9	8,1
	Értelmes	8,3	7,6	7,4	6,4	7,4	7	8,3	8,7	8,7

	1978	1982	1990	1993	1996	1997	1998	2003	2008
Szeretetteljes	10,2	11	10	10,2	10,3	10,1	10,2	9,1	8,7
Önálló	9,1	10,1	9,7	10	9,4	9,1	9,1	8,9	9
Segítőképz	7,9	8,7	9	9,2	9,1	9,3	7,9	9,1	9,2
Jókedélyű	9,9	10,3	9,8	10,2	9,6	9,7	9,9	9,6	9,2
Fegyelmezett	9,2	8,2	9,1	9	9,3	9	9,2	8,8	9,3
Tiszta	10	9,2	9,4	9,7	8,8	9,4	10	10,1	9,4
Megbocsátó	11	11,2	11,2	11,4	11,1	10,9	11	9,6	10
Udvarias	10,8	9,8	9,7	10,4	9,6	10,2	10,8	10,7	10
Előítélet-mentes	10,4	9,9	10,7	10,4	10,4	10,7	10,4	10,2	10,1
Engedelmes	10,9	10,5	11,1	11,6	11	11,2	10,9	10,8	10,2
Logikus	10,9	10,3	10,2	9,3	10,9	10	10,9	10,5	10,5
Alkotó szellemű	10,9	10,9	10,7	10,1	10,9	10,7	10,9	11,1	11
Hatékony	11,4	11,6	11,4	11,2	11,3	11,3	11,4	10,8	11,4
Törekvő	9,5	10,8	10,5	10,8	10,8	11,2	9,5	11,4	11,9

Forrás: Saját készítés

A cél és eszközértékek (a táblázat sorai) a 2008-as adatok szerint vannak sorba rendezve.

A kisebb számok az értékek magasabb fokú prioritását jelentik. A skála legkisebb elvileg lehetséges értéke 1, a legnagyobb elvileg lehetséges pontszám pedig 18.

Adatok: 1978-1998 (Füstös – Szakolczai: 1999) 2003 (Füstös, 2004:175); 2008 (Füstös – Szalma, 2010: 17)

Az 1978-as és 1998-as eszközértékek esetében hibát jelez, hogy a két időpontban teljesen azonosak a számok! A hiba azonban az eredeti adatforrásban is így szerepelt.

13.2. A munka című alfejezethez tartozó táblázatok

M2. táblázat: A munka jelentése - Egyesült Államok és Magyarország

Mért változó	USA	Magyarország
Mért változó	USA	Magyarország
A munka a legfontosabb tevékenység	2.980	3.705**
A munka csak pénzkereset-nem több (1 — nagyon nem ért egyet, 5 — nagyon egyetért)	2.504	3.174**
Melyik állítás írja le legjobban az Ön hozzáállását munkájához? 0 — olyan keményen dolgozom, amennyire kell vagy keményen dolgozom, de csak annyira, hogy ne zavarjon munkán kívüli dolgaiban; 1 — fontos, hogy a lehető legjobban dolgozzam, még akkor is, ha ez néha érinti munkán kívüli dolgaimat is)	0.613	0.364**
Mennyire fontos az állásbiztonság	4.470	4.504
a magas jövedelem	4.047	4.368**
a jó előmeneteli lehetőségek	4.320	3.787**
a szabadidő	2.998	3.896**
a rugalmas munkaidő	3.550	3.755**
az érdekes munka	4.354	4.078
az önálló munka	3.935	3.891**
a társadalom számára hasznos munka (1 — egyáltalán nem fontos, 2 — nagyon fontos)	4.013	4.212**
Tételezzük fel, különböző állások között választhatna. Ön személy szerint melyiket részesítené előnyben?		
Alkalmazott (-0) vagy önálló (-1)	0.630	0.380**
Kis (-0) vagy nagy (-1) vállalatnál	0.389	0.407
Hivatalban, kereskedelemben vagy szolgáltatásban (-0) vagy feldolgozóiparban (-1)	-0.287	0.601**
Államigazgatásban vagy közintézménynél (-0) vagy magán üzleti szférában (-1)	0.676	0.387**

Forrás: Kalleberg: 1992

Adatok: ISSP Adatok, 1989

** Az országos átlagok eltérése $p < 0.001$ szinten szignifikáns (másodlagos t-próba).

M3. táblázat: A munkahellyel szembeni elvárások nemzetközi összehasonlításban

Az a három terület, ahol Magyarország a legalacsonyabb (A, B, C oszlop), és ahol a legmagasabb (D, E, F oszlop) értékeket érte el a vizsgált országok között.

A.		B.		C.		D.		E.		F.	
Ország-kód	Hosszú szabadság	Ország-kód	Kezdeményezési lehetőségek	Ország-kód	Kényelmes tempó, nem nagy hajtás	Ország-kód	Kellemes kollégák	Ország-kód	Biztos munkahely	Ország-kód	Jó fizetés
IS	8,3%	ES	14,7%	FR	5,8%	IT	59,0%	FR	26,5%	DK	59,3%
CH	10,9%	HU	18,3%	BE	16,3%	LV	62,3%	BE	33,5%	CH	59,7%
FR	12,0%	LV	35,3%	CH	17,7%	ES	64,0%	NL	41,5%	NO	60,7%
NO	12,7%	GR	36,0%	NO	18,6%	DE	64,4%	DK	43,2%	FR	61,2%
DE	13,3%	ME	36,4%	DK	18,6%	HU	65,4%	IS	48,8%	BE	63,0%
BE	16,5%	HR	38,4%	DE	18,9%	GR	66,7%	SE	49,4%	FI	64,5%
DK	17,0%	BE	38,8%	HU	20,2%	RU	67,6%	GR	51,1%	SE	66,7%
HU	17,6%	FR	38,9%	IS	20,3%	CH	68,8%	ES	51,6%	AZ	70,6%
SE	18,5%	BY	42,3%	GB	25,4%	FR	69,0%	AZ	53,1%	AT	73,6%
GR	19,6%	UA	42,3%	SE	29,5%	BA	69,2%	CH	56,1%	NL	77,0%
ES	20,1%	AZ	42,9%	LV	32,7%	CZ	70,3%	NO	57,7%	GB	77,5%
FI	22,2%	CZ	43,0%	AT	32,8%	LT	71,2%	BY	58,8%	DE	77,6%
IT	22,7%	RU	43,4%	FI	34,0%	AT	71,3%	CZ	60,8%	IT	77,7%
AT	29,3%	BA	43,4%	UA	34,4%	ME	71,5%	UA	62,3%	SI	78,4%
GB	30,2%	NO	45,4%	BY	34,9%	SK	72,6%	ME	63,4%	ES	80,7%
NCY	31,5%	FI	45,5%	GE	35,6%	HR	73,0%	SK	64,3%	LU	81,7%
EE	31,9%	DE	46,3%	ES	36,2%	AL	73,2%	GB	64,7%	IS	82,4%
AZ	33,3%	AL	48,1%	RU	38,5%	NIR	73,3%	LV	65,7%	CZ	86,7%
GE	33,6%	GB	49,3%	SK	40,8%	RS	73,4%	LU	67,3%	HU	87,3%
MT	33,8%	SK	50,1%	NL	44,0%	GB	73,9%	HR	67,7%	HR	87,6%
LU	36,4%	LT	50,2%	RO	47,0%	FI	76,0%	BA	68,7%	PT	89,2%
SI	36,8%	RS	50,3%	EE	47,1%	RO	76,5%	FI	70,7%	LV	89,4%
HR	38,0%	CH	51,3%	NIR	48,1%	BE	76,7%	IT	71,2%	RS	89,9%
LV	38,6%	PL	52,1%	IE	49,8%	PL	76,9%	EE	71,4%	MT	92,2%
CZ	39,2%	AT	53,6%	GR	49,8%	BY	78,1%	SI	72,2%	NIR	92,4%
CY	39,8%	EE	53,8%	LU	50,0%	UA	78,8%	RU	72,4%	GR	92,8%
SK	41,6%	NIR	54,8%	CZ	50,5%	MT	79,2%	AT	73,7%	BA	93,2%
PL	43,2%	IT	55,2%	BG	53,0%	DK	81,0%	LT	75,3%	IE	93,4%
RS	43,9%	DK	55,6%	HR	53,4%	IE	81,9%	AL	77,4%	UA	94,4%
LT	44,1%	CY	56,2%	IT	53,9%	IS	82,2%	DE	79,8%	PL	94,6%
BG	44,4%	GE	56,9%	LT	54,2%	BG	83,0%	NIR	79,9%	SK	94,8%
AM	45,9%	IS	59,5%	ME	56,1%	NO	83,0%	IE	80,0%	EE	94,8%
NL	46,5%	RO	59,5%	SI	57,0%	KOS	84,0%	PL	80,2%	RO	95,1%
UA	47,7%	KOS	60,4%	PT	58,6%	SE	84,2%	RS	80,3%	BY	95,3%

A.		B.		C.		D.		E.		F.	
Ország-kód	Hosszú szabadság	Ország-kód	Kezdeményezési lehetőségek	Ország-kód	Kényelmes tempó, nem nagy hajtás	Ország-kód	Kellemes kollégák	Ország-kód	Biztos munkahely	Ország-kód	Jó fizetés
ME	49,0%	SI	60,6%	MT	58,9%	MK	85,9%	CY	83,0%	KOS	95,4%
BY	50,0%	MT	61,5%	RS	62,0%	CY	87,0%	AM	83,6%	ME	95,4%
RU	51,8%	PT	62,9%	BA	62,3%	EE	87,4%	HU	83,6%	NCY	95,8%
RO	52,0%	BG	63,7%	AL	63,5%	AZ	87,7%	MT	84,4%	MK	96,1%
TR	54,6%	IE	65,5%	MD	66,7%	AM	88,0%	RO	85,2%	CY	96,3%
BA	56,2%	AM	68,2%	CY	67,8%	SI	88,1%	MK	85,6%	AM	96,4%
NIR	57,8%	MK	68,8%	PL	72,1%	NCY	89,1%	BG	86,0%	RU	96,7%
MK	58,3%	NCY	69,0%	AM	74,4%	GE	89,9%	KOS	86,3%	AL	97,1%
PT	58,9%	SE	69,8%	MK	76,0%	PT	89,9%	PT	88,1%	LT	97,3%
AL	59,6%	LU	74,3%	AZ	77,2%	TR	90,9%	GE	91,3%	GE	97,8%
IE	60,3%	TR	77,2%	KOS	77,8%	LU	91,7%	MD	92,8%	MD	97,9%
KOS	64,4%	NL	83,9%	NCY	83,1%	MD	92,0%	NCY	95,8%	BG	98,4%
MD	75,5%	MD	85,3%	TR	84,1%	NL	96,2%	TR	97,1%	TR	98,6%
Total	36,8%	Total	52,0%	Total	45,3%	Total	77,7%	Total	68,2%	Total	85,0%

Forrás: Saját számítások, Adatok: EVS, 2008, Csak az alkalmazásban állók adatai

M4. Táblázat: a munkahellyel való elégedettséget a munkahellyel szembeni elvárásokkal magyarázó modell (ols regresszió, standardizálatlan együtthatók)

Állandó	6,69***
jó fizetés	-0,12
kellemes emberek, akikkel dolgozom	0,21
kényelmes tempó, nem nagy hajtás	0,29
biztos munkahely	-0,03
jó időbeosztás	0,25
kezdemenyezési lehetőségek	0,35
a társadalom számára hasznos munka	0,1
hosszú szabadság	-0,97***
találkozni emberekkel	0,19
olyan munka, amelyben az ember érzi, hogy megvalósíthat valamit	0,33*
felelősségteljes munka	0,31*
érdekes munka	0,09
a saját képességeknek megfelelő munka	0,22
új szaktudásra szert tenni	0,15
családbarát munkahely	-0,15
legyen beleszólása a fontos döntésekbe	-0,09
egyenlő bánásmódban részesüljenek a munkatársak	-0,56***
egyik sem	-3,36***

Függő változó: Összességében mennyire elégedett vagy elégedetlen Ön a munkájával? Csak az alkalmazásban állók mintája.

Korrigált R²: 0,065, N = 700

A táblázatban standardizálatlan regressziós együtthatók szerepelnek. Jelölés: * legalább 0,01; ** legalább 0,05; * legalább 0,1 szinten szignifikáns együttható. A táblázatban közölt modell 0,001 szinten szignifikáns az F statisztika alapján.**

Forrás: Balogh (2010b: 28) <http://balogh.gabor.btk.ppke.hu/BG%201.pdf> (Letöltés dátuma: 2011. február 20.)

A modellt a szerző útmutatásai szerint magam futtattam le. A jelzett elérhetőségen publikált eredményekhez képest csak kisebb eltérések mutatkoznak.

Adatok EVS, 2008, csak magyarországi adatok.

M5. táblázat: A munkahellyel való elégedettséget magyarázó modell, magyar és amerikai adatok (OLS regresszió, standardizálatlan együtthatók)

Független változó	USA		Magyarország	
	Nem koeff.	Stand.	Nem koeff.	Stand.
Értékek				
Állás biztonsága	0.104	0.066	0.095	0.056
Magas jövedelem	-0.016	0.060	-0.015	0.054
Előmeneteli leh.	-0.046	0.068	0.044	0.038
Érdekes munka	-0.055	0.060	-0.173	0.047***
Jutalmazás				
Állás biztonsága	0.124	0.042**	0.223	0.042***
Magas jövedelem	0.132	0.046**	0.103	0.047*
Előmeneteli leh.	0.140	0.042***	0.023	0.046
Érdekes munka	0.460	0.045***	0.307	0.044*** ^a
Önállóság	0.164	0.054**	0.005	0.047 ^a
Itányító (1)	0.031	0.084	-0.119	0.098
Nem (férfi-1)	-0.259	0.079***	0.020	0.071 ^a
Kor	0.005	0.003	0.013	0.003***
Szakszervezeti tag	-0.193	0.109	-0.027	0.073
(Konstans)	2.047	0.445	2.307	0.402
N	537		535	
R-négyzet (korr.)	0.381		0.200	
Főátlagok:				
Mennyire elégedett munkájával?	5.439		4.895	***
(1 – teljesen elégedetlen, 7 – teljesen elégedett)				

***P<0.001; ** P<0.01; *P<0.05

a = Az eltérés Magyarország és az USA között p<0.05 szinten szignifikáns (másodlagos t-próba).

Forrás: ISSP Adatok, 1989

13.3. A család című alfejezethez tartozó táblázatok

M6. táblázat: A szülések aránya a kapcsolat létesítésétől számított öt éven belül

A partnerkapcsolat kialakulásának ideje	Házasság	Együttélés
1970–1974	89,5	(78,9)
1975–1979	91,5	(81,8)
1980–1984	90,1	60,5
1985–1989	89,5	68,8
1990–1994	83,9	64,5
1995–1999	77,3	47,5

Forrás: Spéder – Kamarás (2008: 626.)

Adatok: HGGs ‘Turning Points of the Life-Course’ 1st and 2nd wave, HCSO DRI, 2001–2005.

Megjegyzés: (): az esetszám 50 és 100 közötti

M7. táblázat: Vélemények a családi élettel kapcsolatos kérdésekről (a felsorolt kérdésekkel egyetértők aránya, %)

Vélemények	Férfiak	Nők
Erkölcseileg nem elfogadható, hogy egy férfi és egy nő házasságkötés nélkül él együtt	16,2	16,4
Kevesebb lenne a válás, ha a nők csak a gyermekneveléssel, háztartással foglalkoznának, nem járnának el dolgozni	38,7	36,2
Ha már egyszer elvált valaki, helyesebb, ha nem próbálkozik újra házassággal, hanem az élettársi kapcsolatot választja	18,1	19,8
Igazuk van a nőknek, ha akkor is szívesen dolgoznának legalább részmunkaidőben, ha a család kényelmesen meg tudna élni a férj fizetéséből	62,7	72,9
Egyáltalán nem lenne szabad megengedni a válást, mert a házasság egy életre szól	8,9	9,0
Ma már a gyermekek számára mindegy, hogy szüleik házasságot kötöttek-e, vagy élettársi kapcsolatban élnek	31,1	34,0
Nem lenne helyes megszigorítani a válást; módot kell adni az újrakezdésre	77,6	76,8
Az lenne a helyes, ha az élettársi kapcsolatot ugyanúgy védnék a törvények, mint a házasságot	61,6	67,0
Csak az a gyermek kap igazán jó nevelést, akinek az anyja otthon van, nem dolgozik	19,8	15,3
Ha már egyszer felmerült a válás gondolata egy házaspárnál, jobb, ha nem várnak vele	31,2	33,2
A házasság ma már idejétmúlt intézmény	6,3	6,0
Vannak ugyan szülői kötelességek, de az életcélokról nem kell lemondani a gyerekek miatt	57,1	64,6
Ha az élettársi kapcsolatból gyermek is születik, az élettársaknak feltétlenül házasságot kellene kötniük	25,0	22,8

A táblázat a „Családi értékek” című kutatás része. A kérdőíves vizsgálat a kormány Humánpolitikai Kabinetjének megbízásából készült 1993-ban, 1000 20 és 35 év közötti nő és 1000 20 és 40 év közötti férfi országosan reprezentatív mintáján.

Forrás: INFO-Társadalomtudomány 1994, 30. szám, A változó család tematikus szám, 67. oldal

M8. táblázat: Néhány terület fontosságának megítélése a világ országaiban a WVS kutatás alapján

A családot nagyon fontosnak tartók aránya	A barátokat nagyon fontosnak tartók aránya	A szabadidőt nagyon fontosnak tartók aránya	A politikát nagyon fontosnak tartók aránya	A munkát nagyon fontosnak tartók aránya	A vallást nagyon fontosnak tartók aránya
NL (0,8)	RO (0,24)	RO (0,26)	FI (0,03)	NL (0,31)	JP (0,06)
DE (0,82)	PL (0,35)	RU (0,29)	RO (0,04)	US (0,32)	SE (0,09)
CH (0,85)	MX (0,36)	DE (0,3)	SI (0,04)	AU (0,34)	DE (0,11)
RO (0,85)	RU (0,37)	PL (0,3)	PL (0,05)	NZ (0,35)	NL (0,12)
FR (0,86)	UA (0,37)	UA (0,3)	SP (0,05)	UK (0,36)	FR (0,13)
HU (0,86)	HU (0,41)	IT (0,31)	NZ (0,06)	UA (0,39)	RU (0,13)
FI (0,87)	JP (0,45)	HU (0,33)	NL (0,07)	FI (0,4)	ES (0,15)
UA (0,87)	IT (0,47)	US (0,37)	ES (0,08)	JP (0,47)	SI (0,15)
ES (0,89)	ES (0,49)	CH (0,38)	RU (0,08)	SI (0,47)	CH (0,17)
RU (0,89)	SI (0,51)	FR (0,38)	DE (0,09)	RU (0,48)	HU (0,17)
SI (0,89)	DE (0,52)	JP (0,4)	HU (0,09)	DE (0,5)	NZ (0,17)
JP (0,91)	NZ (0,55)	SP (0,4)	IT (0,09)	CH (0,52)	FI (0,18)
SE (0,92)	SP (0,55)	ES (0,43)	UA (0,09)	ES (0,52)	UA (0,18)
CY (0,93)	AU (0,58)	FI (0,43)	UK (0,09)	RO (0,53)	AU (0,19)
IT (0,93)	NL (0,58)	SI (0,43)	AU (0,1)	SE (0,53)	UK (0,21)
NZ (0,93)	CH (0,59)	AU (0,45)	US (0,11)	CY (0,55)	SP (0,25)
SP (0,93)	FR (0,59)	UK (0,45)	CH (0,12)	HU (0,55)	IT (0,34)
UK (0,93)	US (0,6)	NZ (0,48)	FR (0,12)	SP (0,6)	PL (0,47)
AU (0,94)	CY (0,62)	CY (0,51)	CY (0,13)	IT (0,61)	US (0,47)
PL (0,94)	FI (0,62)	SE (0,54)	SE (0,16)	PL (0,61)	CY (0,53)
US (0,94)	UK (0,69)	MX (0,55)	JP (0,2)	FR (0,62)	RO (0,57)
MX (0,95)	SE (0,71)	NL (0,56)	MX (0,2)	MX (0,85)	MX (0,59)

*Forrás: Saját készítés***Adatok: WVS 5. hullám (2005-2009)**

M9. táblázat: Ideálisnak tartott gyermekszám korév és nem szerinti bontásban, néhány európai országban

	FÉRFIAK					NŐK				
	15-24	25-39	40-54	55+	Összesen	15-24	25-39	40-54	55+	Összesen
AT	1,68	1,22	1,88	1,91	1,66	1,59	1,69	1,86	2	1,82
BE	2,06	2,3	2,43	2,39	2,32	2,41	2,23	2,56	2,33	2,38
BG	2,06	2,09	2,13	2,09	2,09	1,99	2,11	2,06	2,12	2,08
CY	2,87	2,7	3,2	3,43	3,07	2,65	2,84	3,12	3,47	3,05
CZ	1,75	1,89	2,09	2,1	1,98	2,21	2,04	2,25	2,15	2,16
DE	2,17	2,04	2,07	2,34	2,17	1,96	2,11	2,18	2,43	2,24
DK	2,37	2,4	2,33	2,66	2,46	2,48	2,5	2,56	2,83	2,64
EE	2,21	2,41	2,51	2,62	2,45	2,12	2,33	2,57	2,49	2,41
ES	2,26	2,04	2,14	2,49	2,23	2,09	2,04	2,28	2,75	2,34
FI	2,48	2,34	2,37	2,48	2,41	2,51	2,61	2,82	2,69	2,68
FR	2,5	2,38	2,45	2,47	2,45	2,58	2,48	2,86	2,47	2,59
GR	2,33	2,49	2,63	2,87	2,61	2,28	2,31	2,58	2,89	2,57
HR	2,32	2,57	2,64	2,67	2,58	2,34	2,35	2,44	2,69	2,49
HU	2,13	2	2,11	2,09	2,08	1,99	2,16	2,2	2,25	2,17
IE	2,18	2,54	2,89	3,41	2,76	2,47	2,78	3,13	3,59	3
IT	2,04	1,92	2,06	2,14	2,05	2,12	2,02	2,01	2,28	2,13
LT	2,07	2,19	2,28	2,45	2,25	2,2	2,05	2,31	2,56	2,31
LU	2,03	2,25	2,2	2,26	2,21	2,1	2,14	2,27	2,25	2,21
LV	1,98	2,45	2,35	2,35	2,29	2,04	2,2	2,26	2,38	2,23
MT	1,88	2,24	2,21	2,49	2,23	1,9	2	2,24	2,7	2,26
NL	2,1	1,9	2,24	2,44	2,18	2,32	2,37	2,32	2,81	2,49
PL	2,41	2,21	2,18	2,62	2,34	2,05	2,23	2,36	2,63	2,35
PT	2	2	2,21	2,47	2,19	1,71	2,23	2,22	2,4	2,2
RO	1,76	1,88	1,9	2,13	1,93	1,92	1,81	1,95	2,24	2
SE	2,22	2,4	2,33	2,5	2,39	2,66	2,59	2,78	2,57	2,64
SI	2,19	2,22	2,39	2,33	2,29	2,3	2,33	2,43	2,47	2,4
SK	1,92	2,13	2,14	2,34	2,13	1,95	2,08	2,29	2,6	2,25
TR	2,26	2,48	2,64	3,17	2,55	2,28	2,43	2,58	2,8	2,48
UK	2,45	2,3	2,29	2,38	2,34	2,42	2,43	2,46	2,67	2,52

Forrás: Testa (2006: 31). Adatok: Special Eurobarometer 253 / Wave 65.1 (2006)

A satírozott sorok azoknak az országoknak az adatait tartalmazzák, ahol a 15-24 év közötti nők 2-nél kevesebb gyermeket tartanak kívánatosnak átlagosan.

M10. táblázat: A gyermeknevelési elvek nemzetközi összehasonlításban, ország rangsorok és %-os megoszlások

Önállóságra nevelné gyermekét	Kemény munkára nevelné gyermekét	Felelőségségérzetre nevelné gyermekét	Fantáziára nevelné gyermekét	Tiszteletre nevelné gyermekét	Takarékosagra nevelné gyermekét	Határozottságra nevelné gyermekét	Vallásos hitre nevelné gyermekét	Önzetlenségre nevelné gyermekét	Engedelmességre nevelné gyermekét
UA (0,28)	SE (0,11)	UK (0,6)	RU (0,14)	UA (0,56)	ES (0,19)	PL (0,25)	JP (0,06)	DE (0,07)	JP (0,05)
RO (0,29)	FI (0,15)	NZ (0,63)	IT (0,15)	RO (0,59)	CH (0,23)	ES (0,3)	SE (0,06)	UA (0,13)	DE (0,16)
ES (0,31)	CH (0,2)	UA (0,66)	SI (0,16)	SP (0,64)	UK (0,25)	RO (0,3)	DE (0,09)	CH (0,14)	SE (0,16)
FR (0,37)	PL (0,21)	SP (0,67)	CY (0,18)	RU (0,69)	FI (0,26)	MX (0,36)	FR (0,09)	PL (0,18)	RO (0,17)
MX (0,41)	MX (0,24)	RO (0,69)	HU (0,18)	CY (0,7)	US (0,3)	NL (0,38)	NL (0,1)	RU (0,2)	CH (0,18)
PL (0,41)	DE (0,26)	ES (0,7)	RO (0,18)	ES (0,72)	NZ (0,33)	UK (0,4)	ES (0,11)	RO (0,23)	NZ (0,24)
RU (0,41)	NL (0,29)	AU (0,72)	ES (0,2)	IT (0,74)	AU (0,35)	US (0,4)	RU (0,11)	NL (0,25)	IT (0,26)
CY (0,47)	JP (0,32)	US (0,72)	PL (0,2)	DE (0,75)	SP (0,35)	CY (0,44)	FI (0,12)	FI (0,3)	US (0,28)
NZ (0,53)	SI (0,34)	SI (0,74)	SP (0,22)	JP (0,75)	SE (0,38)	IT (0,44)	CH (0,13)	HU (0,32)	HU (0,31)
US (0,54)	IT (0,39)	CY (0,78)	FR (0,25)	SI (0,75)	IT (0,39)	AU (0,49)	NZ (0,15)	SP (0,33)	SI (0,31)
IT (0,59)	HU (0,41)	MX (0,78)	MX (0,25)	HU (0,76)	MX (0,39)	NZ (0,49)	HU (0,16)	ES (0,34)	FI (0,33)
UK (0,59)	NZ (0,41)	FR (0,79)	NL (0,28)	MX (0,78)	CY (0,4)	SE (0,49)	SI (0,16)	SE (0,35)	ES (0,37)
AU (0,64)	UK (0,43)	RU (0,8)	UA (0,28)	US (0,78)	SI (0,4)	SP (0,49)	UA (0,16)	NZ (0,38)	RU (0,38)
SP (0,64)	CY (0,46)	PL (0,81)	JP (0,31)	NZ (0,82)	NL (0,41)	UA (0,49)	UK (0,19)	SI (0,38)	AU (0,39)
NL (0,67)	AU (0,49)	HU (0,83)	US (0,32)	PL (0,85)	UA (0,41)	HU (0,51)	AU (0,21)	US (0,38)	NL (0,4)
FI (0,69)	FR (0,62)	DE (0,85)	NZ (0,35)	UK (0,85)	FR (0,43)	RU (0,52)	SP (0,25)	CY (0,44)	FR (0,41)
SE (0,77)	US (0,62)	IT (0,87)	UK (0,37)	NL (0,86)	HU (0,47)	FR (0,55)	IT (0,34)	IT (0,44)	SP (0,44)
CH (0,78)	ES (0,63)	FI (0,9)	FI (0,38)	FI (0,87)	DE (0,48)	SI (0,63)	MX (0,39)	MX (0,48)	UK (0,46)
DE (0,78)	SP (0,68)	NL (0,9)	DE (0,4)	FR (0,87)	JP (0,52)	DE (0,64)	CY (0,42)	JP (0,5)	PL (0,49)
JP (0,8)	UA (0,77)	CH (0,91)	AU (0,43)	AU (0,92)	RU (0,52)	FI (0,64)	PL (0,47)	AU (0,54)	CY (0,5)
HU (0,81)	RO (0,83)	JP (0,91)	CH (0,48)	CH (0,92)	RO (0,53)	JP (0,67)	US (0,51)	FR (0,55)	UA (0,5)
SI (0,83)	RU (0,89)	SE (0,91)	SE (0,57)	SE (0,94)	PL (0,54)	CH (0,72)	RO (0,63)	UK (0,55)	MX (0,58)

Forrás: Saját készítés

Adatok: WVS 5. hullám (2005-2009)

13.4. A fogyasztás című alfejezethez tartozó táblázatok

M11. táblázat: A pénzhasználati hedonizmus főkomponens és a főkomponenst alkotó indexek korrelációja a Tárki-GfK kutatásban.

	1. Főkomponens
	Pénzfelhasználási hedonizmus
Ha anyagi dolgokról van szó, akkor nehézkesen döntök.	-0,30
Csak akkor érzem magam biztonságban, ha van egy kis félretett pénzem.	-0,23
Félek hitelt felvenni, mert mindig bizonytalan, hogy később az ember tudja-e fizetni a törlesztőrészt.	-0,29
Szinte mindig elköltöm, ami pénzem van.	0,41
Ha vásárolni indulok, mindig akad valami, amit úgy veszek meg, hogy nem is terveztem.	0,70
Szerintem nagyon jó dolog vásárolni.	0,70
A pénz számomra szabadságot ad arra, hogy megvegyem, amit akarok.	0,70
<i>Sajátérték</i>	<i>1,88</i>
<i>Magyarázott variancia</i>	<i>26,79</i>

Forrás: Keller (2008b: 16).

Adatok Tárki-GfK fogyasztói szegmentációs modell, 2008.

13.5. A Személyes integráltság című alfejezethez tartozó táblázatok

M12. táblázat: Az egyes tényezőkkel elégedettek aránya, Magyarországon, Lengyelországban, Grúziában és Ukrajnában

	Százalékos megoszlások				Rankszámok			
	Ukrajna	Lengyelország	Magyarország	Grúzia	Ukrajna	Lengyelország	Magyarország	Grúzia
Jövedelmével	12	13	17	9	2	3	4	1
Munkájával (csak az aktív keresők körében)	36	52	63	41	1	3	4	2
Életszínvonalával	42	35	28	30	4	3	1	2
Lakásával	49	61	63	43	2	3	4	1
Lakókörnyezetével	61	71	67	60	2	4	3	1
Társadalmi pozíciójával	31	50	41	32	1	4	3	2
Házasságával (csak a házások körében)	83	86	91	87	1	2	4	3
Egészségével	31	52	54	53	1	2	4	3
Jövőbeli kilátásaival	21	34	29	25	1	4	3	2
Összességében az életével	35	62	56	26	2	4	3	1
N	1200	1027	1012	1300				

Forrás: Sági (2006:157).